

І.Я. Щупак, Л.В. Морозова

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

І. Я. Щупак, Л. В. Морозова

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Новітній період
(1900–1929)

**ПІДРУЧНИК ДЛЯ 10 КЛАСУ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Запоріжжя

2010

УДК 94(100)(076)
ББК 63.3(0)я721-1
В85

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 03.03.2010 р. № 177)**

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Наукову експертизу проводив

Інститут історії України Національної академії наук України

Психолого-педагогічну експертизу проводив

Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України

Експерти, які здійснювали експертизу:

П. В. Мороз, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України

І. І. Дрогобицький, кандидат історичних наук, Івано-Франківський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Л. М. Майборода, вчитель-методист, Науково-методичний центр, м. Миколаїв

А. І. Яник, методист, Методичний кабінет відділу освіти Дрогобицької райдержадміністрації Львівської обл.

Л. Д. Рибалка, вчитель-методист, Донецька загальноосвітня школа I-III ст. № 97

І. В. Романова, вчитель, Сумська загальноосвітня школа I-III ст. № 16

Науковий консультант:

М. О. Фролов, кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України, перший проректор Класичного приватного університету, м. Запоріжжя

В85 Щупак І. Я., Морозова Л. В.

Всесвітня історія : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закладів. —
Запоріжжя : Прем'єр, 2010. — 272 с.: іл., карти.

ISBN 978-966-685-199-7

У підручнику висвітлюється період історії, що охоплює добу від кінця XIX ст. до 1929 р. Розглядаються історичні події та явища, пов'язані з радикальними соціально-економічними та політичними змінами в Європі та світі; особлива увага приділяється новим ідейним течіям у суспільстві, особливостям розвитку культури, повсякденному життю людей.

Підручник вирізняється особливою системою побудови та структурування навчального матеріалу, визначенням основних понять. Фрагменти історичних документів, довідкова та додаткова інформація, ілюстративний матеріал, карти, питання та завдання спрямовані на формування інтересу учнів до історії та підвищення ефективності навчання.

ISBN 978-966-685-199-7

ББК 63.3(0)я721-1

© Щупак І. Я., Морозова Л. В., 2010

© Видавництво «Прем'єр», 2010

© Щупак І. Я., Матвеев Ю. М., карти, 2010

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА.....	4
ВСТУП. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА.....	5
Тема 1. СВІТ НА ПОЧАТКУ XX ст.....	11
§1. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку США, Англії та Німеччини на початку XX ст.....	11
§2. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку Росії на початку XX ст.....	21
§3. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку Франції та Австро-Угорщини на початку XX ст.....	33
§4. Національні рухи в Індії та Китаї. Модернізація в Японії.....	40
§5. Загальна характеристика процесів у країнах Латинської Америки.....	50
Тема 2. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914–1918 рр.....	56
§6. Міжнародна обстановка на початку XX ст.....	56
§7. Основні та другорядні театри воєнних дій у 1914–1916 рр.....	66
§8. Завершення Першої світової війни.....	76
§9. УЗАГАЛЬНЕННЯ з тем 1 і 2.....	87
Тема 3. ПОВОЄННЕ ОБЛАШТУВАННЯ СВІТУ.....	94
§10. Міжнародна обстановка після завершення Першої світової війни.....	94
§11. Версальська система.....	102
§12. Наслідки Першої світової війни.....	112
Тема 4. ПЕРІОД КРИЗИ ТА РЕВОЛЮЦІЙ (1917–1923).....	122
§13. Формування тоталітарних режимів.....	122
§14. Революції 1917 р. Громадянська війна в Росії.....	133
§15. Комінтерн. Революції в Німеччині та Угорщині 1918 р.....	149
§16. Прихід до влади Б. Муссоліні. Фашистська диктатура в Італії.....	161
§17. Революція в Туреччині. Національні рухи в Китаї, Індії і Африці.....	169
§18. УЗАГАЛЬНЕННЯ з теми 3.....	182
Тема 5. ПЕРІОД СТАБІЛІЗАЦІЇ (1924–1929).....	186
§19. Доба «процвітання» в США. Визрівання передумов світової кризи.....	186
§20. Велика Британія і Франція в 1900–1920-х роках.....	193
§21. Створення корпоративної системи в Італії. Німеччина в період Веймарської республіки.....	202
§22. Утворення СРСР. Неп.....	208
§23. Особливості розвитку Польщі, Чехословаччини.....	216
§24. Особливості розвитку Угорщини, Югославії.....	225
§25. Румунія та Болгарія після світової війни.....	232
§26. Найважливіші досягнення в галузі освіти, науки і техніки.....	239
§27. Основні ідеї й течії у розвитку культури. Напрямки в літературі.....	245
§28. Нові цінності європейців і американців. Напрямки в мистецтві.....	251
§29. Поява «масової культури». Повсякденність.....	259
§30. УЗАГАЛЬНЕННЯ з теми 5.....	266
ДОДАТКИ.....	269

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Шановний десятикласнику! У десятому класі Ви починаєте вивчати історію XX століття. Вивчення складних процесів, що відбувалися на початку цієї доби, є дуже важливим для розуміння подальшого ходу історії, для розуміння сьогодення – в Україні та в світі. Варто звернути увагу не тільки на виклад фактичного матеріалу, а й на моральні проблеми, проблеми вибору, які так часто поставали в історії.

Наш підручник побудований згідно з діючою державною програмою з історії. Структура підручника включає п'ять тем, які, у свою чергу, поділяються на параграфи. Відповідно до програми, в окремих параграфах за особливою системою поданий матеріал для узагальнення.

Виклад тексту має свої особливості. Одна з них – **певний порядок структуривання тексту**, що сприяє розумінню навчального матеріалу.

Обов'язкові для запам'ятання **терміни і поняття**, дати виділені червоним кольором і подаються там, де вони згадуються в підручнику.

Додаткова інформація подається у рубриках **«Свідчать документи»**, **«Свідчать історики»**, **«Мовою цифр»**, **«Роздуми з приводу»**, **«Подробиці»**. Рубрика **«Гіпотези»** дає можливість учням за допомогою вчителя обдумати та обговорити можливі шляхи розвитку історичних процесів, для чого треба застосувати власну уяву, творче мислення.

Допоміжний, додатковий матеріал можна знайти в мережі Інтернет на сайтах, посилення на деякі з них наведені у Додатках до підручника, а також у **Додатковій літературі** (дивись Додатки).

Малюнки та фото в підручнику ілюструють та допомагають зробити наочним текст, подають важливу інформацію.

Карикатури та плакати тих часів оживляють історичний матеріал.

Історичні карти в підручнику висвітлюють основні події та явища кожної з поданих тем.

Питання і завдання в підручнику спрямовані на різні види систематизації навчального матеріалу, на самостійну роботу та роботу в групі. Є питання як на повторення, систематизацію матеріалу, так і творчого характеру. Низка творчих завдань вимагає не тільки засвоєння навчального матеріалу курсу всесвітньої історії початку XX ст., а й загальної обізнаності в сучасних проблемах, вироблення вмінь застосовувати отримані при вивченні історії знання для аналізу історичних проблем та явищ сьогодення.

Деякі питання мають «провокативний», дискусійний характер. Вони важливі для організації дискусії в класі та формування Вашої власної оцінки складних історичних подій і явищ, для розуміння зв'язку навчального матеріалу з життям, з теперішніми суспільно-політичними, економічними, культурними подіями, морально-етичними явищами.

Отже, перед Вами – підручник, який має бути Вашим надійним помічником у вивченні історії, у самостійній роботі. Хоча це, звичайно, не може замінити живого слова Вашого Вчителя. Бажаємо Вам успіхів у навчанні!

ВСТУП. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

1. ОСНОВНІ ЦІННОСТІ ТА ЗДОБУТКИ ЛЮДСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Соціально-економічний розвиток у світі на початку ХХ ст. сприяв поліпшенню матеріального становища людей, особливо в розвинутих країнах Європи та Північної Америки. Розбудовувалися міста, у Парижі й Лондоні, Берліні й Москві зводилися небачені до того семи-десятиповерхові будинки, а за океаном з'явилися хмарочоси у 18-20 та більше поверхів. Міста ставали більш комфортними для життя. Люди користувалися все більш швидкими та зручними технічними засобами передачі інформації. Автомобілі, пароплави ставали більш досконалими, нечуваними темпами поширювалася мережа залізниць.

Багатоповерховий будинок у Мельбурні, Австралія, на початку ХХ ст.

Мовою цифр

Лише за 43 роки (1871–1914) довжина залізниць у Європі зросла з 105 до 347 тис. км, у США – з 93 до 567 тис. км, у Азії – з 8 до 108 тис. км (у 13,5 разів), а в Африці – з 2 до 44 тис. км (у 22 рази).

Державна влада в демократичних країнах проводила соціальні реформи, підтримувала громадський порядок, прагнула задовольнити інтереси всіх верств населення, збалансувати їх. Під захистом держави знаходилася приватна власність, гарантувалася свобода підприємництва та ініціативи.

Світовим центром науки і культури була Європа. Найважливішими науковими осередками стали університети, **наукові відкриття** все швидше запроваджувалися у виробництво, їхніми плодами користувалися все більше людей. Розпочалася науково-технічна революція, збагачуючи людей небаченими можливостями задоволення матеріальних і духовних потреб, проте й спричиняючи наростання екологічних та інших проблем, що набули глобального, загальнолюдського значення.

Складні **процеси в культурі** сприяли подальшому звільненню творчого самовираження митців, створенню чудових творів мистецтва та літератури, що ставали доступними для людей. До культурного життя залучалися широкі верстви населення, демократизувалася освіта. Моральні цінності поступово сприймалися все більшою частиною людства.

Тож не дивно, що ці часи здобули назву *«la belle poque»* (з французької – *«щаслива епоха»*). Однак насправді розквіт торкнувся лише

декількох країн, до яких належали насамперед Велика Британія, Франція, США, Канада, дещо пізніше – Німеччина. Економічне та культурне піднесення переживали також Росія, Австро-Угорщина та Італія.

Проте зростання протистояння між воєнно-політичними блоками, гонка озброєнь, наростання шовіністичних тенденцій у країнах призвели до розв’язання Першої світової війни, яка стала найкривавішою подією та першою загальнолюдською катастрофою в історії людства.

Після закінчення війни людство сподівалося на усвідомлення її уроків, але несправедливе повоєнне облаштування світу, конфлікти всередині країн породили протиріччя, які несли в собі зародки нової світової війни.

2. НАРОДОНАСЕЛЕННЯ

Соціально-економічний та культурний розвиток викликав зміни у народонаселенні. У розвинутих країнах Європи та Північної Америки **посилювалися процеси урбанізації** – дедалі більша частина населення мешкала у містах. У періоди економічного піднесення (1900–1914, 1924–1929) зростав життєвий рівень людей, науково-технічні досягнення використовувалися для покращення умов праці та життя.

Міське населення у світі	Початок XIX ст.	Початок XX ст.
Кількість мешканців міст (у млн чол.)	29,3	224,4
% від усього населення Землі	3	13,6
Кількість міст з населенням понад 1 млн чол.	1	13

Продовжувалася міграція населення європейських країн до США, Канади (серед них чимало було українців з Австро-Угорщини та Росії), а також до Австралії, Нової Зеландії.

Віце-король Індії Лорд Керзон з дружиною після полювання на бенгальських тигрів, 1903 р.

Був закінчений колоніальний розподіл світу між провідними державами. Найбільші колоніальні імперії утворили Велика Британія та Франція, які витіснили з провідних позицій «старі метрополії» – Іспанію, Португалію і Голландію. Англійці говорили, що над британськими володіннями «ніколи не заходить сонце». У 1900 р. британські колонії охоплювали територію площею 32,7 млн кв. км, що становило половину всіх колоніальних володінь світу. Кількість населення британських колоній сягала 368 млн чоловік – удесятеро більше від населення самої Великої Британії.

Населення всієї Африки, значної частини Азії, Океанії опинилось у

економічній, соціальній, національній залежності від метрополій. У 1914 р. на територіях, що були залежними від європейських держав, мешкало близько однієї третини усього людства.

Зростала загальна кількість населення у світі. У другій половині XIX ст. населення світу зросло у 1,5 раза, збільшуючись приблизно на 17 млн чоловік на рік. З другої половини XVIII ст. (від початку промислового перевороту) до XX ст. найшвидше зростала кількість населення в Європі, де піднімалося виробництво, відбувалось піднесення рівня життя та санітарно-гігієнічних умов. З початку XX ст. значно зростала кількість населення в основному вже не в індустріально розвинутій Європі, а в Азії, Африці та Америці. У 1900 р. чисельність населення світу складала 1,630 мільярда чоловік, а в 1927 р. – вже 2 мільярди.

Мовою цифр

Для зростання чисельності населення світу до 1 мільярда чоловік знадобилась вся історія світу до 1820 р. Наступного мільярда людство досягло вже за 107 років (1927 р.). Для збільшення населення світу до 3 мільярдів знадобилося вже 33 роки (1960 р.), до 4 мільярдів – 14 років (1974 р.), і далі темпи приросту населення на планеті зростають. У XX столітті, з одного боку, відбувалось значне зростання кількості населення. З іншого – значні людські втрати принесли війни XX століття. Під час Першої світової війни людські жертви склали 10 млн чоловік убитими (плюс 20 млн поранених та 20 млн людей, які загинули від поранень та хвороб). Під час Другої світової війни було вбито вже понад 54 млн чоловік, поранено близько 90 млн, а загинуло від поранень та хвороб ще 25 млн чоловік.

3. ПРИСКОРЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО, ТЕХНІЧНОГО, ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

На початку XX століття завершилось формування *індустріального суспільства* в Англії, Франції, Німеччині, Росії, США та Японії.

Особливості економічного розвитку

Економічний розвиток на початку XX століття характеризується як вільним розвитком ринкових відносин, так і становленням системи державного регулювання економіки в різних варіантах. Промислове виробництво значно випереджало виробництво сільськогосподарської продукції, прискорила урбанізація, розшарування суспільства, все ширше використовувалась наймана праця, яка охоплювала промислове виробництво, будівництво, транспорт, сферу послуг, сільське господарство. Проходило становлення й подальший

Індустріальне суспільство (промислове суспільство) – стадія розвитку суспільства, що характеризується:

- поширенням **великого машинного виробництва**;
- зростанням **міст** та їх значення;
- утвердженням **ринкової економіки**;
- становленням **демократії**, громадянського суспільства і правової держави.

Індустріальне суспільство (термін впровадив А. Сен-Сімон) змінює традиційне, аграрне суспільство. Наприкінці XX століття індустріальне суспільство переходить у постіндустріальне.

розвиток нових галузей промисловості: автомобілебудування, верстатобудування, електротехніки, нафтопереробної та інших.

Особливості соціального розвитку

Великі *фінансисти і підприємці*, які досягли високого рівня матеріального забезпечення, прагнули більшою мірою впливати на політичне життя своїх країн. Намагалася зберегти свій вплив і аристократія.

Зростали роль і значення у суспільстві *середнього класу* – середніх і дрібних підприємців, чиновників, творчої та технічної інтелігенції.

Найчисельнішою групою населення залишалися *робітники*, серед яких найбільше поширювалися колективістські цінності. У цей період дедалі більше поглиблювалися протиріччя між *найманими робітниками та власниками-роботодавцями*, що особливо виявлялося в періоди криз. Робітники відстоювали свої права через профспілки, все активніше залучались до політичної діяльності. Їхнє хитке соціальне становище використовували у своїх цілях різноманітні політичні сили – від комуністів і соціалістів до фашистів.

Лідери розвинених країн, сповідуючи демократичні цінності, ставали на шлях *глибоких реформ і перетворень*.

Технічний прогрес

Інтенсивний розвиток виробництва викликав небачений до цього технічний прогрес, що став можливим завдяки науковим відкриттям.

Наука перетворилась на безпосередню виробничу силу. Наукові досягнення сприяли появі й повсякденному використанню нових технологій, машин і механізмів. У масовому виробництві широко застосовувалася електроенергія. Всюди будувались тепло- й гідроелектростанції. Значних успіхів досягло *машинобудування*. Найважливішим нововведенням у

машинобудуванні стало спеціалізоване потоково-масове (конвеєрне) виробництво.

Докорінних змін у першій половині XX століття зазнали й *транспортні засоби*, які базувались на новітніх досягненнях науки і техніки та водночас стимулювали їхній розвиток. На початку XX століття у всьому світі налічувалось 9000 автомобілів, а на 1950 р. лише в США їх було вже понад 40 млн.

Автострада в США на початку XX ст.

Мілітаризм (від лат. *militaris* – воєнний) – політика нарощування державою своєї військової могутності, політичне панування воячини, підкорення господарства країни цілям підготовки до загарбницької війни.

Перша світова війна, *мілітаризація* економіки, гонка озброєнь стали головними причинами інтенсивного розвитку нових типів літаків, танків, військових кораблів. У XX ст., як ніколи раніше, необмежені можливості людського розуму все більшою мірою використовувались у воєнних цілях.

Розвиток засобів масової інформації і зв'язку

У 1921 р. в Європі і США були створені громадські системи радіомовлення, які транслювали інформаційні та розважальні програми. Перша система телебачення була продемонстрована в 20-ті рр. у Великій Британії *Д. Бердом*, а вже наприкінці 30-х рр. у Великій Британії, Німеччині, а потім і в США розпочались регулярні телетрансляції. У 1926 р. вперше був установлений телефонний зв'язок між Лондоном і Нью-Йорком.

Розвиток культури

На початку XX століття зростала кількість освічених людей, освіта у багатьох країнах ставала більш доступною, з'явилися нові типи навчальних закладів. У літературі та мистецтві існувала боротьба реалістичних та модерністських течій. Саме в цей період жило й творило багато видатних письменників, музикантів, художників, які своїми працями збагачили скарбницю світової культури. Найвизначніші наукові винаходи та літературні твори були відзначені найпрестижнішою *Нобелівською премією*.

У 1920–30-ті рр. виникла *масова культура*. Її продукція мала відповідати вимогам аудиторії в час дозвілля, розваги, при цьому балансує між високими критеріями мистецтва та рівнем його масового сприйняття.

4. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ 1900–1929 рр.

Період довоєнного розвитку (1900–1914)

Економічне зростання передових країн супроводжувалось як поліпшенням матеріального становища людей, розвитком культури та освіти, так і наростанням військово-політичного протистояння на міжнародній арені, посиленням соціальних та міжнаціональних протиріч усередині країн.

Перша світова війна (1914–1918)

1 серпня 1914 р. почалась перша в історії людства світова війна, в яку поступово вступили 34 держави на боці Антанти і 4 держави ворожого їй блоку. Перша світова війна призвела до серйозних політичних, економічних та територіальних змін у більшій частині країн світу і особливо в Європі. Країни Четверного союзу під час війни зазнали нищівної поразки.

Припинили своє існування імперії: Німецька, Російська, Австро-Угорська, Османська. На території Європи утворилися нові держави: Польща, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія), Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія.

Версальський мирний договір містив у собі поряд із позитивними моментами *передумови для виникнення нових війн*.

Період післявоєнної нестабільності (1918–1923)

Цей період відзначається *змінами в розстановці сил у світі*. Позиції Великої Британії та Франції – держав-переможниць – виявилися ослабленими через посилення впливу США та Японії, зростання антиколоніальних виступів. У Німеччині була проголошена демократична республіка. У Росії більшовики встановили диктатуру пролетаріату. Європою прокотилась хвиля революцій за радянською моделлю, які зазнали краху.

Посилився вплив у світі країн Азії, Африки та Латинської Америки. Розпочалися рухи за незалежність, за розширення громадянських прав.

Економічна криза 1920–1921 рр. викликала загострення соціальних протиріч. В Італії до влади прийшли фашисти, інші західні країни, що мали сильні демократичні традиції, взяли курс на реформи.

Період економічної стабілізації (1924–1929)

В **економіці** відбувалася модернізація виробництва, впроваджувались нові форми організації праці, нові технології. Стабілізувалась кредитно-фінансова система, зменшувалось державне регулювання економіки.

У країнах *Західної Європи, у США, Канаді* громадяни користувались усіма **демократичними правами**. Був закріплений на законодавчому рівні 8-годинний робочий день, визнавались права профспілок. *У США, Англії, Швеції, Норвегії, Австрії, Німеччині* жінки отримали право голосу.

Натомість в *Італії, Німеччині, Іспанії, СРСР* демократичні традиції або тільки зароджувались, або були відсутні. У країнах *Центральної та Південно-Східної Європи* утверджувались **авторитарні режими**.

Суттєвих змін зазнали **культура й побут** населення. Зростала роль засобів масової інформації, кіно, спорту у повсякденному житті.

Майбутні покоління будуть розглядати XX століття як добу вражаючих культурних досягнень, нечуваних темпів технічного прогресу. Проте водночас XX століття увійшло в історію як століття геноцидів та світових воєн, що поставили під загрозу загибелі світову цивілізацію.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Згадайте курс Нової історії, який Ви вивчали у 9 класі. У яких державах світу в другій половині XIX ст. значно прискорились темпи соціально-економічного розвитку? В яких європейських країнах відбулися революції, що значною мірою вплинули на історичний розвиток цих країн?
2. Які нові технології сприяли швидкому розвитку машинобудування?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте основні періоди всесвітньої історії 1900–1929 рр.
2. Назвіть основні зміни у соціальній структурі суспільства розвинутих країн на початку XX ст.
3. Дайте характеристику технічному прогресу на початку XX ст.
4. Визначте основні тенденції культурного розвитку на початку XX ст.

III. Для обговорення в групі

1. Як Ви розумієте думку про те, що у XX ст. «наука ставала безпосередньою виробничою силою»?
2. Як Ви вважаєте, чи сприяє гонка озброєнь економічному розвитку країн?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «індустріальне суспільство», «мілітаризм».

V. Творчі завдання

1. Як Ви думаєте, чому початок XX століття отримав у деяких сучасників назву «la belle époque» (з французької – «щаслива епоха»)?
2. Чим XX століття відрізняється від попередніх етапів розвитку людства?

Тема 1. СВІТ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

§1. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку США, Великої Британії та Німеччини на початку ХХ ст.

1. США

1.1. Особливості державного устрою країни

США стали першою країною, яка здійснила на практиці **поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову**. Це було важливим кроком на шляху до створення правової держави.

У країні ще з кінця ХІХ ст. утвердилася **президентська республіка**.

Законодавча влада була делегована *Конгресу*, який складався з двох палат: *Палати представників*, що обирались населенням штатів, та *Сенату*, членів якого обирали (до 1913 р.) парламенти штатів. Палата представників і Сенат мали рівні права у тому, що стосувалося законодавчої ініціативи і прийняття законів.

Головою виконавчої влади був президент. Він обирався загальним голосуванням у всіх штатах. Президент обирався на чотирирічний строк, але міг бути переобраний на наступний термін. За конституцією президент був головою держави і уряду. Йому доручалося верховне командування збройними силами. Утім конституція не давала президентові законодавчої ініціативи (права направляти палатам готовий законопроект); його вето на закон, прийнятий палатами, могло бути «відкинуте» більшістю Конгресу.

У той же час Конгрес не міг вплинути на політику президента, за винятком, коли її здійснення було неможливе без сприяння Конгресу (асигнування, укладання міжнародних угод, законодавство, призначення на важливі посади). Для усунення президента від влади конституція вимагала обґрунтованого звинувачення в зраді, хабарництві та інших тяжких злочинах. Це правило застосовувалося й до міністрів уряду. З початку ХХ ст. влада президента в Сполучених Штатах зміцнювалася.

Третньою гілкою влади США був суд. Паралельно з судами штатів функціонувала федеральна судова система. Верховний суд мав право скасування будь-якого закону за умови порушення конституції. Більш того,

Білий Дім, Овальний кабінет – робочий кабінет президента США – у ХХ ст. став символом могутності та влади не тільки в країні, а й у світі

Верховний суд отримав повноваження видавати накази, обов'язкові для органів виконавчої влади, включаючи президента і міністрів.

1.2. Політичне життя США

Антитрестівська боротьба та реформи Т. Рузвельта. Після вбивства у 1901 р. *Вільяма Мак-Кінлі* президентом США став віце-президент *Теодор Рузвельт*.

Президенти США наприкінці XIX – на початку XX ст.

Президент	Роки президентства	Партія
Вільям Мак-Кінлі	1897–1901	республіканська
Теодор Рузвельт	1901–1909	республіканська
Вільям Говард Тафт	1909–1913	республіканська
Томас Вудро Вільсон	1913–1921	демократична

Теодор Рузвельт

Президентство Теодора Рузвельта (1901–1909 рр.) проходило в умовах розгорнутого в країні масового суспільного руху, спрямованого проти трестів. У перших рядах цього руху виступали робітники і фермери. У стані неспокою перебувала дрібна і середня некорпорована буржуазія, тисячі представників якої розорилися через конкуренцію з монополістами.

Президент США висунув і запровадив програму «Справедливого курсу», яку було розроблено групою політиків на чолі з сенатором з Вісконсіна *Р. Лафоллетом*.

Уряд Рузвельта почав судові процеси проти ряду монополій («Стандарт Ойл», м'ясного тресту та ін.), звинувативши їх у порушенні антитрестівських законів. Викриття в пресі антисанітарних умов на бойнях і заводах м'ясного тресту в Чикаго призвели до прийняття закону про контроль уряду над якістю і санітарними умовами виробництва та продажу харчових продуктів і аптечних товарів.

Було також видано закон про охорону природних ресурсів з метою припинення їх розкрадання. Проте дія закону поширювалась не на всю країну, а лише на 235 млн акрів громадських земель.

Згодом Т. Рузвельт сповістив про внесення ним до конгресу біллів про прогресивний прибутковий податок, 8-годинний робочий день та інших. Однак вони так і не стали законами, оскільки їх не прийняли комісії Конгресу або Верховний суд.

У 1903 р. Т. Рузвельтом було створено міністерство торгівлі і праці. Однак його заходи щодо «охорони інтересів населення від свавілля корпорацій» звелись до опублікування кількох документів про розслідування

діяльності ряду трестів. Ані публічні судові викриття, ані заходи щодо обмеження зловживань корпорацій не зачепили інтересів монополій.

Неоднозначні реформи Т. Рузвельта, а також прямолінійні дії, спрямовані на підтримку великого капіталу за президента **В. Тафта**, призвели до кризи всередині правлячої республіканської партії. У 1912 р. від неї відокремились радикальні групи буржуазних реформаторів на чолі з Р. Лафоллетом, до яких незабаром приєднався і Рузвельт. Вони створили Національну прогресивну партію.

Програма «Нової демократії» В. Вільсона. Розкол республіканської партії сприяв перемозі на президентських виборах 1912 р. демократа **Вудро Вільсона** (був президентом у **1913–1921 рр.**). Ним була розроблена програма «Нової демократії». За ініціативи Вільсона було прийнято низку законів:

- закріплювалось право на організацію робітничих спілок, страйків і пікетування;
- скасовувалось судове переслідування за участь у страйках, крім випадків, коли було завдано непоправної шкоди підприємству;
- заборонялось використання праці дітей у промисловості;
- відмінявся параграф антитрестівського закону Дж. Шермана 1890 р., за яким страйки профспілок вважались змовою, а самі профспілки – монополіями, що мали на меті обмеження розвитку виробництва;
- встановлювалась система компенсацій за нещасні випадки на виробництві.

Вудро Вільсон

Конгрес прийняв закон, який встановив 8-годинний робочий день, плати за його перевищення у півтора раза більшу для робітників, зайнятих на магістральних залізницях; фермерам надавалась можливість брати у держави кредити; закон про товарні склади передбачав видачу позик фермерам під майбутній урожай основних сільськогосподарських продуктів.

Проте ні антитрестівський закон Г. Клейтона (1914), ні прогресивний прибутковий податок не скоротили прибутків монополій.

Найважливішою частиною програми «нової демократії» Вільсона стало створення федеральної Резервної системи банків, яка відповідала інтересам великого капіталу і сприяла підкоренню господарського життя країни могутній фінансовій олігархії.

1.3. «Американське економічне диво»

США наприкінці XIX – на початку XX століття здійснили нечуваний економічний ривок, справжнє *економічне диво*. Країна, випередивши Велику Британію, **вийшла на перше місце у світі** за обсягом промислового виробництва і не поступається цією позицією аж до наших часів.

Мовою цифр

У 70-х рр. XIX ст. в США виплавлялося сталі у 7 разів менше, ніж в Англії, а до 1910 р. США випереджали Англію за цим показником уже в 4,5 раза! У 1900 р. на американських заводах працювало 9,4 млн робітників, а в 1910 р. – вже 17 млн.

Цікаві подробиці

Для підвищення якості та здешевлення виробництва автомобілів Форд удосконалював конвеєрне виробництво, стандартизував технологію, заощаджував навіть на фарбуванні машин. Форду належить відомий вислів: Ви можете придбати автомобіль «Форд» будь-якого кольору, за умови, що цей колір – чорний.

Автомобіль «Форд Т», 1915 р.

Цікаві подробиці

Символом масового виробництва товарів для населення став девіз, розміщений на одному з нью-йоркських супермаркетів: «Якщо Ви не знаєте, чого Ви хочете – заходьте до нас, у нас це є».

Наприкінці XIX ст. підприємець **Генрі Форд** сконструював свій перший автомобіль. Незабаром Форд налагодив його масове виробництво, і вже до 1915 р. з конвеєрів його заводів сходило до 250 тис. машин на рік. Вартість фордівських автомобілів постійно знижувалась, і їх могли купити все більш широкі верстви населення, у тому числі робітники. Якщо в 1910 р. середня ціна автомобіля становила 20 середньомісячних окладів кваліфікованих робітників, то у 1922 р. – лише три.

Одночасно з автомобілебудуванням стрімко розвивалось будівництво автодоріг. На гігантській території США розвинута мережа шосейних доріг та залізниць сприяла становленню внутрішнього ринку.

Бурхливий розвиток промисловості супроводжувався підвищенням рівня життя населення, у першу чергу – робітників. Їхнє становище ставало кращим, ніж у робітників європейських країн.

Завдяки застосуванню новітньої техніки та технологій, створенню нормальних умов праці її продуктивність у промисловості США була у 4 рази вищою, ніж у державах Європи.

2. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

2.1. Велика Британія – зразок конституційної монархії

Велика Британія (іноді називають *Англія*, з 1921 р. – *Сполучене королівство Великої Британії та Північної Ірландії*) була класичним зразком *конституційної монархії*. Вищу виконавчу владу здійснював **монарх**. Він мав право оголошувати війну й укладати мир, ухвалювати рішення щодо помилування, схвалювати або відхиляти закон. Виконавчу владу з королем розділяв **уряд** (*Кабінет міністрів*).

Влада монарха була обмежена **вищим законодавчим органом – двопалатним парламентом**. Нижню палату парламенту – *Палату общин* –

обирали на основі високого майнового цензу (у 1830 р. з 14 млн чоловік населення право голосу мали тільки 220 тис.). Верхня палата парламенту – Палата лордів (перів) – затверджувала проекти законів, прийнятих Палатою общин. Членство в Палаті лордів було спадкоємним. Парламентським актом 1911 р. права Палати лордів були істотно обмежені.

Англійський парламент – символ класичного парламентаризму

Судова влада належала судам різних інстанцій. Цивільні й кримінальні справи розглядалися судами присяжних. Судді призначалися парламентом довічно й могли бути позбавлені посади тільки за його рішенням.

2.2. Країна політичної стабільності

Політична стабільність. Велика Британія залишалася країною *політичної стабільності*, яку забезпечували передові соціальні реформи.

Роздуми з приводу

Британський досвід продемонстрував, що між інтересами буржуазії та робітників не тільки немає непримиренних протиріч (як стверджують радикальні революціонери), а навпаки, є спільні інтереси. Підприємці не можуть обійтися без робітників, праця яких забезпечує конкурентоспроможність підприємства та прибутки його власника. З іншого боку, робітники зацікавлені в підприємці, який має кошти для розвитку підприємства та розумно ним керує, що забезпечує достойну оплату праці робітників. Крім того, висока заробітна плата мільйонів робітників забезпечує зростання внутрішнього ринку, що стимулює виробництво товарів. Звичайно, відбуваються і конфлікти між робітниками, зацікавленими у підвищенні заробітної плати, і власником, що прагне зменшити свої витрати. Проте компроміс між соціальними групами забезпечує обопільне задоволення інтересів. Завдяки соціальному компромісу, еволюційному розвитку Англії, США та інших демократичних країн у них вдалося забезпечити високий рівень та якість життя населення, що було не досяжним для інших країн, які «лихоманило» від революцій та громадянських війн.

Інтереси британських робітників захищали тред-юніони (профспілки).

У країні продовжувала існувати **двопартійна система**, в якій домінували дві партії: *консерватори (торі)* і *ліберали (віги)*. Від партії, що перемогла, обирали голову уряду – прем'єр-міністра, а партія, яка програла вибори, переходила в опозицію. Ця система існує й зараз.

Консерватори при владі. У 1900 р. до влади в Англії прийшли консерватори, і вони одразу змушені були вирішувати проблему торговельної політики. Впливові кола буржуазії, які страждали від іноземної конкуренції, вимагали митного захисту. Рупором цих кіл став **Дж. Чемберлен**. Він почав гучну кампанію *за відмову від політики вільної торгівлі* і впровадження імперського мита.

Джозеф Остін Чемберлен

Проте представники банків, суднобудування й вугільної промисловості, що здійснювали зовнішньоторговельні операції, відхилили цю програму. Дж. Чемберлен змушений був вийти зі складу кабінету.

Реформи лібералів. За таких умов у 1906 р. до влади прийшли ліберали. Велику роль в їх уряді відігравав *Девід Ллойд Джордж*, який зайняв посаду міністра торгівлі та відповідав за промисловість. Уряд лібералів за його ініціативою прийняв низку законів у сфері соціального забезпечення. *Такі закони сприяли мирному розвитку суспільства, зводили до мінімуму загрозу соціальних конфліктів.* Під впливом Ллойд Джорджа у 1908 р. парламент прийняв за-

кон про 8-годинний робочий день для гірників та закон про компенсацію при нещасних випадках на виробництві; були введені податки на високі прибутки та мита на велику спадщину. За це консерватори оголосили його «революціонером», а дії ліберального уряду – «замахом на приватну власність».

Виникнення лейбористської партії. На початку XX ст. на політичній арені Англії з'являється нова партія – *лейбористська* (заснована в **1900 р.** як Комітет робітничого представництва, з 1906 р. називається «лейбористською»). По суті це була федерація різних організацій: тред-юніонів (профспілок), Незалежної робітничої партії, Соціал-демократичної федерації.

Виникнення на політичній арені «третьої сили» викликало занепокоєння у стані торі і вігів, але було вже пізно. Через два десятиріччя основна маса виборців, яка голосувала за лібералів, перейшла на бік лейбористів.

Проблема Ірландії. Гострою проблемою для Великої Британії на початку століття була Ірландія. Так, у перші роки XX ст. в Ірландії виникла партія «Шин Фейн» («Ми самі»), яка вимагала політичної незалежності. Вслід за цими вимогами розпочалися дії: у 1911 р. розпочався страйк залізничників, а у 1912 р. – дублінських трамвайників.

Ліберали зрозуміли неминучість поступок ірландцям. Уряд у квітні 1912 р. вніс у парламент білль щодо Ірландської проблеми, але консерватори зустріли його вороже. Вони вимагали розчленування Ірландії, відокремлення її північної частини – *Ольстера*, промислово найбільш розвинутої частини країни. Тільки Перша світова війна відтіснила Ірландську проблему на другий план. Проблема Ольстера не вирішена і на сьогодні.

2.3. Відставання в економічному змаганні

Англія на початку XX ст. залишалась однією з провідних країн світу, була найбільшою колоніальною імперією, але *поступилася США місцем головної індустріальної держави.* Це було пов'язано з низкою чинників.

Наявність у Великій Британії колоніальних володінь з гарантованими ринками збуту, дешевою робочою силою і сировиною дозволяла отримувати високі прибутки, використовуючи застарілу техніку, що не сприяло оновленню британської застарілої технічної бази.

Вивіз капіталу до колоній та інших країн позбавляв вітчизняну економіку капіталовкладень, що уповільнювало темпи економічного розвитку.

Британський уряд, а також британські промисловці, фінансисти, торговці, переконані у довічному зберіганні панування Англії у світовому виробництві та торгівлі, поступово втратили гнучкість у конкурентній боротьбі. Британські товари з кінця XIX ст. витіснялися з ринків німецькими та американськими. Німецькі комерсанти краще за англійців вивчили особливості ринків у різних країнах, ураховували інтереси споживачів.

3. НІМЕЧЧИНА

3.1. Монархічний союз під верховенством Пруссії

На початок XX ст. змін у політичному устрої Німецької імперії не відбулося. До неї входили 22 монархії (серед них Пруссія, Баварія, Саксонія) та чотири «вільних міста». Конституція надавала їм деяку незалежність, але це був союз, у якому не було навіть формальної рівності членів.

На чолі імперії стояв **король найбільшої держави – Пруссії** (60% населення і понад половина території). Йому присвоювався титул імператора. Він був головнокомандувачем збройних сил, призначав урядовців, включаючи голову уряду – союзного канцлера, делегатів Пруссії до верхньої палати парламенту, й міг здійснювати безпосереднє керівництво міністрами.

Верхньою палатою **Німецького парламенту** була **Союзна рада – бундесрат**. Члени його призначалися керівниками держав. З 58 депутатів 37 представляли Пруссію, інші монархії мали у верхній палаті від 1 до 6 місць. Конституція надавала бундесрату законодавчу та значну частину виконавчої влади, він мав право видавати укази, що мали силу закону.

Нижньою палатою парламенту був рейхстаг. Однак у разі, якщо рейхстаг відхиляв законопроект, уряд міг обійти цю перешкоду.

Імперський уряд був представлений в одній особі – **канцлера**. Кабінету міністрів не існувало. Міністри були підлеглими канцлера.

2.3. Особливості політичного життя

Роль юнкерства в країні. Правлячим у Німецькій імперії став **юнкерсько-буржуазний блок** (юнкер – дворянин-землевласник, поміщик). На початку XX ст. великі дворяни-юнкери зуміли не тільки зберегти, а й значно посилити свій вплив і роль у державі. У руках юнкерів опинився уряд та інші органи правління, армія і дипломатія. Дворянство перетворило Пруссію на найбільш реакційну державу Німецької імперії.

Між юнкерами і буржуазією виникали жорстокі сутички, але соціально-економічний розвиток і зростання опору робітничого класу були причиною того, що напередодні Першої світової війни склалася тенденція до **переплетення інтересів обох соціальних груп**. Капіталізація сільського господарства, участь дворян у промислових підприємствах,

Нація – велика спільнота людей, яких **об'єднує національна самосвідомість**, що формується на основі спільного походження та історії, мови, території проживання, культурних традицій, ментальності, особливостей господарського життя. Для різних націй характерні певні особливості національного характеру, темпераменту тощо. Проте немає націй «більш розумних» чи «менш розумних», «агресивних» чи «миролюбних», «добрих» чи «поганих».

Націоналізм – ідеологія та політика **відстоювання інтересів своєї нації**. Націоналізм є необхідною умовою національного розвитку, створення національної держави. Разом з тим, екстремістський, агресивний, руйнівний націоналізм, що пропагує ідеї відмови іншим народам у праві на існування чи у національному самовизначенні, призводить до міжнаціональної ворожнечі та війн, шкодить дійсним інтересам нації.

Шовінізм – реакційна політика, спрямована на розпалювання ворожнечі й ненависті між народами. Для шовінізму характерні войовнича пропаганда національної винятковості, зверхності над іншими, приниження інших націй (*детальніше про шовінізм пояснено в § 6 «Міжнародна обстановка на початку XX ст.»*).

придбання маєтків підприємцями, родинні зв'язки – усе це зближувало представників найбагатших дворянських і буржуазних родин.

Мілітаризм. Однією з найважливіших рис Німецької імперії була надзвичайно висока питома вага мілітаризму у суспільному житті. На початку XX ст. виникли мілітаристські організації, що налічували десятки тисяч членів, від впливових політиків і громадських діячів до відсталих, безграмотних верств населення. У пропаганді мілітаризму використовувались ідеї необхідності «справедливої перебудови світу» на користь Німеччини, **націоналістичні** настрої.

Роздуми з приводу

На початку XXI століття націоналізм не сходить з історичної арени; більш того, деякі вчені бачать потенціал подальшого його росту. Без націоналізму не могли бути створені ні, наприклад, Німеччина у XIX ст., ні Польща чи Індія, Словаччина чи Україна у XX ст., ні жодна інша національна держава. Проте використання ідей націоналізму для відстоювання інтересів своєї нації за рахунок інших; пошуки джерел національних проблем не в своєму середовищі, а ззовні; національний егоїзм, ідеалізація власної нації та необ'єктивна критика інших, врешті-решт, завдають великої шкоди самій нації, інтереси якої ні-

бито відстоює такий екстремістський, руйнівний націоналізм.

Доктрина «пангерманізму» стверджувала, що німці мають право панувати над іншими народами. Пангерманісти закликали проводити «політику сили» щодо інших держав, створювати могутні флот та армію, готуватися до війни за переділ світу. *«Ми вимагаємо для себе місце під сонцем»*, – заявив канцлер Бюлов.

3.3. Економічне зростання Німеччини

На початку XX ст. Німеччина висувалася на перше місце в Європі і стала другою (після США) індустріальною державою світу. *З 1870 до 1913 рр. обсяг промислового виробництва в країні збільшився в 6 разів.*

До того ж у цей час давалися взнаки **позитивні наслідки об'єднання країн**, а також воєнної перемоги над Францією та отримання величезних репарацій, що були спрямовані на розвиток промисловості.

Німецькі підприємці успішно використовували **досвід інших країн**, впроваджували новітні досягнення науки і техніки, передову технологію.

Зростання промисловості стимулювали **великі державні замовлення** на виробництво озброєння, будівництво фортець, залізниць і морських портів. Держава заохочувала розвиток важкої індустрії та охороняла її інтереси від іноземної конкуренції на внутрішньому ринку.

Економічний прогрес Німеччини був обумовлений і традиційними **рисами німецького народу** – працьовитістю, дисциплінованістю й ощадливістю. Швидке **зростання кількості населення** (з 40 млн у 1871 р. до 67 млн у 1913 р.) сприяло збільшенню обсягу внутрішнього ринку.

У країні бурхливо розвивалися нові галузі промисловості – електротехніка та електроенергетика, хімічна промисловість, машинобудування.

Швидко росли монополії. Лідерство у виробництві зброї, локомотивів, залізничних рейок захопив концерн промислової династії **Крупнів**.

Розвиток **сільського господарства** відбувався значно повільніше через збереження напівфеодальної системи поміщицьких (юнкерських) господарств і малоземелля (або безземелля) селян. Пруське юнкерство зосередило у своїх руках майже третину оброблюваної в країні землі.

Головною ознакою соціально-економічного розвитку Німеччини була **мілітаризація**. Воєнний бюджет країни у 1900–1914 рр. напередодні Першої світової війни становив майже половину усіх витрат Німеччини.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. У яких країнах існувала двопартійна система?
2. Назвіть основні політичні партії США та Англії.
3. Що свідчило про швидкий економічний розвиток США на початку XX ст.?
4. Які чинники стримували розвиток сільського господарства Німеччини?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть відмінності державного устрою Англії та Німеччини на початку XX ст.
2. Визначте особливості політичного розвитку США на початку XX ст.
3. Якими були передумови відставання Англії в економічному розвитку від США та Німеччини?
4. Що сприяло економічному зростанню Німеччини на початку XX ст.?

III. Для обговорення в групі

1. Які чинники сприяли тому, що Англія і на початку XX ст. залишалася політично стабільною країною?
2. Які позитивні та негативні наслідки для робітників мало запровадження конвеєрної системи на виробництві?
3. США стали першою країною, яка здійснила на практиці поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову. Як Ви вважаєте, чому це є важливим кроком на шляху до створення правової держави?

4. Як впливав розвиток автомобілебудування в США на початку XX ст. на загальний соціально-економічний розвиток країни?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

1. Згадайте курс історії, який Ви вивчали у 9 класі, та дайте визначення понять: «монополія», «юнкерство», «двопартійна система», «президентська республіка», «конституційна монархія».

2. Дайте визначення понять: «нація», «націоналізм», «шовінізм».

V. Творчі завдання

1. Як Ви думаєте, чи існує взаємозв'язок між підвищенням рівня життя населення та прискоренням економічного розвитку країни? Поясніть на прикладі США початку XX ст.

2. Чи є націоналізм важливим у суспільній свідомості та в політиці у XXI столітті? Якими, на Вашу думку, є перспективи у націоналізма у світі, в Європі?

3. Президенту США Теодору Рузвельту належить багато висловів, що стали крилатими. Серед них:

«Навчи мене, Боже, спокійно сприймати події, перебіг яких я не можу змінити; дай мені енергію і силу втручатися в події, мені підвладні, і навчи мене мудрості відрізнити перше від другого».

«Головна формула успіху – знання, як поводитися з людьми».

«Великою нацією нас робить не наше багатство, а те, як ми його використовуємо».

«Роби, що можеш, з тим, що маєш, там, де ти є».

«Ніколи не помиляється той, хто нічого не робить».

«У політиці доводиться робити багато такого, чого не слід робити».

«Я можу керувати Сполученими Штатами і можу керувати своєю донькою Ейліс, але я не можу робити те та інше одночасно».

«Цілком неосвічена людина спроможна хіба що обібрати товарний вагон, а випускник університету може вкрати цілу залізницю».

«Нехай краще бізнесмени ведуть свою справу чесно, ніж віддають частину надприбутку на благодійність».

Використовуючи ці афоризми, складіть словесний портрет Т. Рузвельта.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1900 р...... виникнення Лейбористської партії в Англії

1901–1909 рр...... президентство Теодора Рузвельта в США

1913–1921 рр...... президентство Вудро Вільсона в США

§2. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку Росії на початку ХХ ст.

---

1. ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ

У той час, як у Європі політичний устрій держав розвивався у напрямку становлення парламентаризму, Російська імперія залишалась останнім островом *абсолютизму*, а влада царя не обмежувалась жодними виборчими органами. В управлінні країною російський самодержець спирався на централізований бюрократичний апарат, створений ще у XVIII ст.

Державна рада була *дорадчим* законодавчим органом, члени якої призначались довічно. Виконавчий орган самодержавства – *Рада Міністрів*, що була створена ще за Олександра I, також мала *консультативні функції*.

Сенат, створений за Петра I, виконував функції *Верховного Суду*. Сенатори, призначені довічно царем, мали знайомити громадськість з новими законами, тлумачити та контролювати їх виконання.

Державні посади обіймали вихідці з дворян. Лише дворянин був генерал-губернатором (відповідав за збір податків та охорону державного майна). В управлінні на місцях дворянство брало участь через «предводителів дворянства», що обирались дворянством та затверджувались царем.

На рубежі століття перед російським самодержавством стояло лише одне актуальне завдання – зберегти недоторканим абсолютизм.

2. НАРОСТАННЯ ОПОЗИЦІЙНОГО ПОЛІТИЧНОГО РУХУ

Велика частина населення Росії була лояльною до самодержавства: козацтво, селянство у районах імперії, які не знали кріпосництва. Проте наприкінці XIX – на початку ХХ ст. в Росії посилюється опозиційний рух.

Представники поміркованого *ліберального руху* були діячами земств і виступали за розширення прав земств у місцевому самоврядуванні, за обмеження сваволі чиновників-бюрократів.

Радикали – представники російської інтелігенції, що виступали за проведення докорінних демократичних реформ, встановлення республіканського правління, проведення аграрної реформи, покращення правового стану робітників та селянства, їх соціальний захист.

Виразниками інтересів російського селянства стала *партія соціалістів-революціонерів (есерів)*, яка виступала за проведення широких реформ та вбачала особливий шлях розвитку Росії та протидію країнам Європи. Це була найбільш масова революційна партія. У 1905–1907 рр. її чисельність сягала півмільйона чоловік. Своєю метою есери проголошували соціалізм, «знищення разом із приватною власністю розподілу суспільства на класи», але вважали важливим збереження морально-етичних норм у суспільстві. Есери відстоювали інтереси тих, хто живе за рахунок власної праці, – *робітників, інтелігенції, селян*.

У тактиці есерів *агітація* сполучалась із систематичним *терором*, через що царський режим вважав цю партію найнебезпечнішим ворогом. Есерівські бойові організації на чолі з *Г. Гершуні, Б. Савінковим* тільки до 1911 р. у терактах знищили понад 200 чоловік – міністрів, губернаторів, поліцмейстерів тощо. Деякі активісти партії есерів (зокрема, *Є. Азеф*) були провокаторами, агентами царської «охранки».

Роздуми з приводу

Есери були найбільшою революційною партією Росії, але владу в жовтні 1917 р. захопили інші радикали – більшовики. Есери відстоювали інтереси селян та розробили найважливіший документ про надання селянам землі, але його основні положення привласнили більшовики та проголосили «Декрет про землю», завоювавши симпатії мільйонів селян, яких згодом позбавили цієї землі, загнавши в колгоспи.

? Чи можна сказати, що політичний успіх супроводжує тих, хто вдало використовує ситуацію та підлаштовується під неї, не гребує привласненням чужих ідей?

У 1890-х рр. виникають, а згодом об'єднуються у політичну партію представники *соціал-демократичного напрямку*, які з 1903 р. поділялись на два крила: ліворадикальне – *більшовиків* та відносно помірковане – *меншовиків*.

Більшовики на чолі з *Володимиром Леніном* декларували відстоювання інтересів робітничого класу, який мав бути головною рушійною силою соціалістичної революції та встановити диктатуру пролетаріату. Сама ж партія більшовиків бачила себе «політичним авангардом», воєнізованим керівним центром робітничого руху проти буржуазії.

Експропріація – позбавлення власності тих, хто її мав. Більшовицька ідея «експропріювати експропріаторів» тлумачилася як перерозподіл власності (на заводи, фабрики тощо). З точки зору марксистів, у ході історичного розвитку буржуазія «відібрала» у робітників власність, і тому її треба було «повернути» трудящим під гаслом «грабуй награване».

Цікаві подробиці

Є відомості, що «експропріацією» займався і молодий революціонер Йосип Джугашвілі (Сталін). Однак, після встановлення сталінської диктатури колишні «революціонери-соратники» вождя в Закавказзі були ліквідовані і нічого вже не могли розповісти про свого товариша.

Ряд більшовицьких груп вибрав специфічну форму терористичної діяльності – *«революційну експропріацію»*, займаючись грабунками «для збирання коштів на потреби революції». Експропріацією займалась, зокрема, більшовицька бойова група під керівництвом Л. Красіна. Найгучнішими акціями були пограбування банків у Тифлісі (Грузія), Варшаві (Польща), Гельсінгфорсі (Фінляндія), а також у Прибалтиці та на Уралі. Під час «ексів» часто страждали безневинні прості люди, заради яких начебто боролися з владою революціонери. Інколи прапором «експропріації» просто прикривались кримінальні наміри заволодіти грошима та цінностями.

Роздуми з приводу

Терористичні акти есерів та «експропріації» більшовиків розкладали суспільну свідомість, привчали суспільство до сприйняття насильства, вбивств як повсякденного та буденного явища, яке може бути «виправдано» якоюсь «шляхетною метою». Це було важливою передумовою сповзання російського суспільства до кривавих подій революцій початку XX ст. та громадянської війни, жертвами яких стали і активні учасники подій, і ті, хто намагався залишатися осторонь громадянського протистояння. Хвилі насильства, які охоплюють суспільство, змітають всіх...

Меншовики на чолі з **Г. Плехановим** представляли більш помірковане крило Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), стримано ставились до експропріації, схилились до необхідності реформ у Росії, яка могла «дорости» до соціалізму. На відміну від В. Леніна, який відстоював авторитарні методи керівництва партії, Г. Плеханов зазначав, що «потрібна дисципліна свідомості, а не дисципліна підкорення».

Політика русифікації мала своїм наслідком організаційне оформлення **національного руху** в багатонаціональній Російській імперії, переростання його культурно-просвітницького характеру в політичний. Національний рух поділявся на два напрямки: **соціалістичний** та **самостійницький**. Початок XX ст. знаменувався оформленням політичних національних партій у Польщі, Україні, Фінляндії, Вірменії, Грузії.

Національний рух – боротьба народу за національне визволення, створення можливостей для вільного національно-культурного, релігійного життя, соціально-економічного розвитку.

3. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЇ. РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКА ВІЙНА 1904–1905 рр.

Активна політика Росії на Далекому Сході, російське просування до берегів Тихого океану та кордонів Кореї дедалі більше турбували Японію, яка прагнула забезпечити тут свою гегемонію. Уряд **Миколи II**, не зумівши правильно оцінити зовнішньополітичне становище Росії, військову невідповідність економіки, штовхав країну до війни.

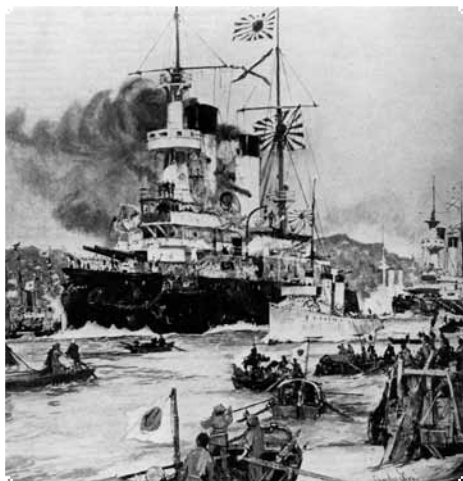
Раптовою атакою на російські кораблі у Порт-Артурі 27 січня 1904 р. Японія розпочала війну. План Японії передбачав домогтися панування на морі, оволодіти Кореєю, висадити десант у Маньчжурії, захопити Порт-Артур, розгромити головні сили росіян у районі Ляояна.

Воєнні операції російських військ проходили невдало. Висадка у лютому–квітні 1904 р. японських військ у Кореї та на Ляодунському півострові, успішні

Джон Буль (Англія) і Дядько Сем (США) підштовхують японця на війну з Росією. Порт-Артур обороняє забайкальський козак. Російський плакат, 1904 р.

? **Яка ідея плакату? Які настрої в російському суспільстві щодо сил Росії та Японії в майбутній війні він відбивав?**

Російські панцерники
«Адмірал Апраксін» і «Адмірал Сенявін»
після їх захоплення японцями

бойові дії проти росіян забезпечили японцям взяття в облогу Порт-Артура і розгортання бойових дій у Маньчжурії. З серпня по грудень 1904 р. тривала облога **Порт-Артура**. Захисники фортеці витримали 6 штурмів; лише зрадницькі дії генерала Стесселя призвели до капітуляції Порт-Артура.

Протягом 1905 р. Росія зазнала ще дві великі поразки: у лютому **під Мукденом** та в травні біля острова **Цусіма**. Героїзм російських моряків крейсера «Варяг» та канонерського човна «Корєєць», які билися проти переважаючих сил супротивника, увійшов в історію та став легендою, символом мужності та військової відваги. Однак самовід-

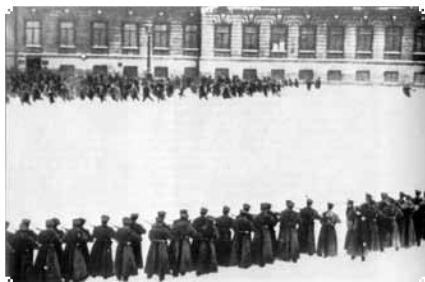
даність матросів та капітанів російського флоту, серед яких було чимало українців, не привела до перемоги через погану підготовку держави до війни та бездарне командування деякими адміралами та генералами. Російський флот зазнав розгрому, що стало не просто воєнною, але й національною катастрофою Росії.

Втім і у Японії сил для подальшої боротьби не вистачало. За посередництва США Росія та Японія розпочали переговори. За мирною угодою, підписаною у Портсмуті (США) 23 серпня 1905 р., Росія визнала Корею сферою впливу Японії, передала Японії право на оренду частини Ляодунського півострова з Порт-Артуром та південну частину Сахаліну.

Поразка царської Росії у війні з Японією серйозно вплинула на розстановку сил не тільки на Далекому Сході, а й у Європі. Разом з тим вона прискорила розвиток революційних подій у Росії.

4. РЕВОЛЮЦІЯ 1905–1907 рр.

Прологом першої російської революції став страйк робітників Путильського заводу у Петербурзі, що розпочався 3 січня 1903 р. А вже 8 січня страйк охопив всі заводи столиці. Тодішня профспілкова організація робітників міста «Збори російських фабрично-заводських робітників», яку очолював священик **Гапон**, за ідеєю свого лідера вирішила звернутись із проханням до царя. Під петицією підписалось 150 тис. чоловік.

Розстріл демонстрації 9 січня 1905 р.

Вранці **9 січня 1905 р.** народний похід до царя на чолі з Гапоном закінчився розстрілом беззбройних робітників. Понад

тисяча вбитих і п'ять тисяч поранених – таким був результат наївної віри у доброго царя-заступника. Гапону вдалося утекти, але згодом, за вироком робітників, його було схоплено і повішено у березні 1906 р. у передмісті Петербурга.

Події «кривавої неділі» приголомшили російську громадськість і викликали бурю протестів по всій країні. *У Росії розпочалась революція*. 25-літні спроби царського уряду врятувати країну від революції, розв'язавши протиріччя її розвитку шляхом реформ, зазнали невдачі.

Завдання революції полягали:

у вирішенні аграрного питання (ліквідація поміщицького землеволодіння, викупних платежів 1861 р., общини та кругової поруки тощо);
у встановленні конституційно-демократичного устрою в Росії (ліквідація самодержавства, демократизація суспільного життя, проголошення та юридичне закріплення прав та свобод громадян);
у розв'язанні назрілих проблем соціального характеру (встановлення 8-годинного робочого дня та мінімального розміру заробітної плати, виплата пенсій, створення системи соціального захисту);
у вирішенні національного питання (реалізація прав націй на самовизначення).

Рушійні сили революції формувалися з багатьох верств російського суспільства – це інтелігенція, власне російська та національних меншин, частина підприємців, селянство, робітники, учні та студенти, армія.

Важливими **подіями** російської революції були **масові страйки** протягом січня – лютого 1905 р., в яких взяли участь 440 тисяч робітників.

Улітку 1905 р. страйки були не тільки економічними, але й все більше набували політичного характеру, часто переростали у збройні сутички з військами та жандармерією.

Створюються **нові органи влади революції – Ради депутатів** (перші виникли в Івано-Вознесенську), які у майбутньому Росії відіграли значну роль. Утворення Рад вітали меншовики, які відразу ж взяли участь у їх діяльності. Більшовики спочатку поставились до Рад з насторогою, та згодом відвели радам роль організаторів збройного повстання.

У червні 1905 р. відбулося повстання на панцернику «Потьомкін», яке продемонструвало готовність **флоту та армії** взяти участь у революції.

Революційна хвиля захопила і російське **селянство** (1/5 частина повітів європейської частини імперії була охоплена селянськими виступами).

Піком революції став всеросійський **жовтневий страйк**.

Фіналом 1905 р. були грудневі зіткнення робітників із владою в Москві, що переросли в барикадні бої. **Грудневе збройне повстання** було придушене царським режимом, і революційна хвиля пішла на спад.

Ще до грудневих подій, під тиском розмаху революції, самодержавство змушене було піти на поступки. **17 жовтня 1905 р.** цар підписав

17 жовтня (з картини І. Рєпіна)

Маніфест, у якому обіцяв скликати Державну Думу, провести низку реформ у країні.

Значна частина російського суспільства не хотіла подальшого розхитування держави, вважаючи достатніми здобуті поступки з боку самодержавства. У країні утворювались нові політичні партії та організації.

Восени 1905 р. сформувалась **партія октябристів** («Союз 17 жовтня», російською – «Союз 17 октября»). Назва партії відображала її задоволеність поступками царського уряду, зафіксованими в Маніфесті від 17 жовтня 1905 р. Ліберальна програма октябристів була спрямована на встановлення конституційної монархії, проведення законодавчих реформ, відкидала революційне насильство.

До партії входили промисловці, банкіри, торговці, чиновники, поміщики, а також викладачі, лікарі, священники, селяни. У керівництві октябристів були представники заможних верств населення. Лідерами партії були московський підприємець **А. Гучков** і землевласник з Катеринославської губернії **М. Родзянко**.

Михайло Родзянко

Партія кадетів, яка у 1905 р. була налаштована опозиційно до царизму, вимагала встановлення конституційного ладу, забезпечення свободи слова, совісті, зборів, пересування, недоторканності житла, законодавчого регулювання питань найму робочої сили, права національних меншин на культурно-національну автономію тощо.

Лідером партії був професор російської історії **П. Мілюков**, біля джерел партії стояли відомий економіст **П. Струве**, письменник та прогресивний громадський діяч **В. Короленко**, всесвітньвідомий вчений **В. Вернадський**.

Більшість політичних партій Росії (крім більшовиків, анархістів та есерів-радикалів) позитивно оцінювали **результати революції**:

– скликання царським урядом <i>Державної Думи</i> – виборного законодавчого органу, першого паростку парламентаризму в імперії;
– проголошення <i>демократичних свобод</i> ;
– видання законів, що надавали робітникам <i>гарантії соціального захисту</i> ;
– початок підготовки урядом <i>аграрної реформи</i> .

Основні події революції

9 січня 1905 р.	«кривава неділя», початок революції
січень – лютий 1905 р.	масові страйки, в яких взяли участь 440 тисяч робітників
червень 1905 р.	повстання на панцернику «Потьомкін»
17 жовтня 1905 р.	царський Маніфест
7 – 18 грудня 1905 р.	збройне повстання в Москві, придушене царським режимом
1906 – 1907 рр.	спад революції та її поразка

Царська влада, що виявила після поразки в російсько-японській війні невпевненість у собі, зуміла в 1906–1907 рр. взяти ініціативу у вирішенні політичних проблем, а в наступні роки відносно стабілізувати політичну ситуацію в країні. Проте основні протиріччя в Російській імперії не були розв’язані. Невирішеним залишалось і національне питання.

5. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

На території Росії жили представники понад 100 націй. Деякі з них (українці, поляки, литовці, грузини, вірмени тощо) втратили державність у ході територіальних загарбань Російської імперії, що відбувалися або у вигляді воєнних завоювань, або «добровільного приєднання».

Неросійські народи («іногородці», як їх зневажливо називали представники влади та російські націоналісти) становили більшу частину населення Росії. Серед них українці складали більш ніж 20% – 25,3 млн із 125 млн чол. усього населення (за даними перепису 1897 р.).

Російське самодержавство проводило політику національного, культурного та релігійного пригноблення неросійських народів – русифікацію, створення перешкод для розвитку національних мов та культур, національного самовираження тощо.

Прагнення до національної свободи зумовило піднесення національного руху в Російській імперії.

Цікаві подробиці

Особливістю Російської колоніальної імперії було те, що території її колоній прилягали до метрополії. Так, у різні часи до Російської імперії були включені Фінляндія, Прибалтика, частина Польщі, Білорусія, Україна, Закавказзя, Середня Азія тощо. Сибір теж був завойований росіянами (можна згадати сюжет картини художника В. Сурикова «Підкорення Сибіру Єрмаком»). Населення цих територій, з одного боку, відчувало національно-релігійний тиск, з іншого – були створені більш сприятливі умови для їхнього економічного розвитку, припинились міжкланові, міжплеменні уособиці.

У багатьох народів Середньої Азії панували напівфеодальні суспільні відносини; деякі народи Сибіру, Крайньої Півночі, Далекого Сходу жили за патріархальних умов навіть дофеодальних відносин. Натомість деякі «національні окраїни» (Фінляндія, Польща, Україна тощо) за рівнем соціально-економічного та політичного розвитку випереджали російську метрополію.

Українські політики відстоювали необхідність докорінних реформ у державі, виступали за рівність всіх націй перед законом.

Майже всі **польські** партії виступали за автономію Царства Польського. Деякі з них тяжіли до терору, закликали до збройного повстання.

Єврейські політичні лідери в своїх програмах намагалися об'єднати боротьбу за громадянські права з національними інтересами свого народу.

Російські політики – ліві фракції Думи, кадети та інші, виступали за зміни, поступки національному руху, зокрема українському. Так, лідер кадетів П. Мілюков констатував, що український рух не є пріоритетом лише інтелігенції, та охопив уже весь народ. Тому його зупинити неможливо, але налаштувати проти російської держави, відбираючи останню надію щодо поліпшення його становища в межах імперії, дуже легко.

Однак значна частина російських політиків намагалася зберегти «єдність та непорушність» Російської імперії.

Навіть ті з них, хто з ліберальних позицій підходив до національного питання, відсували його вирішення на невизначений період.

Чорносотенці – члени реакційних правих організацій у Росії у 1905–1917 рр., що виступали під гаслами монархії, шовінізму та антисемітизму. На території України за сприяння царату виступали проти українського національного руху.

Чорна сотня (саме від цієї організації пішла назва «чорносотенці») – одна з шовіністичних, погромних організацій. До загонів «чорної сотні» набирали селян та міських люмпен-пролетарів, розпалюючи в них почуття антисемітизму, а також представників чиновництва.

Українофобія – форма національних забобонів і нетерпимості, вороже ставлення до українців. Для російських шовіністів, українофобів було характерно невизнання українців як нації зі своєю культурою, історією, мовою тощо, найменування їх «малоросами», фальсифікація історії, зокрема – представлення виключно Росії як національно-державної спадкоємиці Київської Русі; відмова українцям у праві на національно-культурне, релігійне та політичне самовизначення та ін.

У Росії посилювалися реакційні націоналістичні тенденції, спрямовані проти неросійських народів, виникали **чорносотенські організації**.

Серед таких російських монархічних організацій найвпливовішим був «*Союз російського народу*», що утворився в жовтні 1905 р. та мав *шовіністичний* характер, спрямований проти неросійських народів, зокрема, пропагував *українофобські* та *антисемітські погляди*. Програма «Союзу російського народу» включала такі положення, як «єдність та неподільність» Російської імперії, збереження самодержавства, вилучення з державної служби противників монархії тощо. Покровительство організації надавав сам цар Микола II.

Інша шовіністична монархічна організація – «*Союз Михайла Архангела*» – була створена у 1908 р. у Петербурзі. Цей «Союз» на чолі з його лідером, реакціонером В. Пуришкевичем, виступав за збереження православ'я та самодержавства, боровся за позбавлення прав виборців євреїв, за обмеження парламентсько-

го представництва Польщі та Кавказу. У 1907 р. членами чорносотенних організацій були понад 410 тис. чоловік. У Росії масовими накладами виходили чорносотенні газети, книги.

Шовіністична політика царського уряду, посилення чорносотенських, антисемітських настроїв та розповсюдження міфів про «ритуальні вбивства» євреями християн, що помножувалося на соціально-економічні негаразди людей та пошуки «винних» у цьому, були передумовами **єврейських погромів** у Російській імперії.

Кривавий єврейський погром відбувся в квітні 1903 р. у Кишиневі. Десятки людей були вбиті, сотні – поранені та скалічені. Кишинівські євреї спробували організувати самооборону, але бійці їхніх загонів були оточені поліцією та військами, роззброєні та заарештовані.

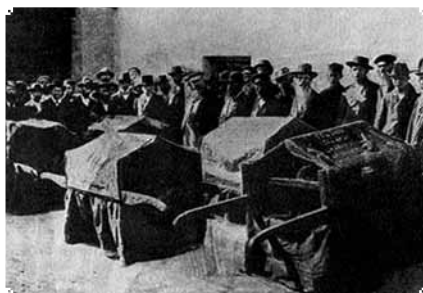
Під час єврейських погромів у 1905–1907 рр. влада, як і раніше, або напругу підтримувала погромників, або потурала бандитам своєю повною бездіяльністю.

Царизм та реакційні суспільні сили намагалися спрямувати соціальну активність населення, яке протестувало проти соціально-економічного та національного тиску, в бік насильства проти євреїв.

Кращі представники християнської інтелігенції виступали проти антиєврейських акцій. Одеський архієпископ Дмитрій з церковної кафедри засуджував погроми. Єпископ чигиринський Платон ходив вулицями київського Подолу і умовляв натовп заспокоїтись та не чіпати євреїв.

Проти антисемітизму виступали відомі політики та діячі культури. Український та російський письменник, громадський діяч **Володимир Короленко** у своїх статтях викривав брехню та злочини чорносотенців. За ініціативи російського письменника **Максима Горького** була надрукована літературна збірка «Погром», у якій взяли участь письменники **М. Гарін-Михайловський** і **В. Вересаєв**, видатні вчені **К. Тімірязєв** і **І. Сєченєв**. У збірці різко засуджувався антисемітизм і злочини погромників. Деякі партії, профспілки та інші організації ухвалювали антипогромні резолюції та звернення. Громадські діячі збирали гроші для допомоги жертвам погромів. Під час антисемітської «справи Бейліса» у 1913 р. українці та росіяни, селяни та міщани, що були присяжними засідателями, виправдали М. Бейліса і, таким чином, відкинули несправедливі звинувачення.

Антисемітизм – форма національних, релігійних забобонів і нетерпимості, вороже ставлення до євреїв та переслідування їх. Складовими антисемітизму є релігійний антисемітизм – переслідування через віру євреїв, спроби навернення євреїв до інших релігій, звинувачення у різних злочинах, зокрема – у розп'ятті Ісуса Христа, у «ритуальних вбивствах» християн; економічний антисемітизм – намагання обмежити економічні права євреїв для подолання конкуренції з ними у різних сферах економіки та ін.

Похорон жертв
Кишинівського погрому

6. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РОСІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Особливості економічного розвитку Росії на початку ХХ ст.

У 1890-ті рр. Росія за темпами економічного розвитку займала одне з перших місць у світі. Проте на початку ХХ ст. на розвиток господарства вплинули війна з Японією та піднесення революційного руху, внаслідок чого темпи промислового розвитку знизились.

У 1900–1903 рр. в Росії розпочалась **економічна криза**. Почавшись у легкій промисловості, з найбільшою силою вона вразила важку промисловість. Криза значно посилила процес монополізації російської промисловості, а також прискорила процес концентрації виробництва, сприяла переростанню монополістичного капіталу у державно-монополістичний.

Економічний розвиток Росії мав такі **особливості**:

– залежність монополістичного виробництва від <i>самодержавства</i> ;
– високий ступінь <i>концентрації виробництва та капіталу</i> ;
– наявність значної питомої ваги <i>іноземного капіталу</i> ;
– невисокий ступінь активності Росії у <i>вивозі капіталів</i> .

Столипінська реформа та її наслідки

Стабілізація внутрішнього, у тому числі економічного становища після революційних подій 1905 р. пов'язана з ім'ям **Петра Столипіна**, який у **1906 р.** став на чолі російського уряду.

Столипін став ініціатором перетворень високої економічної та соціальної результативності. Головною справою життя Столипіна стала **аграрна реформа**, що включала такі положення:

1. Указ про **звільнення селян від викупних платежів та общинної залежності**, за яким усі бажаючі могли вийти з общини та отримати землю у власність. Таким чином, ліквідовувався один із феодальних пережитків на селі – селянська община.

2. Закон, що дозволяв селянам **селитися на хуторах** та володіти землею на правах спадкової власності.

3. **Створення земельного фонду** з державних земель для забезпечення землею селян, які потребували її.

4. Надання селянам права **викупати землю поміщиків**.

5. Виділення селянам державних безпроцентних **кредитів** для купівлі землі.

6. **Активізація роботи селянського банку**, який кредитував землевласників, протидіям спекуляціям землею.

7. Організація **переселення селян** з перенаселених центральних районів Росії до

Петро Столипін

Сибіру, Казахстану та Середньої Азії, де був великий вільний земельний фонд. Держава допомагала селянам із транспортом, кредитами на будівництва будинків у нових місцях проживання, купівлю машин, худоби та домашнього майна.

8. Організація на селі дорожнього будівництва, кооперативної діяльності, медичної та ветеринарної допомоги, агрономічних консультацій, будівництва шкіл та сільських храмів.

Внаслідок таких заходів у Росії формувалося високорозвинуте землеробство. Урожайність у 1906–1914 рр. зросла на 14 %. Залишки хліба незабаром після початку реформ становили сотні мільйонів пудів, різко зросли валютні надходження, пов'язані з експортом зерна.

Розвиток сільського господарства сприяв і розвитку російської промисловості.

Соціально-економічний розвиток Росії напередодні Першої світової війни

Успіх аграрних перетворень був можливим лише за умови збереження внутрішньополітичної стабільності в країні. Столипін вживав активних заходів для придушення революційного руху.

Втім з 1910 р. в Росії розпочалося нове революційне піднесення.

Активно діяли екстремістські, радикальні організації, які терористичними актами намагались залякати владу та вплинути на активізацію народного руху. Терористи здійснили чотирнадцять замахів на життя П. Столипіна.

У вересні 1911 р. вони досягли своєї мети – видатний державний діяч був смертельно поранений внаслідок терористичного акту.

Незважаючи на складні політичні процеси, економічне зростання Росії продовжувалось. Зросло суспільне багатство. Значні суми із державного бюджету виділялись на розвиток культури та освіти. Добробут населення позначався і на прирості його чисельності, який не мав рівних у Європі.

Гіпотеза

Деякі економісти та політики тих часів стверджували, що збереження тенденцій розвитку Росії на початку XX ст. неминуче вже через 20-30 років виведе Росію на місце світового лідера, надасть можливість домінувати в Європі і навіть перевищити господарський потенціал усіх європейських держав разом.

Напередодні Першої світової війни Росія досягла найвищого рівня соціально-економічного розвитку у своїй історії.

Свідчать документи

З промови Петра Столипіна

«Противники державності... пропонують серед інших сильних і дужих народів перетворити Росію на руїни... Їм потрібні великі потрясіння, нам потрібна велика Росія! Дайте державі 20 років спокою, внутрішнього та зовнішнього, і ви не впізнаєте теперішню Росію!».

? **Що Ви думаєте з приводу цих слів Столипіна? Як Ви гадаєте, чи можливим було в Росії на початку XX ст. припинення революційного руху?**

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Охарактеризуйте державний устрій Росії на початку XX ст.
2. Назвіть основні течії опозиційного політичного руху в Росії на початку XX ст.
3. Яку партію вважали виразником інтересів російського селянства?
4. Визначте два основних крила, на які поділялась російська соціал-демократія з 1903 р.
5. Назвіть основні події російсько-японської війни 1904–1905 рр.
6. Які ідеї відстоювала партія більшовиків? Хто був її лідером?
7. Які політичні партії виникли в Росії в 1905 р.? Назвіть їх лідерів.
8. Яким був національний склад населення Російської імперії?
9. Назвіть російські монархічні організації, що відстоювали ідеї шовінізму, українофобії та антисемітизму.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Дайте характеристику ідеології та практичній діяльності партії есерів.
2. Якими були наслідки російсько-японської війни 1904–1905 рр. для міжнародної обстановки та внутрішнього становища в Росії?
3. Назвіть основні завдання революції 1905–1907 рр. в Росії.
4. Дайте періодизацію революції 1905–1907 рр.
5. Назвіть основні події революції 1905–1907 рр.
6. Якими були результати революції 1905–1907 рр.?
7. Які позиції займали українські політики в Державній Думі?
8. Назвіть передумови єврейських погромів у Російській імперії.
9. Визначте особливості монополізації економіки Росії на початку XX ст.
10. Назвіть основні заходи Столипінської аграрної реформи.

III. Для обговорення в групі

1. Чому деякі історики та політики називали Російську імперію «тюрмою народів»? У чому полягало «національне питання» в Росії?
2. Якими були особливості національного руху в Російській імперії?
3. Дайте загальну характеристику основних досягнень та протиріч соціально-економічного розвитку Росії у 1900–1913 рр.

IV. Робота з історичними термінами

Поясніть терміни і поняття: «експропріація», «національний рух», «чорносо-тенці», «українофобія», «антисемітизм».

V. Творчі завдання

1. Чи погоджуєтесь Ви з думкою ряду істориків про те, що національний рух в Російській імперії на початку XX ст. мав не менше значення в революційних процесах, ніж боротьба за соціально-політичні та економічні перетворення?
2. Чи погоджуєтесь Ви з гіпотезою, згідно з якою збереження тенденцій розвитку Росії на початку XX ст. могло вивести Росію на місце світового лідера, і тільки світова війна та революції 1917 р. зірвали цей процес?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1904 – 1905 рр...... російсько-японська війна
9 січня 1905 р...... «кривава неділя» – розстріл мирної демонстрації
17 жовтня 1905 р...... видання царського Маніфесту
1906 р...... початок Столипінської аграрної реформи

§3. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку Франції та Австро-Угорщини на початку XX ст.

---

1. ФРАНЦІЯ

1.1. Особливості державного устрою

Країна жила за конституцією 1875 р. як *парламентська республіка*.

Главою держави був *президент*, який обирався абсолютною більшістю Національних зборів на сім років і міг бути переобраний на будь-який новий строк. Конституція надавала йому право видавати законодавчі акти, які мали більшу юридичну силу, ніж законодавство парламенту.

Парламент складався з двох палат: вищої (Сенат) та нижньої (палата депутатів). До вищої входило 300 сенаторів (225 з яких призначались на 9 років, а інші – довічно самими сенаторами). Палата депутатів обиралася на основі загального виборчого права для чоловіків.

Рада міністрів призначалася президентом, але була підзвітною парламенту, хоча урядові акти і перевершували за значенням законодавство парламенту.

Місцевого самоврядування практично не існувало. За законами 1876–1882 рр. посади мерів стали виборними. Реальна влада у департаментах належала префектам, які призначались урядом.

1.2. Політичне життя

Політичні партії у Франції. Найвпливовішими були *помірковані республіканці*. Вони відстоювали інтереси великої буржуазії. Цю партію, завдяки прогресивним реформам, підтримувала середня буржуазія, яка становила значну частину виборців.

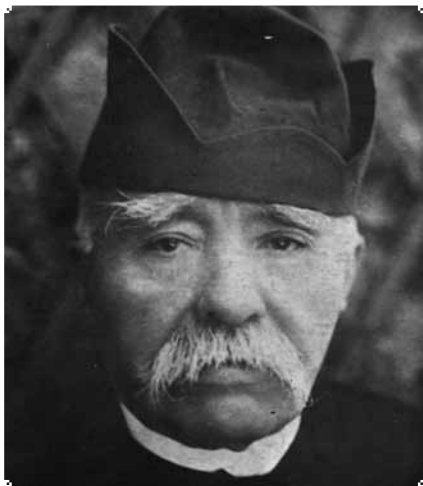
На початку XX ст. зріс вплив партії частини середньої буржуазії – *радикалів*. Її лідери, особливо Жорж Клемансо, здобули популярність рішучими виступами проти монархістів та клерикалів, викриттям зловживань поміркованих республіканців. Клерикали ставили за мету посилення впливу церкви і духівництва на політичне і культурне життя країни.

Парламентські вибори 1902 р. Під час парламентських виборів у 1902 р. більшість голосів дістали *ліві партії – радикали і соціалісти*. Серед соціалістів перемогла група на чолі з *Жоресом*, що блокувалась на виборах із радикалами. Радикальний уряд, намагаючись зберегти довіру виборців, розгорнув наступ на католицьку церкву. Було прийнято закон, за яким діяльність кожної релігійної, церковної громади потрібно було оформлювати спеціальним дозволом парламенту. Цей закон був відповіддю на відкриту антиреспубліканську пропаганду католицької церкви.

У грудні 1905 р. кабінет правого радикала Рув'є провів закон про відокремлення церкви від держави. Однак розходження радикалів і

соціалістів стосовно закону про прибутковий податок примусило останніх стати в опозицію до правлячих радикалів.

Парламентські вибори 1906 р. Незважаючи на це, на парламентських виборах у **1906 р.** партія радикалів, яку тепер підтримувала й буржуазія, ще більше зміцніла. Очолив раду міністрів **Жорж Клемансо**. Він став визначним політичним діячем Франції завдяки розуму, бурхливому темпераменту, ораторському мистецтву.

Жорж Клемансо

в Європі. Після поразки на президентських виборах 1920 р. припинив політичну діяльність.

Клемансо Жорж (1841–1929) – один з видатних державних і політичних діячів Франції. За освітою лікар. Член Французької академії (1918). У період Другої імперії брав участь у радикальному русі. З початку 80-х рр. Клемансо став лідером радикалів. Виступав за демократичні реформи в країні. Був завзятим прихильником реваншистської війни з Німеччиною. За темпераментні й різкі виступи в парламенті мав прізвисько «Тигр». У 1902 і 1909 рр. обирався до Сенату. У 1906–1909 рр. – голова Ради міністрів. З початку Першої світової війни вимагав її продовження до повного розгрому Німеччини, не зважаючи на жертви. У листопаді 1917 р. знову очолив уряд. Був головою Паризької мирної конференції, главою французької делегації на ній, одним із творців Версальської системи. Домагався гегемонії Франції

Партія радикалів користувалася великою популярністю серед міських та сільських жителів. Однак після призначення на пост прем'єр-міністра Клемансо зосередив свої сили на боротьбі проти робітничого руху. «Тепер я по інший бік барикади», – говорив він. Уряд Клемансо обмежував свободу політичної діяльності трудящих, свободу зборів, демонстрацій, використовував поліцію і війська для розправи із страйкарями.

Зовнішня політика радикалів була спрямована на зближення з Англією з метою боротьби проти Німеччини і розширення колоніальної імперії.

Париж на початку XX ст.

1.3. Соціально-економічний розвиток

Франція стала світовим кредитором (лихварем). Місцеві капіталісти вважали для себе вигіднішим вкладати капітали не в промисловість і землеробство власної країни, а в іноземні позики, які давали величезний прибуток. В умовах застою промисловості, торгівлі, морського транспорту, зниження життєвого рівня народу країна багатшала.

Незважаючи на поразку у війні з Пруссією (1870–1871), Франція залишалася державою, що мала значні економічні можливості, а також величезною *колоніальною імперією*.

На відміну від Англії та Німеччини, Франція була *аграрно-індустріальною країною*: 43 % її жителів були зайняті у сільському господарстві.

Чисельність населення зростала повільно, з 1871 по 1913 рр. воно збільшилось на 3,6 мільйона, тоді як населення Німеччини за цей же період – на 26 мільйонів.

Темпи промислового розвитку Франції на початку ХХ ст. були невисокими (2,5 % річних), не набагато вищі, ніж у Англії (1 %). За темпами зростання економіки Франція відставала від Німеччини і США, за обсягом промислового виробництва – і від Англії.

Значну роль в економіці Франції відігравали *банки*. 5 їхніх головних представників на чолі з «Французьким банком» сконцентрували у своїх руках 73 % загальної суми вкладів, 200 основних акціонерів «Французького банку» (двісті сімей) контролювали майже всю економіку держави.

2. АВСТРО-УГОРЩИНА

2.1. Особливості державного устрою

8 лютого **1867 р.** між Францем Йосифом I і представниками угорського національного руху був підписаний договір, за яким *Австрійська імперія перетворювалася на дуалістичну монархію Австро-Угорщину*.

Австро-Угорщина залишалася дуалістичною монархією і на початку ХХ ст. Країна складалася з двох частин, що були розділені р. Лейтою: Австрії (Цислейтанії) та Угорщини (Транслейтанії). До складу Австрії входили власне австрійські землі, Чехія (Богемія), Моравія, Сілезія, Далмація, Істрія, Трієст, а також Галичина та Буковина. Угорщина, крім власне угорських земель, включала також Словаччину, Воєводину, Хорватію, Трансильванію, Закарпатську Україну. Кожна з частин Австро-Угорщини отримала повний суверенітет відносно внутрішніх справ, мала *власний парламент*, незалежний уряд, систему державної адміністрації, юстиції.

Загальноімперському уряду передавалися питання зовнішньої, військово-морської і фінансової політики. Для обговорення спільних для обох частин монархії справ скликалися Коронна рада і рада міністрів, включаючи, окрім спільних міністрів, глав урядів Австрії та Угорщини. За угодою 1867 р. Австрія брала на себе 70 % загальноімперських витрат, Угорщина – 30 %, надалі ця частка повинна була корегуватися кожні 10 років, виходячи з рівня економічного розвитку.

Дуалістична монархія (від лат. dualis – подвійний) – один із двох видів конституційної монархії поряд з парламентською; є історично перехідною формою від абсолютної монархії до парламентської. За умов дуалістичної монархії влада монарха обмежена конституцією, але монарх зберігає широкі владні повноваження. Натомість уряд несе формально подвійну відповідальність перед монархом і парламентом, але підкоряється волі монарха.

Франц Йосиф I

В обох частинах держави були проголошені **демократичні свободи**, рівність усіх громадян, недоторканність приватної власності тощо.

Уряди Австрії та Угорщини стали відповідальними перед відповідними парламентами.

Монарх зберігав право попереднього схвалення законопроектів, призначав голів урядів і міністрів, залишався верховним головнокомандувачем єдиної австро-угорської армії.

Франц Йосиф I коронувався в Будапешті королем Угорщини.

2.2. Значення австро-угорської угоди

Сучасні історики вважають, що австро-угорська угода була *єдиним можливим способом збереження для Габсбурзької монархії статусу великої держави*. Завдяки угоді до початку Першої світової війни Австро-Угорщина вступила в період бурхливого *економічного розвитку і модернізації всіх сфер суспільного життя*.

Проте новий державний устрій мав **недоліки**, серед яких найбільш значними були *збереження сильної влади імператора і незадоволення інтересів інших націй імперії*. Саме ці чинники за умов поразки у війні викликали крах і розпад імперії у 1918 р.

2.3. Політичне життя

Національні протиріччя в Австро-Угорщині часто відсували на другий план соціальні та політичні проблеми. Навіть соціал-демократичний рух в імперії наприкінці XIX ст. розколовся та призвів до утворення шести окремих національних соціал-демократичних партій: австрійської, італійської, південнослов'янської, польської, чеської та **української**. У чеських землях були випадки, коли на одному підприємстві діяли дві окремі профспілкові організації – німецька та чеська.

Австро-угорська угода не вирішила всіх протиріч між окремими частинами імперії. Незадоволеними були Чехія та Хорватія. З останньою, за сприяння Відня, Угорщина уклала угоду, яка на деякий час згладила непорозуміння. Однак з Чехією домовитися не вдалося. Її представники подали у рейхсрат декларацію, в якій вимагали надання Чехії, Моравії та Сілезії прав, аналогічних угорським. Унаслідок довготривалої боротьби австрійський уряд був змушений піти на низку поступок (дозвіл вживання чеської мови в адміністрації та шкільництві, поділ Празького університету на чеський та німецький та ін.), однак повністю вирішити всі протиріччя так і не вдалося.

2.4. Соціально-економічний розвиток

Часи модернізації Австро-Угорщини наприкінці XIX – на початку XX ст. супроводжувались **прискоренням економічного розвитку**. Темпи зростання австрійської економіки з 1880 до 1913 рр. становили в середньому 3,6% на рік, а угорської економіки – 4,5 %.

Дуже значною була централізація капіталу у банківській сфері. До 1914 р. дев'ять найбільших віденських банків контролювали 53 % капіталу австрійських акціонерних товариств, у тому числі 73 % капіталу гірничодобувної і борошномельної промисловості, 80 % капіталу у сфері виробництва цукру і майже 100 % капіталу в машинобудуванні, металургії та військовій індустрії. Схожа ситуація склалася і в Угорщині. П'ять провідних банків Будапешта контролювали 47% промислового капіталу країни. При цьому 55% акцій угорських банків належало іноземному капіталу – здебільшого тим самим віденським банкірам.

Акціонерні товариства в Австро-Угорщині формувалися повільно. Наприклад, у 1907 р. в Німеччині було у вісім разів більше корпорацій, ніж в Австрії, і навіть Росія, яка була не настільки розвинутою, мала акціонерних товариств утричі більше.

Незначними у роки модернізації були зміни у структурі імперської економіки. Так, якщо у 1869 р. на долю сільського господарства припадало 67,1 % спільного обсягу виробництва в австрійській частині монархії, а на долю промисловості – 19,7 %, то у 1910 р. питома вага аграрного сектору впала лише до 56,8 %, а питома вага індустрії зросла лише до 24,2 %. *Господарство в цілому все ще залишалося аграрним, і це дуже відрізняло стан справ в економіці Австрії від економіки Західної Європи.*

У країні поступово **покращувався добробут населення**. У 1898–1913 рр. мало місце сорокапроцентне зростання реальних доходів населення.

Незважаючи на це, рівень життя більшості підданих Австро-Угорської імперії все одно залишався нижчим, ніж у передових країнах світу. Наслідком цього стала активна *еміграція місцевого населення до Сполучених Штатів Америки*. Упродовж передвоєнного десятиліття вона становила приблизно 200 тис. чоловік на рік.

Австро-Угорщина за рівнем **соціально-економічного розвитку** відставала від передових країн Європи. Напередодні Першої світової війни у Габсбурзькій імперії національний прибуток на душу населення становив приблизно 60% від німецького рівня і 75% від французького.

Якщо чисельність населення, що проживала у той час на території Австро-Угорщини, становила 15,6 % від кількості всього європейського населення, то обсяг виробництва у Габсбурзькій імперії був значно меншим – 6,3 % від обсягу сукупного європейського виробництва.

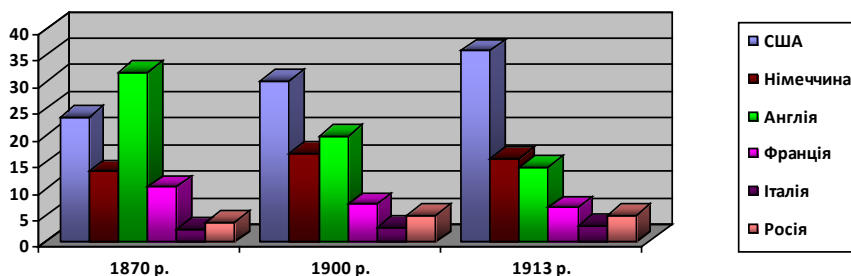
Віденський оперний театр, 1900 р.

Габсбурзька монархія лише у 1904 р. змогла вийти на ті темпи зростання економіки, які відрізняли передові країни світу. Однак для спокійного мирного розвитку залишалося вже зовсім мало часу.

3. ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

На початку XX ст. якісних змін зазнала світова економіка та місце в ній провідних держав світу.

Зміни частки держав у світовому промисловому виробництві (у %)

Імперіалізм – (від лат. imperium – владний, могутній).

1. Спочатку поняття застосовували до характеристики «імперської», «імперіалістичної», тобто – **загарбницької, грабіжницької політики** великих держав по відношенню до «малих народів», до колоній та залежних територій. **2.** У працях В. Леніна та іншої марксистської літературі імперіалізм визначається як «вища та остання стадія розвитку капіталізму», «переддень соціалістичної революції».

Відповідно змінювалася і роль, на яку претендували країни у світовій політиці. Велика Британія швидко втрачала позиції світового лідера, натомість Сполучені Штати здобували все більшу вагу. Докорінних змін у світовому порядку прагнула Німеччина.

Імперське мислення лідерів великих держав, **імперіалістичні цілі** підводили до розв'язання загарбницьких імперіалістичних війн.

Роздуми з приводу

В. Ленін виділив 5 ознак імперіалізму:

- 1) створення монополій;
- 2) утворення фінансового капіталу та фінансової олігархії;
- 3) зростання значення вивозу капіталу;
- 4) економічний розподіл світу між міжнародними союзами монополістів;
- 5) закінчення територіального розподілу світу між великими державами, а та-

кож охарактеризував імперіалізм як «паразитичний», «загниваючий», «вмираючий» капіталізм і, як вже згадувалось вище, «переддень соціалістичної революції». Проте теорія неминучого переходу від імперіалізму до комунізму, про що мали свідчити, на думку марксистів, революції XX століття та спроби побудови соціалізму в окремих країнах, не підтвердилися. Імперіалізм і колоніалізм зійшли з історичної арени

іншим шляхом. Хоча прояви імперської політики інколи спостерігаються і наприкінці ХХ, і в ХХІ столітті з боку різних країн – за класифікацією марксистів як «капіталістичних» (США, Велика Британія), так і «соціалістичних» (СРСР, Китай).

? Як Ви розумієте сучасне значення поняття «імперська політика»?

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Франція на початку ХХ ст. була: а) президентською республікою; б) парламентською республікою; в) конституційною монархією?
2. Які політичні партії суперничали між собою на початку ХХ ст.?
3. Чому Франція стала світовим кредитором?
4. Визначте форму державного устрою Австро-Угорщини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.
5. З яких територій, земель складалась Австро-Угорщина наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Дайте характеристику державного устрою Франції на початку ХХ ст.
2. Якими були основні напрямки політики партії радикалів у Франції на початку ХХ ст.?
3. Дайте характеристику соціально-економічного розвитку Франції на початку ХХ ст.
4. Якими були особливості соціально-економічного розвитку Австро-Угорщини на початку ХХ ст.?
5. Як змінювались місце та роль провідних держав світу в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.?

III. Для обговорення в групі

1. Як змінювалась роль Франції в Європі та світі в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.?
2. У чому полягало значення австро-угорської угоди для країни та Європи?
3. Між якими народами Австро-Угорщини існували найгостріші протиріччя в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.?
4. Як Ви розумієте вислів «великі держави»? Які країни відносились до «великих держав» на початку ХХ ст.?

IV. Робота з історичними термінами

Поясніть терміни і поняття: «дуалістична монархія», «імперіалізм».

V. Творчі завдання

1. Як Ви вважаєте, чи є актуальним досвід утворення дуалістичної монархії Австро-Угорщини для розв'язання національних проблем у сучасних багатонаціональних державах? Поясніть це на прикладах.
2. Проаналізуйте ознаки імперіалізму, названі В. Леніним. Доведіть чи спростуйте наявність цих ознак у провідних країнах світу на початку ХХ ст.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1867 р...... утворення дуалістичної монархії Австро-Угорщини
1906 р...... перемога на парламентських виборах у Франції
партії радикалів на чолі з Ж. Клемансо

§4. Національні рухи в Індії та Китаї. Особливості модернізаційних процесів в Японії

---

1. ІНДІЯ

На початку XX ст. Індія залишалась британською колонією, аграрною країною. Національні багатства, як і раніше, перекачувались до Англії. Зберігалась релігійна, національна, кастова строкатість індійського суспільства. Переважна більшість населення Індії – селянство – потерпало від злиднів та епідемій.

Проте запровадження в Індії елементів англійської політики і культури, розвиток промисловості поступово змінювали обличчя країни.

Економічний розвиток Індії у 1900–1914 рр.

Капіталістичний устрій в економіці Індії продовжував зміцнюватися. На початку XX ст. в Індії вже працювали великі підприємства з виробництва тканин, чаю, кави, цукру. Обладнання для них надходило з Англії.

Мовою цифр

Довжина залізниць в Індії з 1860 по 1910 рр. зросла з 1 тис. км до 52 тис. км. Чисельність робітників у країні до 1900 р. складала близько 800 тис. чоловік. У 1900–1914 рр. кількість акціонерних компаній збільшилася з 1360 до 2552, а їх спільний капітал зріс з 362 млн до 721 млн рупій.

Як і раніше, основною сферою діяльності індійських фабрикантів залишалася бавовняна промисловість. У той же час індійський національний капітал почав проникати у плантаційне господарство і гірничодобувну промисловість, йому належала переважна більшість бавовноочисних підприємств, млинів і рисоруюшків, олійниць, а також друкарень.

Переважна більшість підприємств були дрібними і середніми, 80 % з них не механізовані. Поряд із фабрично-заводською промисловістю продовжувала розвиватися мануфактура. У кустарній промисловості, так само як і в сільському господарстві, була зайнята значна кількість працівників – десятки мільйонів осіб.

Молода національна буржуазія у прагненні зміцнити свої позиції в економіці країни здійснила спроби створення вітчизняної важкої промисловості. У 1911 р. у м. Джемшедпур (Біхар) індійський капіталіст Тата, підтриманий крупною індійською буржуазією, побудував перший металургійний завод, який належав індійцям. У 1915 р. почала працювати гідроелектростанція, що була власністю фірми Тата.

Для цього періоду характерне загострення протиріч між англійською та індійською національною буржуазією. У той же час верхівка індійської буржуазії мала тісні зв'язки з англійським фінансовим капіталом по лінії кредиту, постачань устаткування тощо. Ще тісніші відносини пов'язували її з експлуататорськими верствами феодального суспільства. Індійські фабриканти, переважно вихідці з крупних торговців і лихварів,

продовжували отримувати частину своїх прибутків від торговельно-лихварських операцій. Промисловці були пов'язані з торговельно-лихварським капіталом і через індійські акціонерні комерційні банки.

Незважаючи на розвиток капіталізму, наприкінці XIX – на початку XX ст. Індія залишалась відсталою аграрною країною з пануванням феодальних пережитків. Селяни, як і раніше, піддавалися експлуатації англійської буржуазії, поміщиків та торгово-лихварського капіталу.

Разом з тим зміни умов праці людей, особливо в промисловості, проникнення нових ідей та відносин зачіпали різні верстви населення. У багатонаціональній Індії набрав сили національний рух.

Суспільно-політичні зміни та національний рух в Індії

Серед верхівки індійського суспільства, зокрема інтелігентів, які отримали англійську освіту, європейські ідеї, досвід сприймалися як зразок для наслідування. Інші люди прагнули відродження Індії, спираючись передусім на національні та духовні цінності її народів.

На початку XX ст. широку підтримку отримали суспільні течії, спрямовані на досягнення незалежності країни – *свадеші* (ратували за вітчизняне виробництво, зокрема – виготовлення індійських тканин та відмову від імпортованих англійських тканин) і *сварадж* (власне правління).

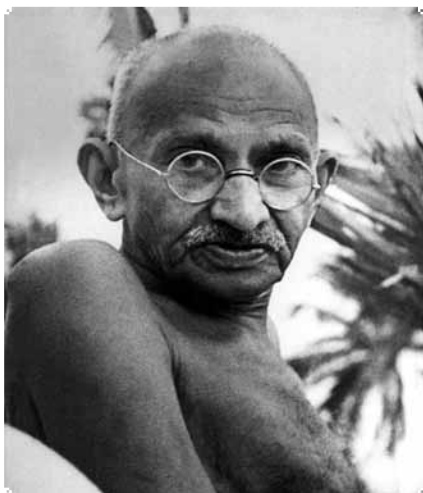
Ще наприкінці грудня 1885 р. у Бомбеї відкрився установчий з'їзд, що започаткував першу в країні політичну партію – **Індійський національний конгрес (ІНК)**, який надалі відіграв особливо важливу роль у становленні організованої політичної боротьби народів Індостану. Головним гаслом Конгресу стала мирна опозиція колоніальному режиму.

Проте і в самому ІНК були різні течії – від ліберальної до радикальної, яку очолював юрист **Балгангадхар Тілак** (1856–1920).

Навесні 1907 р. в індійській провінції Східна Бенгалія розпочалися селянські заворушення, що поширилися і на інші райони. Англіїці придушили повстання, лідер радикалів Б. Тілак опинився в тюрмі. Проте це викликало нову хвилю демонстрацій і страйків у країні, на подолання яких англійці використовували поліцію та війська. У відповідь на це в Індії почали створюватися терористичні організації, що здійснювали замах на життя найненависніших британських та місцевих чиновників. У серпні 1914 р. Б. Тілак звернувся з покайним листом до англійського монарха з обіцянками припинити боротьбу проти британських колонізаторів. У результаті цього кроку авторитет Тілака в ІНК і в суспільстві значно впав.

На той час серед лідерів ІНК висунувся **Мохандас (Махатма) Ганді** (1869–1948), який надалі став визнаним вождем визвольної боротьби індійського народу. Ганді був послідовним противником будь-якого насильства, вважаючи найкращими засобами політичної діяльності ненасильницькі громадські акції. Саме з іменем Ганді був пов'язана у майбутньому активізація діяльності ІНК, який очолив переможну боротьбу за звільнення країни від колоніального гніту.

Махатма Ганді

Ганді Мохандас Карамчанд (1869–1948) – видатний діяч національно-визвольного руху Індії. Народився в гуджаратському князівстві Порбандар. Його батько обіймав міністерські посади в ряді князівств. Ганді зростав у родині, де суворо дотримувалися релігійних звичаїв, що дуже вплинуло на його світогляд. Здобувши в 1891 р. юридичну освіту в Англії, Ганді до 1893 р. займався адвокатською практикою, служив юрисконсульту у торговій фірмі в Південній Африці. Він очолював боротьбу проти расової дискримінації індійців, що тут жили, організовуючи мирні мітинги, подаючи петиції на ім'я уряду. Після повернення до Індії (січень 1915) зближується з ІНК, (до якого вступив у 1919). З 1917–1918 рр. Ганді стає одним з лідерів національно-визвольного руху. Національний конгрес під його керівництвом перетворився на масову політичну організацію, а сам Ганді своєю діяльністю здо-

був незаперечний авторитет і широку популярність у народі, що прозвав Ганді Махатмою («Велика душа»).

Роздуми з приводу

Відданість Махатми Ганді ідеям ненасильницького протистояння гніту перегукується з ідеями великого російського письменника та філософа Льва Толстого, який проповідував ідеї неспротиву («непротивления» – російською) злу насильством. Ці ідеї можуть комусь видаватись дещо наївними. Утім реалізація філософії Ганді врешті-решт привела індійський народ до перемоги у боротьбі за свободу та незалежність від могутньої Британської колоніальної імперії. Можливо, саме ідеї ненасильницького протистояння свавілля влади є найактуальнішими для сучасного суспільства, оскільки не ведуть до кровопролиття, громадянської війни та водночас дозволяють ефективно відстоювати свої права.

2. КИТАЙ

Поразка реформ і придушення повстання іхетуанів на початку XX ст.

Формально Китай був незалежною державою, але ще в середині XIX ст. після війн з Англією і Францією йому були нав'язані кабальні договори, які передбачали передачу значної частини китайських територій в оренду терміном на 99 років. Наприкінці XIX ст. Китай фактично поділили на сфери впливу *Англія, Франція, Росія, Німеччина, Японія, США*. Ці країни, спираючись на військово-феодаліні угруповання, створювали своєрідні «держави в державі» на території Китаю. Фактично все економічне і політичне життя країни було поставлено під контроль іноземних держав.

У 1898 р. група патріотично налаштованих китайських аристократів та вчених ініціювала проведення в країні серії реформ з метою здійснення модернізації країни та здобуття економічної незалежності. *Імператор Гуансюй*, який підтримував реформаторів, видав 60 указів, які стосували-

ся освіти, будівництва залізниць, заводів, сільського господарства, торгівлі, реорганізації збройних сил, вдосконалення діяльності державного апарату. Однак ці реформи здійснювалися всього 103 дні і були скасовані літньою матір'ю Богдихана *імператрицею Цисі*, за наказом якої головних реформаторів було заарештовано та страчено. Таким чином, *перша спроба здійснення прогресивних реформ у Китаї закінчилася поразкою*.

Скасування реформ і розправа над опозицією викликали у **1899–1901 рр.** народне повстання, що увійшло в історію як *«повстання іхетуанів»* (назва «іхетуань» дослівно перекладалася як «загони справедливості та згоди»).

Для придушення повстання вісім великих держав – Англія, Німеччина, Франція, Австро-Угорщина, Японія, США, Росія та Італія організували *інтервенцію* в Китай.

Перелякана розмахом руху іхетуанів, імператриця Цисі оголосила війну інтервентам та заступництво іхетуаням. Проте цінські війська фактично не чинили серйозного опору військам коаліції, які досить легко захопили Пекін.

Інтервенти на чолі з німецьким фельдмаршалом Вальдерзе жорстоко розправилися з іхетуанями та втопили повстання в крові. Згідно з мирним договором 1901 р., Китай мав сплатити величезну контрибуцію, що згубно позначилося на економіці країни.

Соціально-економічне становище в країні на початку XX ст.

На початку XX ст. у Китаї були запроваджені реформи, спрямовані на підтримку китайських національних підприємців – *«нова політика»*.

Створене у 1903 р. Міністерство торгівлі сприяло припливу приватного капіталу в промисловість та комерцію. Були зняті існуючі раніше заборони на розробку природних ресурсів у ряді районів країни, впорядковувалась монетно-грошова система.

У провінційних центрах і найрозвинутіших містах була дозволена організація торговельно-промислових палат, діяльність різних акціонерних товариств і торговельних спілок. Ці бізнесові структури сприяли відстоюванню економічних та політичних інтересів китайської буржуазії, що формувалася.

Імператриця Цисі

Страта лідерів іхетуанів

Мовою цифр

У Китаї з'являлись нові ткацькі фабрики, млини, підприємства харчової промисловості. У 1903–1908 рр. було зареєстровано 127 нових китайських промислових підприємств. До 1911 р. їхня кількість збільшилась до 177. Утім іноземні капіталовкладення в промисловість Китаю зростали швидше. Якщо у 1902 р. сума іноземних інвестицій у Китай, включаючи позики, становила 800 млн американських доларів., то до 1911 р. вона вже перевищувала 1,5 млрд. доларів.

Розвиток національної буржуазії сприяв піднесенню національного руху в Китаї. Китайські підприємці стояли на чолі рухів за бойкот іноземних товарів. У 1905 р. вони організували бойкот американських товарів, у 1907–1908 рр. – японських, а у 1908 р. – німецьких.

Однак протидіяти могутнім іноземним компаніям китайські підприємці були неспроможні. У 1909 р. був створений консорціум банків Англії, Франції і Німеччини з метою подальшого фінансового поневолення Китаю. У 1910 р. до консорціуму приєдналися США.

Особливістю розвитку китайського капіталізму було те, що поряд з поступовою руйнацією традиційних економічних стосунків відбувався розвиток дрібного підприємництва. Періоди зростання китайської економіки (1895–1900, 1905–1908) змінювалися кризами (1900–1903, 1909–1913). Найважче ці кризи позначилися на дофабричному виробництві.

Революція 1911–1913 рр.

Нове піднесення національного руху в Китаї на початку XX ст. очолив **Сунь Ятсен**.

Сунь Ятсен

Сунь Ятсен (1866–1925) – китайський політичний і державний діяч. Створив у 1894 р. революційну організацію Сінчжунхой («Союз китайського відродження»); у 1905 р. – більш масову організацію Тунменхой («Об'єднана революційна ліга Китаю»). Лідер Сінхайської революції 1911–1913 рр. Перший (тимчасовий) президент Китайської Республіки (січень – квітень 1912). У політичній діяльності керувався так званими «трьома народними принципами», які він сформулював: націоналізм, народовладдя, народне благоденство. Обстоював демократичні погляди, територіальну єдність Китаю. У 1912 р. заснував політичну партію Гоміндан (буквально – національна партія), лідером якої був до своєї смерті.

У 1905 р. Сунь Ятсен створив товариство **Тунменхой** (Об'єднаний Союз, або **Союзна Ліга Китаю**), яке проголосило своєю метою повалення в Китаї правлячої маньчжурської династії та проголошення буржуазно-демократичної республіки. Вплив Об'єднаного Союзу швидко зростав.

У жовтні–листопаді 1911 р. повстання охопили декілька провінцій. У лютому 1912 р. монархія була повалена. Цей рік китайською називався «сінь-хай», тому і революція отримала назву *сінхайської*.

У країні посилювалося протистояння різних політичних сил, розгорталася громадянська війна. На півночі Китаю владу захопив честолюбний генерал **Юань Шикай** (1859–1916).

На півдні, де була проголошена Китайська республіка, її президентом став Сунь Ятсен. Спочатку він відмовився від цієї посади на користь Юань Шикая, побоюючись розколу країни. Однак згодом, переконавшись у прагненні генерала встановити режим особистої влади, Сунь Ятсен перейшов до опозиції. Завдяки його зусиллям у серпні **1912 р.** товариство Тунменхой (Об'єднаний Союз) об'єдналося з іншими республіканськими організаціями і отримало назву *«Гоміндан»* (*Національна партія*), який відіграв велику роль у подальшій історії Китаю.

Проте Юань Шикай намагався посилити свої диктаторські повноваження. У 1914 р. він розпустив парламент, ліквідував демократичні заклади та установи в провінціях. Його протистояння з Гомінданом доходило до збройних зіткнень.

У 1916 р. Юань Шикай помер, але це не припинило політичного протистояння. Боротьба між мілітаристським урядом на півночі Китаю та революційним угрупованням Сунь Ятсена на півдні продовжувалась.

Результати революційних подій

Китай, як і раніше, залишався напівколоніальною, напівфеодальною державою. Слабкість Китаю перед загрозою іноземної експансії багато в чому обумовлювалася його роздробленістю і внутрішньополітичними проблемами. Революція 1911–1913-х рр. повалила монархію, але не вирішила завдання об'єднання країни. Влада центрального уряду поширювалася на невеликі частини Китаю. Інші території контролювали феодально-мілітаристські угруповання, що орієнтувалися на різні іноземні держави.

Проголошена республіка була фіктивною. Парламент не мав впливу на життя країни. Тому головним завданням революційного руху було *знищення військово-феодальних угруповань і об'єднання країни*, без якого було неможливе визволення Китаю та його подальший розвиток.

Юань Шикай

Гоміндан (у перекл. з кит. – національна партія) – китайська політична партія, заснована (1912) і керована Сунь Ятсеном. У політичній боротьбі обстоювала національно-патріотичні та демократичні принципи.

Втім у соціально-економічному житті країни під впливом європейських ідей та досвіду господарювання посилювалися нові тенденції. Серед китайців стала поширюватися ідея про **необхідність глибокої трансформації та модернізації країни і суспільства**, без яких збереження цілісності й самобутності Китаю було неможливим.

3. ЯПОНІЯ

Революція Мейдзі та її наслідки

У 1867–1868 рр. в Японії відбулася революція Мейдзі, внаслідок якої в країні була ліквідована влада сьогунів з роду Токугава та розпочалося **правління імператора Муцухіто (1868–1912 рр.)**. Політика широкої модернізації, яка розпочалася за «доби Мейдзі» (період правління Муцухіто після революції), полягала у низці глибоких реформ: адміністративної, податкової, станової, судової, військової, аграрної, у релігійній сфері, у галузі освіти та культури, реформи у виробничо-фінансовій сфері, які кардинально перетворили економіку, політичне та культурне життя країни.

Значно зросла роль держави, яка своїм коштом будувала залізниці, морські судна, телеграфні лінії.

У 80-х рр. XIX ст. в Японії розпочалася **промислова революція**.

Велика увага приділялася **розвитку торгівлі**. У країні з'явилися великі торговельні компанії і банки.

Значно посилилася роль приватного капіталу, який отримував щедрі субсидії, позики, податкові пільги від держави.

Бурхливе економічне зростання Японії, а також брак землі і накопичення капіталів змусили японських підприємців до **проникнення на ринки інших країн**, передусім Китаю та Кореї, а також інших країн Азії.

Темпи розвитку японської економіки стали одними з найвищих у світі.

За обсягом виробництва на початку XX ст. Японія залишила позаду Італію, низку інших європейських країн і наблизилася до Франції та Англії.

Імператор Муцухіто

Особливості соціально-економічного та політичного розвитку Японії

Історичний розвиток людства відбувався у різних напрямках. Народи Західної Європи створили таке суспільство (або західноєвропейську цивілізацію), у якому на перший план висувалася активна, перетворююча діяльність людини. Наукове пізнання істотно розширювало сили й винахідницькі здібності людини, її можливості перетворення навколишнього світу.

У західноєвропейській цивілізації поступово вищою цінністю ставала особистість, що призвело, у свою чергу, до усвідомлення важливості прав людини й прагнення формувати громадянське суспільство, засноване на пріоритеті законів, обов'язкових для всіх громадян.

Традиційні цивілізації (або суспільства)

Сходу багато в чому не були схожими на західноєвропейську цивілізацію. Унікальність перетворень в Японії полягала в *поєднанні модернізації*, запозиченні європейського досвіду соціально-економічного та політичного розвитку – *з національною традицією та досвідом*. Ця своєрідність зберігається певним чином і до сьогодні.

Традиційним є суспільство, в якому над людиною панують вікові традиції і звичаї (обряди, заборони тощо). **Таке суспільство не схильне до сприйняття будь-яких нововведень**. До традиційних суспільств (або традиційних цивілізацій) відносять китайське, індійське, мусульманське та інші.

Роздуми з приводу

Деякі суспільствознавці, аналізуючи розвиток сучасних цивілізацій, виділяють «країни-цивілізації», зокрема Китайську та Японську. Надсучасна техніка, найефективніші технології, що дуже вдало були запозичені японцями у розвинутого Західного світу та отримали подальший розвиток, співіснують з елементами патріархальних, общинних традицій у провідних японських корпораціях, сучасних виробничих відносинах. Це стосується й відданості японців їхній «великій сім'ї» – фірмі, на якій вони працюють, і природного прагнення до високоякісної праці; і скромності у запитах повсякденного життя; і в повазі до старших, намаганні дотримуватися певного «кодексу честі», остраху «втратити своє обличчя» тощо.

На початку ХХ ст. Японія вже користувалась плодами революції Мейдзі та подальших перетворень. Швидко розвивалось виробництво. Японські товари виходили на зовнішні ринки.

Економічний розвиток Японії у 1900–1914 рр.

Монополізація промисловості. До початку ХХ ст. монополістичні об'єднання (картелі) з'явилися в легкій промисловості: у текстильній, тютюновій, млинарській та в інших галузях. Провідне місце у важкій промисловості посіли великі приватні компанії «Міцуї», «Міцубісі», «Сумітомо», «Фудзіта», а також державні підприємства. Великі монополісти – «Міцуї» і «Міцубісі» – зайняли панівне становище у вугільній галузі. Цьому передувала запекла конкурентна боротьба, яка була особливо жорсткою в роки російсько-японської війни.

Пізніший вступ Японії на шлях капіталістичного розвитку дав змогу *розвивати виробництво на основі передової зарубіжної техніки* та нових організаційних форм. В умовах існування великої кількості дрібних підприємств нові підприємства одразу ж опинялися в монопольному становищі в тих галузях, у яких вони працювали. Зміцнюючи свої позиції та об'єднуючись, вони сприяли виникненню картелів і синдикатів у таких галузях, як цукрова, цементна, вугільна, виробництво залізничного

Свідчать факти

Великий капітал відігравав провідну роль у промисловості. Електротехнічна компанія «Сібаура», яка перебувала під контролем «Міцуй», була провідним монополістичним підприємством галузі. Концерн «Сумітомо» володів найбільшим у країні мідеплавильним заводом. На початку XX ст. було засновано картельні об'єднання в цементній, годинниковій, нафтовій промисловості. Створений у 1904 р. на основі двох нафтових компаній синдикат протистояв натискові американської компанії «Стандарт ойл». Кілька великих монополістичних об'єднань зайняли провідне місце в залізничному транспорті й морському судноплавстві.

обладнання. Старі монополії «Міцуй» та «Міцубісі» перетворилися на концерни на чолі з холдинг-компаніями.

Розвиток банківської системи.

Після криз початку XX ст. розпочалася активна **централізація банківської системи**. Японський уряд з урахуванням досвіду законодавства інших країн ухвалив закони, які сприяли укрупненню банків.

На початку XX ст. провідні позиції в економіці зайняли п'ять найбільших банків – «Міцуй», «Міцубісі», «Сумітомо», «Ясуда», «Даїті». Під час війни з Росією та після її завершення провідним банком країни став Банк Японії. Перевага в інвестиціях надавалась стратегічним галузям. Особливістю фінансово-банківської

системи Японії було те, що до неї входили громадські фінансові установи, наприклад, Бюро вкладів і Цінова заощаджувальна система.

Розвиток сільського господарства. Попри бурхливий промисловий розвиток на початку XX ст., Японія залишилася сільськогосподарською країною. Частка промислового виробництва сягала лише 40%. Подолати сировинну спеціалізацію своєї економіки Японія зуміла завдяки послідовній реалізації національної стратегії розвитку, ефективним інституціональним реформам, форсованому спрямуванню інвестицій у найпереводіші галузі виробництва і комунікації, а також в освіту, науку та культуру.

Мілітаризація економіки та зовнішня експансія

Посилення мілітаризації країни відбувалося під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. Розповсюджували внутрішні позики, зокрема й примусові. Із 3 до 17 % зріс земельний податок. І до того мізерна реальна заробітна плата знизилася ще на 20 %. Згортання цивільних галузей призвело до безробіття. Скоротилися посівні площі. Зросла зовнішня заборгованість, за рахунок якої покривали 60 % воєнних витрат.

Японці у Порт-Артурі

Японія, перемігши в російсько-японській війні, захопила **Південну Маньчжурію** та **Південний Сахалін**. Японські монополії намагалися монополізувати внутрішній ринок цих територій. Частка японських товарів в імпорті Кореї та Маньчжурії

становила відповідно 74 і 60 %. У 1908 р. було створено концерн, який розпочав будівництво Південно-Маньчжурської залізниці. Японські інвестиції у ці країни з 1900 по 1914 рр. збільшилися з 1 млн до 220 млн дол.

Розширення ринку збуту за рахунок економічної експансії зумовило зростання промислового виробництва Японії. Концентрація капіталу почала випереджати концентрацію виробництва. На початку Першої світової війни 0,4 % всіх компаній володіли 38 % сукупного капіталу країни.

Держава, спираючись на зростання економічної могутності, створила сильні армію та флот і посилила свою експансію в Азії.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Якою була роль Індії в англійській колоніальній системі?
2. Назвіть першу політичну партію Індії, що утворилася наприкінці XIX ст. Які цілі перед собою вона ставила?
3. Якими були результати повстання іхетуанів у Китаї?
4. Хто з китайських політичних діячів створив партію Гоміндан?
5. Коли відбулася революція Мейдзі в Японії? Якими були її наслідки?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які суспільно-економічні зміни відбувалися в Індії під впливом англійців на початку XX ст.?
2. Назвіть основні політичні погляди Махатми Ганді.
3. Якими були результати революції 1911–1913 рр. у Китаї?
4. Визначте наслідки політики широкої модернізації Японії внаслідок перемоги революції Мейдзі.
5. Дайте загальну характеристику соціально-економічного розвитку Японії на початку XX ст.

III. Для обговорення в групі

1. Як Ви вважаєте, чи є актуальними методи політичної боротьби Махатми Ганді для сучасного політичного життя в країнах, що розвиваються?
2. Охарактеризуйте особливості соціально-економічного та політичного розвитку Японії на початку XX ст.

IV. Робота з історичними термінами, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «Індійський національний конгрес», «Гоміндан», «революція Мейдзі», «традиційне суспільство».
2. Покажіть на карті регіони посилення експансії Японії на початку XX ст.

V. Творчі завдання

1. Проаналізуйте роль національної буржуазії в розвитку національних рухів в Індії та Китаї.
2. Як Ви вважаєте, чи може японський досвід поєднання модернізації з національними традиціями бути корисним для розвитку України сьогодні?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1899 – 1901 рр. .... Іхетуанське повстання в Китаї
1868–1912 рр. .... правління імператора Муцухіто в Японії
1911–1913 рр. .... сінхайська революція в Китаї
1912 р. .... утворення Гоміндану в Китаї

§5. Загальна характеристика процесів у країнах Латинської Америки

Латинською Америкою ми називаємо ту частину Північної, Центральної та Південної Америки, яка розташована на південь від кордону США. Ця частина Америки з XVI ст. стала об'єктом колонізації з боку Іспанії та Португалії. Іспанська і португальська мови, які виникли на основі давньої латини, почали домінувати на цій території, що дало підставу називати її Латинською Америкою.

1. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Особливості колонізації Латинської Америки і склад населення

Особливості колонізації Латинської Америки полягали в тому, що з Іспанії та Португалії в Америку їхали переважно **дворяни**, які одержували там величезні земельні володіння – латифундії, але нехтували працею.

Латифундизм (лат. latifundium – латифундія, від *latus* – великий, просторий і *fundus* – маєток) – система землеволодіння, заснована на великих поміщицьких маєтках – латифундіях.

Працювати на землі мали **індіанці**, привезені з Африки **негри-раби** і **безземельні селяни (неони)**. Так виник своєрідний уклад життя в Латинській Америці, центром якого стали великі земельні володіння (**латифундії**), а їх господарями – нащадки іспанських дворян, що переселялися в цей регіон. Латифундизм займав особливо важливе місце в сільському господарстві багатьох латиноамериканських держав.

Процеси міжрасового змішання призвели до появи великої кількості **мулатів** (нащадків білих і негрів) і

метисів (нащадків білих та індіанців), які на початок XX ст. становили значну частину населення Латинської Америки.

Утворення незалежних держав

Незалежні латиноамериканські держави утворилися ще в першій половині XIX ст. Тут затвердилася **республіканська форма правління**.

Конституції країн регіону склалися, як правило, за зразком Конституції США. Законодавча влада в країнах Латинської Америки належала зазвичай **Національному конгресу** (таку назву тут мав парламент), який складався з двох палат: **Сенату і Палати депутатів**.

Главою держави і главою уряду був **президент**, що обирався загальним голосуванням (багато в чому така система організації влади збереглася й у наші дні).

Особливості політичного життя

Втім парламентаризм і демократія багато в чому були формальними. І на це були свої причини. Будь-яке реальне розширення прав і свобод загрожувало існуванню латифундій і звичному укладові життя.

Влада в цих республіках належала, як правило, різним *кланам латифундистів*, тісно пов'язаних з керівництвом католицької церкви й армійською верхівкою. Нерідко вона приймала форму *особистої влади вождя (каудильйо)*, який безпосередньо спирався на генералів і офіцерів. Генералітет і вище офіцерство, як правило, були вихідцями із середовища землевласницької аристократії. Армійська верхівка найчастіше визначала напрямок політики країни, часто здійснювала *військові перевороти* і ставила до влади того чи іншого каудильйо.

Особливості економічного розвитку

В економічному відношенні країни Латинської Америки переважно через їхній аграрний розвиток залежали спочатку від *Англії* (упродовж XIX ст.), а після Першої світової війни – від *США*.

Поєднання політичного суверенітету й економічної залежності багато в чому визначало розвиток країн цього регіону. З 20 латиноамериканських республік найбільш розвинутими і впливовими були *Бразилія, Аргентина і Мексика*.

Країнами з великими потенційними можливостями були Венесуела, Перу, Чилі. У післявоєнний період система ринкових відносин практично повністю сформувалася в Аргентині, Уругваї, Чилі, Мексиці, Бразилії, а в Болівії та Парагваї вона лише зароджувалася.

Проте в межах світової господарської системи латиноамериканський регіон відігравав роль *аграрно-сировинного придатка*. Країни Латинської Америки вивозили продукцію гірничодобувної промисловості, сільськогосподарську сировину і продовольство, а ввозили машини, устаткування та товари широкого вжитку.

Кожна з них виробляла і поставляла на світовий ринок один-два види продукції: *Бразилія* – каву, *Аргентина* – зерно і м'ясо, *Уругвай* – вовну, *Чилі* – мідь і селітру, *Болівія* – олово, *Перу* – срібло і бавовну, *Венесуела* – нафту і залізну руду, *Коста-Ріка і Гватемала* – банани.

Усе це сприяло надзвичайно великій залежності економіки латиноамериканських країн від кон'юнктури світового ринку. Ці країни вступали в смугу найжорстокіших економічних потрясінь щоразу, коли зовнішня ситуація складалася несприятливо для їхнього експорту.

Внутрішньополітична нестабільність

Для Латинської Америки в міжвоєнний період, як, між іншим, і в наш час, були характерні різкі соціальні контрасти. Місцева *олігархія* потопала в розкоші, а основні маси робітників і трудівників села жили в злиднях.

Олігархія (від гр. oligos – нечисленний і arche – влада) – **влада небагатьох**; режим, при якому влада (політична, економічна) належить вузькому колу осіб.

Внутрішньополітична нестабільність виражалася в постійному **протистборстві диктаторських режимів і демократичних сил**. Ця боротьба стосувалася корінних інтересів прак-

тично всього населення, порушувала їхній звичний життєвий уклад, призводила до взаємної жорстокості й непримиренності.

Такою розмаїтою, суперечливою, охопленою різними конфліктами і проблемами, постає перед нами Латинська Америка на початку ХХ ст.

2. ПОЧАТОК МЕКСИКАНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Завдання Мексиканської революції

Мексиканська революція розпочалася у **1910 р.** і мала виключно **аграрний характер**. Її рушійною силою стали селяни, які вимагали землю, воду для зрошування і школи. Важливим завданням революції було також здійснення широких соціальних реформ, покликаних **завершити боротьбу за незалежність**:

- посилити державу і ослабити церкву, великих латифундистів, іноземний капітал та армію;
- реабілітувати індіанців та інтегрувати їх у національне життя;
- добитися економічної і зовнішньополітичної незалежності Мексики.

Повстання Франсіско Мадеро

На чолі революційного руху в Мексиці опинився **Франсіско Мадеро**, нащадок багатого землевласника. Бурхлива діяльність Мадеро принесла йому славу *«апостола мексиканської демократії»*.

Однак правлячі кола країни розв'язали репресії проти опозиції, і Мадеро був заточений у в'язницю. Проте йому вдалося втекти до США, де він підготував революційний заколот, що розпочався 20 листопада 1910 р. Повстання швидко переросло у революцію, а через шість місяців, 21 травня

1911 р., уряд підписав договір у Сьюдад-Хуаресі про відставку президента країни **Діаса** та формування тимчасового уряду. У ніч з 24 на 25 травня Діас таємно покинув столицю і відбув до Європи.

У листопаді 1911 р. Мадеро був обраний президентом. Його коротке 15-місячне президентство становило так звану «ідеалістичну фазу» революції.

Сповнений благородних ідей, але політично недосвідчений Мадеро спробував дати Мексиці демократію, до якої вона не була готова.

Він зіткнувся з безліччю перешкод, серед яких найважливішими були:

Франсіско Мадеро

- нападки преси, що зловживала свободою слова;
- підривна діяльність профспілок, які дістали право на страйки;
- зростаюча залежність уряду від армії;
- інтриги посла США Генрі Вільсона, який підтримував противників Мадеро;
- військові заколоти, спровоковані як лівими, так і правими політичними силами в країні.

Колосальних сил і коштів потребувала боротьба із заколотами, наприклад, з повстанням Паскуалья Ороско, колишнього головнокомандувача революційної армії, або з селянським партизанським рухом на півдні країни під керівництвом Еміліано Сапати (1883–1919 рр.).

Завершальним ударом став *заколот столичного гарнізону*, розпочатий 9 лютого 1913 р. Десятиденні вуличні бої (так звана «трагічна декада») завдавали великих збитків місту і спричинили численні жертви серед мирного населення.

Командувач урядових військ **Вікторіано Уерта** (1850–1916), таємний учасник змови, 18 лютого арештував Мадеро та віце-президента країни **Хосе Піно Суареса**. 22 лютого **1913 р.** вони були вбиті охороною на шляху до в'язниці.

Роки війни

Вбивство Мадеро і встановлення військової диктатури В. Уерти об'єднало різні фракції революціонерів. Губернатор штату Кауїла **Венустіано Карранса** (1859–1920) 26 березня 1913 р. проголосив «план Гуадалупе», у якому закликав до відновлення конституційного уряду.

Боротьбу проти Уерти очолили генерал **Альваро Обрегон** (1880–1928) та селянські вожді **Еміліано Сапата** і **Франсіско (Панчо) Вілья** (1878–1923). Об'єднаними силами у липні 1914 р. вони скинули режим Уерти. Цьому сприяв і той факт, що президент США Вудро Вільсон відмовився визнати уряд Уерти.

Однак відразу після перемоги революціонери почали боротьбу за владу. У жовтні 1914 р. з метою примирити ворогуючі

Мексиканські повстанці, Мехіко

Мексиканська революція

Еміліано Сапата

сторони було скликано революційний конвент за участю представників Вільї і Сапати. Пересвідчившись, що Карранса піклується тільки про утримання влади, конвент призначив ряд виконавців для проведення соціальних і економічних реформ. Більшість зборів зажадала, щоб Карранса склав із себе повноваження «вождя революції», але той відмовився це зробити і переніс свою штаб-квартиру до Веракруса. Випустивши низку революційних декретів, Карранса залучив на свій бік робітників і дрібних землевласників. Урядові війська навесні 1915 р. розбили Північну дивізію Вільї у битвах при Селае та Леоне і взяли під контроль центральну частину країни.

Революційні події в Мексиці тривали. Сапата продовжував опір на півдні, поки не був убитий у 1919 р. Вілья вів партизанську війну на півночі аж до повалення режиму Карранси у 1920 р.

3. АРГЕНТИНА У 1900–1914 рр.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. за рахунок еміграції з Європи неухильно збільшувалася частка білого населення Аргентини.

Новою цифр

У 1900–1914 рр. до країни прибуло майже 4 мільйони чоловік, або понад половина населення (на 1914 р. його чисельність дорівнювала 7 млн 800 тис.), з яких 4/5 склали італійці та іспанці. Національний склад іммігрантів включав також французів, німців, англійців і представників слов'янських народів (більша частина з яких були поляками; чимало було й українців).

З новими іммігрантами з'явився іноземний капітал – британський, німецький і північноамериканський, який інвестувався в експортні галузі господарства. Становище нечисленного індіанського населення було важким. Влада, зокрема під час правління Х. Рока (1898–1904), здійснювала каральні експедиції проти корінного населення, у результаті яких чисельність останнього постійно зменшувалася. Індіанці або витіснялися в андські провінції, або розсіювалися серед нових поселенців. Захоплення індіанських земель дозволяло уряду використовувати ці території для розвитку землеробства і скотарства, що сприяло економічному зростанню країни.

Ринок у аргентинському місті Кордоба, 1900 р.

У перші роки XX ст. Аргентина перетворилася на одного з найбільших виробників м'яса і зерна у світі. Великі прибутки від експорту продукції (перш за все сільськогосподарської) нарешті дозволили владі провести помірні *реформи у соціальній сфері*. Збільшення заробітної платні, введення соціального страхування та інші заходи послабили напругу у суспільстві. Помітно виріс рівень життя.

На початку XX ст. в Аргентині існував режим так званої «елітарної демократії», коли у виборах президента брали участь лише кілька десятків тисяч осіб. При владі знаходилися консерватори, які спиралися на підтримку латифундистів. У той же час національна буржуазія посилювала боротьбу проти привілейованих умов для великих землевласників.

Буржуазні радикали відмежувалися від крайніх лівих організацій і відстоювали свої права виключно мирними методами. У 1912 р. їм вдалося добитися запровадження таємного голосування на виборах. У 1916 р., коли цей закон вперше був застосований на президентських виборах, радикали отримали перемогу. Їхній кандидат **І. Ірігойєн** був президентом країни у 1916–1922 та 1928–1930 рр. За цей час радикали провели ряд реформ, що сприяли зміцненню національної промисловості та зростанню ролі буржуазії у суспільно-політичному житті країни.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Яким було корінне населення Америки?
2. Назвіть економічно найбільш розвинуті країни Латинської Америки на початку XX ст.
3. Якою була форма правління, що утвердилась у більшості країн Латинської Америки на початок XX ст.?
4. Від яких великих держав економічно залежали країни Латинської Америки до Першої світової війни та після неї?
5. Кого називали «апостолом мексиканської демократії»?
6. Як змінювався національний склад Аргентини на початку XX ст.?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть основні соціальні і расові групи населення Латинської Америки.
2. Які завдання стояли перед Мексиканською революцією?
3. Дайте характеристику революційної діяльності Франсіско Мадеро.

III. Для обговорення в групі

1. Які основні причини економічної відсталості країн Латинської Америки на початку XX ст.?
2. Дайте загальну характеристику політичного розвитку країн Латинської Америки на початку XX ст.

IV. Робота з історичними поняттями, географічними назвами

1. Які країни відносять до Латинської Америки? Покажіть на карті.
2. Поясніть терміни і поняття: «каудильйо», «латифундія», «олігархія».

V. Творчі завдання

1. Деякі сучасні політики та суспільствознавці говорять про «латиноамериканську модель» соціально-економічного та політичного розвитку держав, які нещодавно здобули незалежність. Як Ви думаєте, що вони мають на увазі?
2. Які проблеми соціально-економічного розвитку країн Латинської Америки, що існували на початку XX ст., не вдалося вирішити і в наш час?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1910 р...... початок Мексиканської революції
1913 р...... вбивство Франсіско Мадеро

Тема 2. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914–1918 рр.

§6. Міжнародна обстановка на початку ХХ ст.

1. ПРОТИРІЧЧЯ МІЖ ПРОВІДНИМИ ДЕРЖАВАМИ

Німеччина вступила в боротьбу за переділ світу тоді, коли інші провідні європейські держави створили могутні колоніальні імперії. З кінця 90-х рр. ХХ ст. протиріччя між провідними країнами виразно виявлялись у численних кризах і локальних конфліктах.

Найгостріші суперечності в цей період були між *Англією та Німеччиною*, яка на початок ХХ ст. випередила Британію за темпами індустріалізації, а її частка у світовому промисловому виробництві перевищила британську. Окрім того, між ними виникло гостре військово-морське суперництво. Німецький флот за всіма показниками став другим у світі після британського, і різниця між ними постійно зменшувалась.

Не менш гострими були протиріччя між *Німеччиною і Францією, Росією й Австро-Угорщиною, Німеччиною і Росією*.

2. СТВОРЕННЯ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ БЛОКІВ

Створення Троїстого союзу

Під час конфліктів між європейськими державами сформувались два

Воєнно-політичний блок – воєнний і політичний союз декількох держав, спрямований на встановлення їх панування в регіоні чи світі та підготовку до війни для досягнення цієї мети.

воєнно-політичних угруповання. Ще у **1882 р.** між *Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією* був підписаний договір, що отримав назву «Троїстий союз» (він проіснував до 1915 р.). Цей договір об'єктивно був спрямований передусім проти Росії та

Франції та поклав початок розколу Європи на ворогуючі воєнні блоки.

Після поразки в Балканській війні 1913 р. до блоку Німеччини, Австро-Угорщини та Італії приєдналась *Болгарія*. Групу цих союзних держав у Першій світовій війні називали країнами **Центрального блоку**.

Створення Антанти

У **1904 р.**, після врегулювання взаємних колоніальних претензій в Африці, *Англія* уклала військово-політичну угоду з *Францією*, яка отримала назву «Антанта» («сердечна згода»).

У **1907 р.**, підписавши з Великою Британією конвенцію про розподіл сфер впливу в Ірані, Афганістані та Тибеті, до англо-французької угоди приєдналась *Росія*. Британія, як і раніше, не брала на себе військових зобов'язань, але угоди з Францією та Росією створювали основу для міцнішої співпраці. Таким чином, сформувався блок **Антанта**, що протистояв країнам Троїстого союзу.

3. МІЖНАРОДНІ КРИЗИ ТА КОНФЛІКТИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Англо-бурська війна (1899–1902)

Серйозним міжнародним конфліктом, що впливав і на європейські події, була англо-бурська війна.

У грудні 1895 р. британці направили збройні підрозділи для захоплення бурської республіки Трансвааль, але бури, використовуючи партизанські методи ведення війни, відбили напад та розгромили англійців.

Німецький імператор Вільгельм II привітав президента Трансвааля телеграмою, висловивши захоплення тим, що бури здолали противника, «не вдаючись до допомоги дружніх держав». Тим самим Німеччина давала зрозуміти, що в разі необхідності вона підтримає бурів у війні з Великою Британією.

Бури (африканери) – нащадки голландських, французьких та саксонських колоністів, що оселилися на півдні Африки ще в середині XVIII ст. У боротьбі з англійськими колонізаторами бури утворили республіки Трансвааль і Померанчеву.

Британський панцеропотяг був неефективним у боротьбі проти бурів

Конфлікт у Марокко (1911)

Ще гострішим був конфлікт у Марокко. За домовленостями щодо колоніального розподілу Африки британці у 1904 р. погодились на захоплення Марокко Францією. Французи розпочали «освоєння» цієї країни.

Утім на Марокко претендувала і Німеччина. Влітку 1911 р. німці направили до берегів Марокко два бойових кораблі. Через це ледве не спалахнула німецько-французька війна, до якої, безумовно, були б втягнуті їхні союзники. Лише за посередництва британців вдалося переконати німців відмовитися від зазіхань на Марокко, а «в обмін» Німеччина отримала невелику частину французького Конго.

Далекий Схід та Південно-Східна Азія

На Далекому Сході значно посилювалася Японія. Отримавши перемогу над Китаєм (1894–1895), Японія завдала принизливої поразки Росії у війні 1904–1905 рр.

США розгромили Іспанію (1898) та захопили іспанську колонію Філіппіни. Це означало фактичне порушення американцями ними ж самими проголошеної «доктрини Монро», згідно з якою США відмовлялися від територіальних домагань поза Американським континентом.

Балканський півострів

Ще у ХІХ ст. за Балканами закріпилася недобра слава «порохової діжки Європи». На території півострова, який мав надзвичайне стратегічне

Балканські війни.

розташування, жили різні народи, що сповідували різні релігії (православні християни, католики та мусульмани). Тут стикалися інтереси європейських держав, не втрачали гостроти історичні протиріччя між Туреччиною та слов'янськими народами півострова. Ряд європейських країн прагнув витіснити османів з Балкан. Росія мріяла захопити контроль над стратегічно важливими протоками Босфор і Дарданелли. У боротьбі за гегемонію на Балканах зіткнулися інтереси Росії та Австро-Угорщини.

У 1908 р. Австро-Угорщина домоглася **анексії** Боснії і Герцеговини.

Згодом посилювались протиріччя між молодими балканськими державами,

Анексія – (від лат. *apprehio* – приєднання) – вид агресії, насильницьке приєднання (захоплення) всієї або частини території іншої держави.

але їхнім спільним головним ворогом залишалась Туреччина.

У 1912 рр. Туреччина зазнала поразки у війні з Італією за контроль над територією сучасної Лівії. Цим

скористалися **Болгарія, Сербія, Греція і Чорногорія**. Об'єднавши свої сили у Балканському союзі, вони у жовтні 1912 р. оголосили війну

Туреччині та в **Першій Балканській війні** розгромили її армію. У травні 1913 р. був підписаний мирний договір, за яким основну частину відвоєнованих у османів територій отримала Болгарія.

Однак зі значним посиленням Болгарії не погоджувались її балканські сусіди. Буквально наступного дня після підписання миру з турками **Сербія і Греція** уклали союз, спрямований проти **Болгарії**. До цього союзу приєдналась і **Румунія**, яка претендувала на частину болгарських земель.

29 червня 1913 р. болгари, не чекаючи нападу, першими завдали *превентивного (випереджаючого)* удару по Сербії та Греції, що знаменувало початок **Другої Балканської війни**. Проте **Туреччина** насподівано напала на Болгарію та швидко відвоювала втрачену внаслідок попередньої війни територію. Опинившись наодинці перед кількома супротивниками, Болгарія була розгромлена і попросила миру.

10 серпня 1913 р. у Бухаресті був підписаний мирний договір, за яким Болгарія втратила великі території, що передавались державам-переможцям. Розпався союз між Грецією та слов'янськими державами, що знизило вплив Росії на Балканах. Болгарія, яка історично тяжіла до Росії, зблизилась зі своїми споконвічними супротивниками – турками, а також Німеччиною та Австро-Угорщиною, що визначило подальші союзні відносини Болгарії та її долю у майбутніх світових війнах. *Напруженість на Балканах, що залишалася «пороховою діжкою Європи», не спала.*

4. ГОНКА ОЗБРОЄНЬ, ПОСИЛЕННЯ МІЛІТАРИЗМУ, ШОВІНІСТИЧНА ПРОПАГАНДА

Гонка озброєнь та посилення мілітаризму

Наростання міжнародної напруги та конфлікти свідчили, що збройне зіткнення між ворогуючими воєнополітичними блоками є лише питанням часу. У Європі розкручувалась гонка озброєнь та підготовка до війни.

Найбільшими темпами мілітаризація відбувалась у Німеччині. У 1912 р. Рейхстаг (німецький парламент) ухвалив орієнтовні показники щодо кількості німецької армії: 800 тис. солдатів у мирний час і аж 5 млн на час війни. Історія людства ще не знала таких армій. У країні також було розгорнуто будівництво могутнього військово-морського флоту. Велика Британія, яка не хотіла позбавитися колишнього статусу «володарки морів», сприйняла це як виклик і загрозу своєму становищу.

Німеччина і Росія, Франція і Австро-Угорщина, Англія та інші менш впливові держави світу готувалися до війни, не тільки нарощуючи виробництво зброї, а й підвищуючи *мобілізаційну готовність*.

Гонка озброєнь – організація державою масового виробництва військової продукції, **нагромадження зброї**, використання наукових досліджень та винаходів для створення нових зразків зброї, здатної завдати найбільшої шкоди живій силі та техніці противника. Гонка озброєнь призводить до зростання витрат на підготовку до війни, коли народам пропонуються «гармати замість масла».

Шовінізм (від франц. chauvinism) – реакційна політика і практика, спрямована на **розпалювання ворожнечі й ненависті між народами**, підкорення та поневолення інших народів. Для шовінізму характерні войовнича **проповідь національної винятковості**, поширення національного егоїзму, протиставлення інтересів однієї нації інтересам всіх інших націй, приниження інших націй, національний екстремізм. Шовінізм використовується урядами і політичними партіями для підготовки загарбницьких війн.

Цікаві подробиці

Термін «шовінізм» походить від імені героя комедії братів Коньяр «Триколірна кокарда» (1831). Прототипом героя цієї п'єси, новобранця Ніколи Шовена, був однойменний солдат наполеонівської армії. Він, прихильник загарбницької політики Наполеона Бонапарта, був відомий нелюдським ставленням до підкореного арабського населення.

Зображення французького солдата як боягуза, який ховається від німецького солдата (малюнок з німецької дитячої книжки 1914 р.)

Шовіністична пропаганда

Підготовка до війни в європейських країнах потребувала не тільки виробництва зброї, а й мілітаристської обробки свідомості людей. У суспільстві провідних європейських держав посилювались **шовіністичні** настрої, політичні лідери намагалися здобути популярність агресивними закликами до «переможної війни» проти сусідніх країн та народів.

Роздуми з приводу

Шовіністичні настрої захопили все суспільство європейського континенту – від Російської імперії до Англії. Шовіністична пропаганда велась навіть у школах. Французьким школярам говорилося про «споконвічну агресивність німців» та необхідність реваншу, помсти за поразку у франко-німецькій війні 1870–1871 рр., «продовження воєнної слави Наполеона». Німецьким школярам втлумачували ідеї «несправедливості» сучасної побудови світу, можливості легкої перемоги над «французькими солдатами-боягузами», необхідності та завоювання Німеччиною «місця під Сонцем». Суспільство було готовим до війни. Відомий державний діяч Бісмарк, який пізніше аналізував події Першої світової війни, висловився так: «Війну розв'язав шкільний вчитель історії».

? Як Ви розумієте ці слова?

Загострення міжнародних протиріч, підготовка до світової війни досягла своїх цілей – війна стала неминучою.

5. ПРИЧИНИ ТА ПРИВІД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Причини Першої світової війни

Головною причиною Першої світової війни було **загострення протиріч між провідними країнами світу у боротьбі за переділ світу**. Зовнішня політика провідних країн світу на початку XX ст. підпорядковувалася їхнім економічним інтересам – боротьбі за ринки збуту товарів і капіталів,

здобуття дешевої робочої сили та вигідних джерел сировини. Міжнародну напругу посилили **наслідки міжнародних конфліктів XIX ст.** та їх несправедливе розв'язання, особливо німецько-французькі та німецько-англійські протиріччя. **Мілітаризація країн та гонка озброєнь**, з одного боку, були викликані підготовкою до війни, з іншого – самі прискорювали її початок.

Світова війна – військове зіткнення між провідними державами світу. До світової війни залучається населення значної частини світу.

Перша (1914–1918) і Друга (1939–1945) світові війни були найкривавішими подіями в історії людства, що принесли незчисленні страждання людям, знищення матеріальних цінностей, були найбільшими гуманітарними катастрофами.

Карта Європи в особах на початку I світової війни (російська поштова картка – карикатура)

? Дайте характеристику образів країн, що зображені на карті.

- Як художник відобразив Росію, її зовнішню політику?
- Чим відрізняються образи Німеччини та Австро-Угорщини (Австрії)?
- Як показано протистояння Австро-Угорщини та Сербії? Як Ви думаєте, на чиєму боці симпатії автора цієї карти?
- Чому Швейцарія зображена у вигляді ведмедя, що відпочиває, не зважаючи на бурхливі політичні події та підготовку до війни в Європі?
- Прокоментуйте характер зображення Англії та Ірландії.
- Як можна прокоментувати зображення художником Албанії та територій на північ від неї?

Свідчать документи

З виступу міністра закордонних справ Росії С. Д. Сазонова про цілі Антанти (14 вересня 1914 р.)

Головна мета союзників – зламати могутність Німеччини та її претензії на панування, воєнне і політичне... Територіальні зміни повинні визначатись за національним принципом. Росія приєднує до себе нижню течію Немана і східну частину Галичини, а до Царства Польського вона приєднує Східну Познань, Сілезію та Західну частину Галичини. Франція отримує назад Ельзас-Лотарингію, додавши до неї... частину Рейнської Пруссії. Англія, Франція та Японія розподіляють між собою німецькі колонії... Німеччина й Австрія виплатять воєнну контрибуцію.

Які цілі, за документом, ставили перед собою держави Антанти?

Росія прагнула приєднати до себе *Східну Галичину, Буковину, Закарпаття* та оволодіти протоками *Босфор та Дарданелли*.

США прагнули розширити свій вплив на весь американський континент і посилити проникнення в *Китай*, де активність проявляла *Японія*.

Україна в планах воюючих країн

Територія України на початку ХХ ст. входила до складу Російської та Австро-Угорської імперій.

Свідчать документи

Із меморандуму німецької інтелігенції про Україну

Ця область завдяки своїм власним продовольчим можливостям посилить незалежність Німеччини від закордоння..., забезпечить нам рівновагу наших господарських сил..., буде протидіяти зменшенню народжуваності, скоротить еміграцію з Німеччини і полегшить житлову проблему...

У чому полягала важливість українських земель для Німеччини?

Німеччина прагнула покінчити з британським пануванням на морі, захопити англійські колонії. Великими були її претензії до *Франції та Росії*. Вище військове німецьке керівництво планувало захопити економічно розвинені райони *Північно-Східної Франції*, відірвати від *Росії Прибалтику, «Донську область», Крим і Кавказ*.

Англія хотіла зберегти свої колонії та панування на морі, відібрати в *Туреччині* багаті на нафту *Месопотамію* та частину *Аравійського півострова*.

Франція, яка зазнала поразки у франко-німецькій (франко-пруській) війні 1870–1871 рр., розраховувала повернути собі *Ельзас та Лотарингію*, приєднати лівий берег *Рейну та Саарський вугільний басейн*.

Австро-Угорщина мала загарбницькі плани щодо *Росії (Волинь, Поділля)* та *Сербії*.

Зацікавленість великих держав в Україні. Можливість прогодувати своїх солдатів та призвати нових робила Україну ласим шматком для ворогуючих сторін. Напередодні війни тільки в підросійській Україні вироблялося майже 16 млн тонн хліба. Україна мала також значний людський потенціал, який можна було використати у воєнних цілях. Так, за весь час війни до російської армії було призвано 3,5 млн українців, а до австрійської – понад 300 тисяч.

Україна в планах Німеччини. Німеччина прагнула приєднати Україну до складу майбутньої Великонімецької імперії. Україна розглядалася також як зручний плацдарм для просування на Схід, аж до Індійського океану. Для досягнення цього планувалося провокувати та підтримувати сепаратистські настрої і рухи у Наддніпрянській Україні.

Україна в планах Австро-Угорщини.

Правлячі кола Австро-Угорської імперії розуміли, що монархія не витримає приєднання до неї ще 30 млн українців. Тому інтереси імперії зосереджувалися на Волинській і Подільській губерніях, на які не претендувала Німеччина. Для Австро-Угорщини вигідним був протекторат Німеччини над Україною, тому що при такому варіанті розширився б російсько-німецький кордон та поглибилися російсько-німецькі протиріччя.

Російські плани щодо України. Російська імперія претендувала на завоювання Східної Галичини, Буковини і Закарпаття. Після цього царська влада планувала покінчити з так званим «мазепинським центром» (тобто із зосередженням сепаратистів та «потенційних зрадників»), який, на її думку, знаходився на західноукраїнських землях. Для цього Росія використовувала гасла панславізму, фінансувала москвофільський рух, який мав продемонструвати бажання українців «возз'єднатися з матінкою-Росією».

Привід до Першої світової війни

На 1914 р. протиріччя між Троїстим союзом і Антантою вкрай загострились. Зоною особливої напруженості стали *Балкани*. Правлячі кола Австро-Угорщини за підтримки Німеччини вирішили ударом по Сербії остаточно утвердити свій вплив на Балканах. Невдовзі з'явився привід для оголошення війни.

28 червня 1914 р. в м. *Сараєво*, столиці Боснії, яка насильницьки була приєднана до Австро-Угорщини у 1908 р., був убитий спадкоємець австро-угорського престолу ерцгерцог *Франц Фердинанд*. Терористичний акт здійснив боснійський серб *Гаврило Принцип* із таємної організації «Млада Босна».

Плани ворогуючих країн стосовно України

Ерцгерцог Франц Фердинанд з дружиною виходять з готелю в Сараєво та прямують до автомобіля. Через мить вони будуть вбиті (фото 28 червня 1914 р.)

5 липня 1914 р., після вбивства Франца Фердинанда, австрійський уряд отримав запевнення Німеччини в підтримці його претензій до Сербії. Кайзер Вільгельм II обіцяв австрійському представнику, що Німеччина підтримає Австрію навіть у тому випадку, якщо конфлікт із Сербією призведе до війни з Росією.

23 липня австрійський уряд пред'явив *ультиматум Сербії*, у якому містилися принизливі для незалежної держави умови. Це відбулось о шостій годині вечора, а відповідь повинна була надійти через 48 годин.

Союзниця Сербії Росія зробила спробу уладнати конфлікт мирним шляхом, виступивши з ініціативою об'єднання зусиль трьох країн – Великої Британії, Франції та Росії. Однак союзники Росії відмовились від компромісу, а президент Франції Р. Пуанкаре наполягав на проведенні «твердої» політики щодо австро-німецького блоку.

Усе ж серби, за порадою союзної Росії, погодились задовольнити практично всі вимоги австрійців (за винятком пункту про участь австрійців у розслідуванні вбивства ерцгерцога на території Сербії). Однак Австро-Угорщина, яку підштовхувала до війни Німеччина, мала намір воювати навіть у тому разі, якби серби виконали всі пункти ультиматуму. 28 липня *Австро-Угорщина* розірвала з Сербією дипломатичні стосунки й *оголосила війну*. Через добу після цього, коли Белград уже бомбили, розпочала мобілізацію *Росія*.

Скориставшись мобілізаційними заходами Росії і звинувативши її в підготовці до війни, *Німеччина* сама пішла на розрив відносин і **1 серпня 1914 р.** оголосила війну *Росії*. Вступ у війну цих великих держав означав перетворення її на світову.

Плани воєнних дій та розгортання армій

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Які країни входили до складу Антанти і Троїстого союзу перед початком Першої світової війни?
2. Назвіть основні конфлікти, що розгоралися у світі на початку XX ст.
3. Які країни були переможцями Першої, які – Другої Балканської війни?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть головні воєнно-політичні цілі Німеччини, Австро-Угорщини, Англії, Франції і Росії перед початком війни.
2. Яке місце займала Україна в планах ворогуючих сторін?
3. Охарактеризуйте ступінь готовності провідних країн Європи до війни.
4. Чому локальний австро-сербський конфлікт переріс у Першу світову війну? Назвіть основні причини Першої світової війни.
5. Чим війна, що розпочалася у 1914 р., відрізнялася від франко-німецької війни 1870–1871 рр., Балканських війн?

III. Для обговорення в групі

1. Чому Балканський півострів у XX ст. називали «пороховою діжкою Європи»?
2. Як Ви вважаєте, які регіональні конфлікти початку XX ст. могли перерости у світову війну? Якщо так, то за яких умов це могло відбутися?
3. До сьогодні не стихають суперечки про те, хто був винуватцем розв'язання Першої світової війни. Одні звинувачують Німеччину й Австро-Угорщину, інші – Сербію і Росію, треті – Англію і Францію. Якою є Ваша думка з цього приводу? Як Ви вважаєте, чи можна було запобігти Першій світовій війні?

IV. Робота з історичними термінами, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «воєнно-політичний блок», «анексія», «гонка озброєнь», «шовінізм», «світова війна».
2. Прокоментуйте, як змінювались кордони Болгарії та інших балканських держав у наслідок Першої та Другої Балканських війн.
3. Визначте за картою, країни якого з ворогуючих воєнно-політичних блоків мали більшу територію. Чи було це визначальним чинником у світовій війні?

V. Творчі завдання

1. Деякі історики вважають, що Перша світова війна була проявом кризи європейської цивілізації. Чи поділяєте Ви таку точку зору?
2. Як згадують, до великого фізика Альберта Ейнштейна звернулись із запитанням: Головною військовою силою у Першій світовій війні була кіннота, у Другій світовій – танки; яка зброя буде головною у третій світовій війні – атомна бомба? – Вчений відповів: Я не знаю, яка головна зброя буде у третій світовій війні, але у четвертій, напевно – кам'яна сокира і палиця. Як Ви розумієте відповідь Ейнштейна? Чи погоджуєтесь Ви із вченим?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1882 р. .... створення Троїстого союзу
1904 р. .... створення Антанти (англо-французького союзу)
1907 р. .... приєднання Росії до Антанти
28 червня 1914 р. .... вбивство Франца Фердинанда в м. Сараєво
1 серпня 1914 р. .... оголошення Німеччиною війни Росії і
початок Першої світової війни.

§7. Основні та другорядні театри воєнних дій у 1914–1916 рр.

1. ПОЧАТОК ВІЙНИ.

СТУПІНЬ ГОТОВНОСТІ ВОЮЮЧИХ КРАЇН ДО ВІЙНИ

Відповідно до своїх стратегічних планів, Німеччина розпочала концен-трацію військ на західних кордонах і **3 серпня** оголосила війну **Франції**. За день до цього, 2 серпня, Берлін висунув вимоги уряду **Бельгії** про про-пуск німецьких військ через її територію, але отримав відмову. 4 серпня німецькі війська вдерлись у Бельгію, гарантом безпеки якої була **Англія**. Двома днями раніше така ж доля спіткала й **Люксембург**. Порухення нейтралітету Бельгії стало приводом для оголошення Англією війни Ні-меччині, що і сталось **4 серпня**. *Таким чином, за кілька днів локальний австро-сербський конфлікт переріс у велику війну.*

Країни-супротивники мали **різний ступінь готовності до війни**.

Німецькі солдати-новобранці від-правляються на фронт. На вагонах поїздів вони написали оптимістичні гасла: «На сніданок до Парижа», «До зустрічі на Бульварі!». Німці розрахо-ували на нетривалу війну. Вільгельм II обіцяв німецьким солдатам, що вони повернуться додому з перемогою «ра-ніше, ніж листя опаде з дерев»

Німеччина. За рівнем підготовки та ор-ганізації *німецька армія була сильнішою в Європі*. У Німеччині краще за всіх розу-міли значення в сучасному бою важкої ар-тилерії та кулеметів, а також важливість залізничних комунікацій.

Крім того, на першому етапі війни да-валася взнаки шовіністична пропаганда: німці беззастережно вірили у своє велике призначення та непереможність.

Австро-Угорщина. Австро-угорська ар-мія являла собою зліпок із німецької, але поступалася їй через «grimучу суміш» *різ-них національностей* у її складі та через *посередні показники в попередніх війнах*.

Згідно із стратегічними планами, Австро-Угорщина вважала своїми голо-вними ворогами Росію, Сербію та Чорногорію. Основні військові сили в майбутній війні передбачалось розгорнути проти Росії.

Франція. Французька армія була меншою від німецької лише на 20%, проте людські ресурси Франції ледве перевищували половину німецьких. Головна різниця, таким чином, полягала в *резервах*: у Німеччині їх було багато, у Франції – майже нічого. Франція, як і більшість інших країн, сподівалась на недовгу війну та вважала, що все вирішить швидкий на-ступ військ, і ніяк не чекала статичної окопної війни.

Росія. Головною перевагою Росії були майже *невичерпні людські ре-сурси та високий бойовий дух російського солдата*, але вище військове керівництво було некомпетентним. Погані комунікації, географічна від-даленість союзників, а також певна *промислова відсталість від провід-них країн робила Росію непристосованою до довгої війни*.

Англія. Воєнна міць країни ще з XVIII ст. значною мірою залежала від *військово-морських сил*. *Британська армія була нечисленною, але високопрофесійною*. Перед війною існували сумніви, чи зуміє британське командування керувати тривалою воєнною кампанією. Деякі полководці були надто старими.

На морі традиційну британську перевагу похитнула Німеччина. У 1914 р. Англія володіла 29 потужними кораблями, Німеччина – 18. Англійське військове командування явно недооцінювало німецькі підводні човни, хоча країна була надто вразлива для них через залежність від закордонських поставок продовольчих товарів та сировини для своєї промисловості.

Британський лев (у формі військово-морських сил) і російський ведмідь (карикатура)

2. ВОЄННІ ДІЇ В ЄВРОПІ У 1914 Р.

Перша світова війна велась на десятках фронтів у різних куточках Земної кулі. Головними фронтами були *Західний*, де німецькі війська вели бойові дії проти англійських, французьких та бельгійських військ, і *Східний*, де війська Росії протистояли об'єднаним силам австро-угорської та німецької армій. Людські, сировинні та продовольчі ресурси країн Антанти значно переважали ресурси Центрального блоку, тому шанси Німеччини та Австро-Угорщини на перемогу у війні на два fronti були малими.

Протиборчі коаліції у Першій світовій війні

Антанта	Країни Центрального блоку	Нейтральні держави, на територіях яких велись бойові дії
Англія, Франція, Росія, США, Японія, Італія, Румунія	Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія	Люксембург, Бельгія, Іран

План «блискавичної війни». Генеральний план ведення війни Німеччиною був розроблений колишнім начальником німецького Генерального штабу *А. фон Шліффеном* і отримав назву «план блискавичної війни».

За цим планом після оголошення війни Росії та Франції Німеччина повинна була розгромити їх по черзі. Спочатку планувалось *завдати поразки Франції* нанесенням удару через Бельгію по Парижу, прорвавши оборону французьких військ на найменш захищених ділянках французо-бельгійського кордону з метою оточення і знищення французької армії. Потім планувалось сконцентрувати всі сили *проти Росії*.

Наступ німецької армії. На початку серпня німецькі війська підійшли до бельгійської фортеці Льеж і після кровопролитних боїв захопили всі її форти. 21 серпня німецькі війська вступили у столицю Бельгії – Брюссель.

Війська Німеччини вийшли на франко-бельгійський кордон і в «прикордонній битві» завдали поразки французам, примусивши їх відступити вглиб своєї території, що створювало загрозу Парижу. 3 вересня уряд Франції був евакуйований зі столиці до міста Бордо. Здавалось, що повторюється сумний сценарій франко-німецької війни 1870–1871 рр., фіналом якої була безславна поразка французів.

Наступ російських військ у Східній Пруссії, Східній Галичині та на Буковині. Німецьке командування переоцінило свої успіхи і, вважаючи стратегічний задум на Заході виконаним, перекинуло два армійських корпуси на Схід. Крім того, на наполегливі прохання Франції, у середині серпня Росія, яка ще не встигла завершити мобілізацію, кинула в бій свої війська. 17 серпня росіяни прорвали німецьку оборону *в Східній Пруссії* та продовжували свій наступ. Однак його непідготовленість, а також перекидання німцями з Франції до Східної Пруссії кавалерійської дивізії та двох армійських корпусів призвели до поразки росіян. 1-а російська армія **П. Ренненкампа** припинила наступ. Німецькі війська, скориставшись розривом між російськими арміями, оточили 2-у армію **А. Самсонова** у Мазурських болотах та розгромили її. Російські війська втратили 20 тис. чоловік убитими, 92 тис. полоненими, всю артилерію. Генерал А. Самсонов наклав на себе руки. З величезними втратами російські війська відійшли на територію Росії. Проте, незважаючи на поразку росіян, «блискавична атака» німецьких військ на Париж була зірвана.

Австрійські солдати викопали шанці просто в хаті українського селянина. Східна Галичина, осінь 1914 р.

Значно успішнішими були воєнні дії Росії проти Австро-Угорщини *в Галичині та на Буковині*. Наступ російської армії під командуванням генерала **О. Брусилова** відкинув австро-угорські частини до Карпат.

На кінець 1914 р. на Східному фронті запанувало затишшя. Воюючі сторони перейшли до *тривалої позиційної, «окопної» війни*.

Роздуми з приводу

Війна завжди призводить до незліченних страждань простих людей. Проте ще більшого болю додає усвідомлення того, що народи воюють за чужі інтереси, а інколи представники одного народу виступають один проти одного по різні боки фронту. Так сталося у Першій світовій війні і з українцями, які воювали у складі і російських, і австро-угорських військ. Відбувалася страшна трагедія, коли брат ішов на брата, син стріляв у батька... Здається, ця війна підготувала майбутню, ще жакливішу, братовбивчу громадянську війну, яка спалахнула у 1917 р. в Росії.

Битва на Марні. На початку вересня німецькі війська вийшли на річку *Марну*, намагаючись оточити французів. У грандіозній битві на Марні (**5–12 вересня 1914 р.**) з обох сторін брали участь півтора мільйона чоловік.

Скориставшись відволіканням частини німецьких сил на відсіч російського наступу у Східній Пруссії, англо-французькі війська зупинили наступ німців, а 4 – 5 вересня перейшли у контрнаступ. Через кілька днів німецькі війська, не витримавши потужного удару, розпочали відхід. У битві на Марні втрати обох сторін становили майже 600 тис. убитими й пораненими. *Результатом битви став остаточний провал плану «блискавичної війни».*

Таким чином, у 1914 р. Німеччина не змогла досягти перемог у боях на два фронти проти англо-французьких військ та російської армії.

Позиційна війна на Західному фронті. Ослаблена німецька армія почала «зариватись» в окопи. Західний фронт, що розтягнувся від протоки Ла-Манш до швейцарського кордону, на кінець 1914 р. стабілізувався. Обидві сторони приступили до будівництва земляних та бетонованих укріплень. Смуга перед окопами була замінована і вкрита густими рядами колючого дроту. *Війна на Західному фронті із маневрової стала позиційною.*

3. ВІЙНА НА КАВКАЗІ

Зближення Туреччини з Німеччиною та вступ Туреччини у війну. Османська імперія занепадала та впродовж останнього півстоліття втратила більшу частину своїх європейських володінь, а Балканські війни викликали подальше виснаження її ресурсів. Турецький лідер *Енвер-паша* шукав союзу з Німеччиною, щоб підсилити позиції своєї країни.

Німецька воєнна місія допомагала провести реорганізацію турецької армії, проте на початок вступу Туреччини у війну вона не була завершена. У серпні 1914 р. був підписаний *секретний договір* між двома країнами.

У жовтні 1914 р. турецький уряд заклав протоки Дарданелли і Босфор для проходження кораблів союзників по Антанті, ізолювавши чорноморські порти Росії від зовнішнього світу і завдавши непоправних збитків її економіці. Такий крок Туреччини був дієвим внеском у воєнні зусилля Центральних держав. Наступним кроком був обстріл Одеси й інших південноросійських портів ескадрою турецьких воєнних кораблів. На початку листопада 1914 р. *Росія, Англія і Франція оголосили війну Туреччині.*

Вторгнення турецької армії на Кавказ. Незважаючи на заперечення своїх радників, Енвер-паша вирішив здійснити напад на Кавказ, який належав Росії. У середині грудня 1914 р. турецькі війська розпочали наступ. Турки зазнали жорстокої поразки, але все ж російське верховне командування було стурбоване турецькою загрозою для південних кордонів Росії.

4. ВОЄННІ ДІЇ У 1915 Р.

Події на Східному фронті

Стратегічна ситуація на фронтах на початку 1915 р. Перехід до позиційної війни на Заході зруйнував плани німецького командування.

Свідчать документи

З листа імператора Вільгельма II австрійському імператору Францу Йосифу I (1914 р.)

Все повинно бути затопленим у вогні й крові, необхідно вбивати чоловіків і жінок, дітей і старих, не слід лишати жодного будинку, жодного дерева. За допомогою цих терористичних методів, єдиних, які спроможні залякати такий звироднілий народ, як французи, війну буде завершено менш ніж за 2 місяці. Якщо ж я візьму до уваги гуманні міркування, війна триватиме кілька років.

? Які методи ведення війни вважав можливими Вільгельм II?

Водночас дії російських військ у 1914 р. показали, що Східний фронт є серйозною загрозою для блоку Центральних держав. Союзниця Німеччини, Австро-Угорщина, перебувала в такому важкому стані, що їй загрожував вихід із війни. *Нестача сил не дозволяла німецькому командуванню вести наступ одночасно на двох фронтах – Західному і Східному.*

Плани німецького командування.

Відсутність сильних польових укріплень у російської армії та недостатнє забезпечення озброєнням і боєприпасами схилили німецьке командування до рішення: обороняючись на Заході, спрямувати у 1915 р. головний удар проти Росії. Це мало вивести її з

війни, примусити заключити вигідний мир, що надало б Німеччині можливість кинути всі сили на розгром супротивника на Заході.

Німецьке командування задумало запобігти російському наступу і розгромити росіян, завдавши їм *ударів із Східної Пруссії і в Галичині*. Під час зимової битви у лютому 1915 р. на *Мазурських озерах* німецькі війська розгромили 10-тисячну російську армію, примусивши її залишити Східну Пруссію. Однак вирішальної переваги вони не досягли. Російські війська завдали контрударів і відкинули противника до кордону. У результаті план глибокого обходу правого флангу російських військ провалився.

У березні 1915 р. 1-а російська армія під командуванням *О. Брусилова* після важких боїв захопила фортецю *Перемисьль*.

Перехід російської армії до стратегічної оборони. У квітні німецько-австрійські війська прорвали російський фронт у районі Горлиці. У травні–червні 1915 р. російські війська повністю залишили Галичину.

Одночасно німецькі війська намагались оточити російські частини в районі *Варшави*. Західні союзники не надали допомоги Росії. У липні–серпні 1915 р. російські війська залишили всю територію Польщі.

На середину жовтня фронт стабілізувався. Під час кампанії 1915 р. були повністю втрачені території, зайняті російськими військами у перші 4 місяці війни. Проте російське командування, перейшовши до стратегічної оборони, зуміло вивести свої армії з-під ударів супротивника і зупинити його просування. Виснажені австро-німецькі армії у жовтні змушені були також перейти до оборони по всьому фронту.

Німеччина опинилась перед необхідністю продовжувати війну на два fronti. Основний тягар боротьби у війні несла Росія. Це забезпечило Франції та Англії перепочинок для мобілізації економіки на потреби війни.

Невдача країн Антанти в боях за Дарданелли

Початок операції. У лютому 1915 р. англійські та французькі військові кораблі почали обстрілювати турецьких оборонних споруд у районі *Дарданелл*. Дарданелльська операція була здійснена для нанесення відволікаючого удару по Туреччині, що мало послабити натиск на росіян, які вели боротьбу з турками на Кавказі. Спочатку планувалась морська операція, проте згодом стало зрозуміло, що необхідно організувати комбіновані морську та сухопутну операції. На початку війни у Туреччині було лише дві дивізії для захисту протоки. Проте на час висадки військ Антанти вона мала вже 6 дивізій (у союзників було лише 5 дивізій), а також мала перевагу в міцних природних укріпленнях.

Невдалий наступ. 25 квітня 1915 р. війська союзників висадились у двох пунктах на *Галліпольському півострові*. Долаючи колючий дріт і кулеметний вогонь, наступаючі угруповання захопили плацдарм. Однак турки контролювали висоти, через що англійські, австралійські та новозеландські війська не змогли просунутися вперед.

Врешті, як і на Західному фронті, тут запанувало затишшя. Наступ на півдні також виявився безуспішним.

Англійський уряд вирішив вивести війська. Цим і завершилась у січні 1916 р. Дарданелльська операція. *Протоки так і не були захоплені союзниками.*

Вступ у війну Італії й Болгарії

Вступ у війну Італії. 23 травня 1915 р.

Італія оголосила війну *Австро-Угорщині*, підписавши в Лондоні секретний договір із союзниками. Італія денонсувала договір про Троїстий союз, який зв'язував її з Центральними державами. Відповідно до Лондонського договору Італії було обіцяно Трентіно, Південний Тіроль, Триєст, Істрію та інші переважно італомовні регіони Австро-Угорщини.

Ще на початку війни Італія проголосила свій **нейтралітет** тому, що Троїстий союз не зобов'язував її брати участь в агресивній війні. Проте

Свідчать факти

Протока Дарданелли протяжністю 40 миль і завширшки від 1 до 4 миль з'єднує Егейське море з Мармуровим. Протоки Босфор і Дарданелли мають величезне стратегічне значення для Росії та Європи, бо є єдиними «воротами» на шляху кораблів з Чорного моря до Середземного.

Висадка на Галліпольському півострові (малюнок рядового британської морської піхоти Джона Сміта)

Автор малюнка зображує, як під прикриттям артилерії британських есмінець вельботи буксирують шлюпки з десантом. Турецька артилерія, укрита на пагорбах, безкарно обстрілює місце висадки.

? Як Ви вважаєте, про що думав, що відчував солдат Джон Сміт, зображуючи цю сцену війни?

головною причиною дій Італії було прагнення отримати нові території за рахунок Австро-Угорщини. Окрім того, на 1915 р. громадська думка в Італії почала схилитися на користь Антанти.

Італія володіла обмеженими можливостями для ведення війни. Її армія мала невисоку боєздатність, особливо після лівійської кампанії. Наступ італійців зустрів відсіч, і бої в 1915 р. почали носити позиційний характер.

Вступ у війну Болгарії. Болгарія відступила від пронімецької політики у 1913 р. на користь *зближення з Австро-Угорщиною*. Однак перед початком війни болгарський уряд намагався отримати велику позику від німецьких банкірів та підприємців, і в цей же час велися переговори про укладення *договору з Німеччиною*, якій симпатизував болгарський цар.

Однак головне місце в політиці болгарського уряду приділялось *поверненню територій*, утрачених під час другої Балканської війни (1913). Влітку 1915 р. країни Антанти доклали зусиль, щоб підштовхнути Болгарію до оголошення війни Туреччині, пропонуючи їй поступки у Македонії, але Греція і Сербія були проти такого розвитку подій. Отже, Болгарія зробила вибір на користь спільних дій із *Троїстим союзом*. Згідно із секретною конвенцією, підписаною у вересні 1915 р. з Центральними державами, у **жовтні 1915 р.** Болгарія вступила у війну на боці Центральних держав, розпочавши наступ на *Сербію*. За часом це збіглося з австро-німецьким наступом на сербів із півночі. Хоча Болгарія виступила лише проти Сербії, країни Антанти негайно оголосили їй війну.

5. ВОЄННІ ДІЇ У 1916 р.

Ситуація у воюючих країнах на початку 1916 р.

1916 р. почався *наступом російських військ на Кавказі*. У лютому вони захопили турецьку фортецю Ерзерум. Тим часом в *Англії* парламент ухвалив закон про загальну військову повинність, проти якого виступали профспілки та лейбористи. За впровадження цього закону голосували консерватори і деякі ліберали на чолі з Д. Ллойд Джорджем.

У цей ж період у столиці *Німеччини* вибухнув продовольчий бунт – у Берліні катастрофічно не вистачало продуктів харчування.

Застосування варварських засобів ведення війни

Британські солдати, що осліпнули внаслідок газової атаки, в німецькому полоні

Німецьке командування не зупинялось перед застосуванням варварських засобів ведення війни. Ще під час другої *Іпрської битви* між німецькими і французькими військами на території Бельгії навесні 1915 р. німецьке командування вперше віддало наказ про застосування *отруйного газу – хлору*. Отруйний газ був використаний на ділянці фронту завширшки 6 км. Вітер поніс гази до французьких окопів, де і виявилась

їхня отруйна дія. Велика кількість солдат загинула одразу: обличчя людей почорніли; блюючи кров'ю, вони вмирили в страшних муках. Проте бажаного успіху досягнуто не було.

У липні 1917 р. на Іпрській ділянці фронту німці знову застосували хімічну зброю – *газ іприт*, який отримав свою назву від *м. Іпр*.

Плани німецького командування

На початок 1916 р. співвідношення сил на фронтах було не на користь Центральних держав (286 дивізій Центрального блоку проти 365 дивізій Антанти). За цих умов німецьке командування вирішило *перенести головний удар на Захід*, де виникла загроза з боку зміцнених армій Франції та Англії. Однак недостатня кількість сил не дозволяла Німеччині здійснити загальний наступ по всьому Західному фронту, і німецьке командування вирішило завдати удару в районі *Вердена*, який був опорою для всього Французького фронту. У разі успіху німців у районі Вердена розладнувалась вся система французької оборони і відкривався шлях до *Парижа*.

Верденська битва (лютий – грудень 1916 р.)

Під час Верденської операції, розпочатої **21 лютого 1916 р.**, німецьке командування не досягло поставлених завдань, незважаючи на величезні зусилля і втрати. Французи зуміли утримати фронт, а здійснена російським командуванням у березні *Нароцька операція* примусила німецьке командування припинити атаки під Верденом. Не принесли німцям успіху нові спроби оволодіти Верденом у квітні й травні.

Згодом, у зв'язку з масштабними операціями російського Південно-Західного фронту та англо-французьких військ на р. Соммі, німці під Верденом перейшли до оборони, а в жовтні–грудні французькі війська перейшли в контрнаступ і ціною великих людських втрат майже відновили становище, яке було до початку бойових дій.

Верденська битва стала однією з найкривавіших на той час битв в історії людства. У «*Верденській м'ясорубці*» було «перемелено» понад 120 дивізій, у тому числі 70 французьких і 50 німецьких.

Мовою цифр.

Людські втрати сторін у «Верденській м'ясорубці»

Французькі втрати – 61 000 вбитих, 101 000 зниклих безвісти, 216 000 поранених.
Німецькі втрати – 143 000 вбитих та зниклих безвісти, 187 000 поранених.

Бій на річці Соммі (липень – листопад 1916 р.)

Наступ англо-французьких військ на р. Соммі, що розпочався **1 липня 1916 р.**, незважаючи на трикратну кількісну перевагу в живій силі англійців і французів, розвивався дуже повільно, тому що німецьке командування встигало підвозити підкріплення.

15 вересня англійці вперше застосували нові бойові машини – *танки*, які викликали у німецьких солдат страх і паніку. *Битва на р. Соммі засвідчила про перехід від використання живої сили до застосування техніки, що призвело до величезної кількості людських жертв.*

Наприкінці листопада бої припинились. За п'ять місяців боїв англійці і французи на фронті в 35 км просунулись всього на 10 км вглиб, втративши при цьому 900 тис. чоловік. Втрати німецьких військ становили 538 тис. чоловік.

Верденська битва і бої на річці Соммі були *найкровопролитнішими* за роки війни на Західному фронті. Вони відзначалися масовим застосуванням артилерії, піхоти, кавалерії, але не принесли успіху жодній із сторін. Головна причина цієї рівноваги полягала в безумовній *перевазі оборонних методів ведення війни над наступальними*. Кровопролитні бої кампанії 1916 р. не спричинили реалізацію планів сторін, але *стратегічна ініціатива перейшла до Антанти*. Німецьке командування змушене було перейти на всіх фронтах до оборони внаслідок нестачі сил.

Брусиловський прорив (червень – серпень 1916 р.)

У розпалі боїв під Верденом Франція знову звернулась до Росії за допомогою. У червні 1916 р. 8-а російська армія під командуванням генерала **О. Каледіна** просунулась у район Луцька. Австрійська лінія оборони розвалилась. Використавши це, талановитий російський генерал **О. Брусилов**, який здійснював загальне командування південним сектором фронту, посилив наступ, увівши до бою ще 3 армії.

Олексій Брусилов

Брусилов Олексій Олексійович (1853–1926) – генерал від кавалерії (1912). Брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Під час Першої світової війни командував 8-ою російською армією в Галицькій битві, з 1916 р. – головнокомандувач армії Південно-Західного фронту. Провів успішний наступ (т.зв. «Брусиловський прорив»), який призвів до розгрому австро-угорської армії в кампанії 1916 р. У травні–липні 1917 р. – верховний головнокомандувач, потім військовий радник Тимчасового уряду. З 1920 р. – у Червоній армії, у 1923–1924 рр. – інспектор кавалерії Червоної армії.

Невдовзі австрійці почали в паніці тікати. За три дні росіяни захопили 200 тис. полонених. Російські війська знову зайняли більшу частину *Східної Галичини і Буковину*, поставивши Австро-Угорщину під загрозу розгрому. І хоча на серпень 1916 р. наступ вичерпав себе, прорив військ під командуванням Брусилова зупинив активність австрійців на Італійському фронті і багато в чому полегшив становище англо-французьких військ під Верденом і на р. Соммі.

Під впливом успіху російського Південно-Західного фронту в серпні 1916 р. уряд *Румунії* прийняв рішення вступити у війну на боці Антанти.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Назвіть головні фронти Першої світової війни.
2. Які країни входили до двох протиборчих коаліцій?
3. У чому полягав «план блискавичної війни»? Хто його розробив?
4. Яка подія сталася раніше – початок битви за Дарданелли чи:
а) початок Верденської битви; б) закінчення боїв на р. Соммі?
5. Яка подія, що відбулася влітку 1916 р., пов'язана з ім'ям генерала Брусилова?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте ступінь готовності до війни головних країн Європи.
2. Яким був перебіг подій у битві на Марні? Якими були результати битви?
3. Назвіть основні підсумки битви на р. Соммі.
4. Визначте основні цілі австро-німецького командування на 1916 р.

III. Для обговорення в групі

1. Чому Італія вступила у війну на боці Антанти, а Болгарія – на боці Центрального блоку?
2. Чим були викликані невдачі військ Антанти у боях за Дарданелли?
3. Охарактеризуйте підсумки бойових дій у 1916 р. і загальне воєнно-стратегічне становище на фронтах.
4. Які варварські засоби ведення війни були застосовані ворогуючими сторонами? Які це мало військові та політичні наслідки?

IV. Робота з історичними поняттями, географічними назвами

1. Покажіть на карті: країни Антанти та країни Центрального блоку.
2. Покажіть на карті місця основних битв Першої світової війни у 1914–1916 рр.

V. Творчі завдання

1. Д. Ллойд Джордж у своїх мемуарах писав: «Історія пред'явить рахунок військовому командуванню Великої Британії і Франції, яке у своїй егоїстичній наполегливості приречило російських товаришів на загибель, тоді як Велика Британія і Франція могли легко врятувати росіян...» Які підстави були у політика для подібного твердження? Про які події він писав?
2. У ході війни лідери Антанти і Центрального блоку вели жорстоку боротьбу за те, щоб схилити болгарське керівництво на свій бік. Чим Ви можете пояснити таку увагу ворогуючих сторін до Болгарії?
3. Як Ви вважаєте, чому жодна з ворогуючих сторін не досягла вирішальної воєнно-стратегічної переваги в кампанії 1915–1916 рр.?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 3 серпня 1914 р.** ..... оголошення Францією війни Німеччині,
вступ Франції у Першу світову війну
- 4 серпня 1914 р.** ..... оголошення Англією війни Німеччині,
вступ Англії у Першу світову війну
- 5–12 вересня 1914 р.** ..... битва на Марні
- травень 1915 р.** ..... вступ у війну Італії на боці Антанти
- жовтень 1915 р.** ..... вступ у війну Болгарії на боці Центрального блоку
- лютий – грудень 1916 р.** ..... битва під Верденом
- 4 червня – серпень 1916 р.** ..... Брусиловський прорив
- липень – листопад 1916 р.** ..... битва на р. Соммі

§8. Завершення Першої світової війни

1. ТЕХНІЧНІ ВДОСКОНАЛЕННЯ В РОКИ ВІЙНИ

У ході війни з усією очевидністю проявилася **вирішальна роль економіки і техніки**, залежність перебігу й результату війни від тилу країни. Війна, що тривала понад чотири роки, примусила мілітаризувати підприємства основних галузей промисловості, підпорядкувати науку і сільське господарство потребам армій та флотів. Зростання і вдосконалення військового виробництва, залізничного й автомобільного транспорту, засобів зв'язку, розвиток озброєнь змінили матеріально-технічну базу війни. Під час воєнних дій застосовувалися як удосконалені, так і нові бойові засоби:

Повітряний бій: німецький літак атакований французьким літаком

літаки, танки, підводні човни, зенітні та протитанкові гармати, міномети, хімічні й димові снаряди, запалювальні засоби, випуск яких постійно зростав.

У жовтні 1914 р. англійське військове міністерство був представлений розроблений англійськими інженерами **проект гусеничної броньованої машини**. Перший англійський танк був фактично броньованим американським гусеничним трактором типу «Холт». Вперше танки були застосовані під час Першої світової війни в битві на р. Соммі 15 вересня 1916 р.

Англійський танк

2. ВІЙНА НА МОРІ

Протистояння флотів Англії та Німеччини. Війна на морі зводилась до питання про те, чи зуміє Німеччина успішно протистояти у двобої з Англією, яка мала традиційну перевагу на морях. Як і на суходолі, наявність

нових видів озброєння – літаків, підводних човнів, мін, торпед – робило оборону легшою справою, аніж наступ.

Німецьке командування, маючи менший за кількістю кораблів флот, вважало, що англійці прагнутимуть знищити його під час великої битви, тому Німеччині слід було уникати великих зіткнень. Проте англійська стратегія була спрямована на досягнення інших цілей. Перебазувавши флот до *Скана-Флоу* на початку війни і встановивши тим самим ефективний **контроль над Північним морем**, англійці, остерігаючись мін, торпед і розуміючи важкоприступність берегів Німеччини, вибрали стратегію **тривалої блокади**. При цьому вони перебували наготові на випадок спроби прориву німецького флоту. Водночас, залежачи від поставок морем, англійці повинні були дбати про безпеку своїх кораблів на океанських просторах. Упродовж першого року війни флоти Німеччини й Англії зустрілись лише в кількох битвах.

У відкритому морі перемагали британські кораблі.

У війні проти торговельних суден успіх був на боці Німеччини, яка використовувала для цих цілей крейсери і підводні човни.

У січні 1915 р. на Північному морі відбувся короткий, але жорстокий бій, під час якого англійці затопили крейсер «Блюхер» і завдали пошкоджень ще двом німецьким крейсерам.

Підводна війна. У 1915 р. Німеччина вирішила запровадити **підводну блокаду Англії**. У лютому 1915 р. німецьке командування офіційно оголосило, що води, які омивають Англію й Ірландію, вважаються воєнною зоною і будь-який корабель, що потрапить у ці води, може бути знищеним. Незважаючи на протести уряду США та інших нейтральних країн у зв'язку із грубим порушенням Німеччиною принципів нейтрального судноплавства, німецькі підводні човни уже в лютому розпочали активні бойові дії.

7 травня 1915 р. величезний лайнер «**Лузитанія**», здійснюючи рейс із Нью-Йорка в Ліверпуль, був затоплений у результаті торпедної атаки німецького підводного човна неподалік від ірландського узбережжя. Пароплав швидко затонув, а за ним поринули назавжди в холодні води океану близько 1200 чоловік – майже три чверті всіх, хто знаходився на борту.

Ця катастрофа значно вплинула на **перегляд оголошеної президентом США В. Вільсоном політики суворого нейтралітету**, і з цього часу вступ США у війну став потенційно можливим.

Військово-морська могутність Німеччини (пропагандистський плакат)

«Лузитанія» після влучення торпеди з німецького підводного човна

Воєнні дії на Балтиці активізувались. Російські моряки вивели з ладу німецький мінний загороджувач, а англійський підводний човен торпедував крейсер «Принц Адалберт». Англійські підводні човни намагались також завадити поставкам до Німеччини чавуну і сталі із Швеції, затопивши у 1915 р. 14 суден, зайнятих цими перевезеннями. Однак зростали втрати й англійців. На кінець 1915 р. загальна кількість англійських торговельних суден, затоплених німецькими підводними човнами, перевищила 250.

Остання людина
(картина Ганса Боргдта)

Ютландська битва між англійськими і німецькими флотами 31 травня – 1 червня 1916 р. призвела до великих втрат з обох боків, але в стратегічному плані вона мало що змінила. Англія зберегла перевагу на морі, а блокада Німеччини продовжувалась. Німеччині довелося знову повернутись до підводної війни. Проте її ефективність ставала все меншою, особливо після вступу у війну Сполучених Штатів.

3. ВОЄННІ ДІЇ У 1917 р. ВИХІД РОСІЇ З ВІЙНИ

Кампанія 1917 р. відбувалась за цілком нових воєнно-політичних обставин, пов'язаних зі **вступом у війну США та революцією в Росії**.

Революція в Росії

Лютнева революція 1917 р. змінила історичну долю Росії. Однією з її причин було тяжке становище, в якому опинилась країна після двох з половиною років світової війни.

Тимчасовий уряд, який було створено після зречення від престолу царя *Миколи II*, взяв курс на війну до переможного завершення. У звер-

ненні уряду, опублікованому 19 березня 1917 р. зазначалось: «Уряд буде... виконувати укладені з союзниками угоди».

У свою чергу, **Петроградська Рада**, як паралельний орган влади, у маніфесті «*До народів світу*» заявила, що «настала пора розпочати вирішальну боротьбу із загарбницькими прагненнями урядів усіх країн; прийшла пора для народів взяти у свої руки вирішення питання про війну і мир». Водночас у маніфесті зазначалось: «Російська революція не відступить перед багнетами загарбників і не дозволить роздавати себе зовнішньою воєнною силою».

Свідчать документи

З декларації Тимчасового уряду «Про цілі війни»

Мета вільної Росії – не панування над іншими народами..., не насильницьке загарбання чужих територій, а утвердження міцного миру на ґрунті самовизначення народів. Але російський народ не допустить, щоб його батьківщина вийшла із боротьби приниженою і надірваною в життєвих силах своїх. Ці засади будуть становити основу зовнішньої політики Тимчасового уряду.

Які основні ідеї декларації?
Як Ви вважаєте, під чийм тиском Тимчасовий уряд прийняв її?

Ставлення політичних партій до війни

Російські політичні партії по-різному ставились до війни.

Ліберальні партії. Представники ліберальних партій (*конституційні демократи та октябристи*) вважали, що на час війни протиріччя між партіями можуть відійти на другий план, що вони повинні об'єднатися для захисту вітчизни. Ці політичні сили стали ініціаторами створення «Прогресивного блоку» – коаліції партій у Державній думі.

Ліві партії займали різні позиції щодо війни.

«Оборонці» (*Г. Плеханов*) вважали, що на час війни слід відкласти антиурядові виступи.

Центристи (*Л. Мартов, В. Чернов*) закликали до швидкого мирного врегулювання і виступали за підписання рівноправного договору між воюючими сторонами.

«Пораженці», яких представляли більшовики на чолі з *В. Леніним*, обрали відкрито антидержавну й антипатріотичну позицію. Вони виступали за поразку Росії у війні, за перетворення імперіалістичної війни, як називали її більшовики, на війну громадянську з метою захоплення влади і встановлення диктатури пролетаріату.

Урядовий табір. Урядовий табір і верховна імператорська влада не мали чіткої державної позиції, що стало однією з головних причин розколу суспільства і критичного загострення ситуації в країні.

Декрет про мир. Брестський мирний договір

Декрет про мир. Після жовтневого перевороту 1917 р. більшовики однією із перших постанов прийняли Декрет про мир, який відображував їхні *наміри вийти із світової війни за будь-яку ціну*. Уже наприкінці року Раднарком розпочав безпрецедентні сепаратні переговори з Німеччиною.

Брестський мирний договір. Мирний договір між Росією і Німеччиною був укладений **3 березня 1918 р.** у Бресті. Згідно з договором, радянська Росія визнала за Німеччиною територію *Прибалтики, Польщі, частково Білорусі*. Вона відмовлялась від претензій на *Фінляндію*, передавала Туреччині *Карс, Батум, Ардаган*, мала укласти мир з *Українською Центральною Радою*, роззброїти флот, відновити старий торговельний договір із Німеччиною, а також виплатити їй репарації в розмірі 6 млрд марок.

Таким чином, *Радянська Росія втрачала територію розміром 800 тис. кв. км, на якій проживало 26% населення*.

Брестський договір означав вихід Росії з війни, що вкрай негативно сприйняли країни Антанти.

Декрет про мир

4. ВСТУП У ВІЙНУ США

6 квітня 1917 р. США офіційно оголосили війну Німеччині. У своїй промові, адресованій Конгресу з проханням ухвалити прийняття цієї де-

Газета «Нью-Йорк таймс»
з повідомленням
про вступ США у війну

кларації, президент **В. Вільсон** заперечував наявність у США будь-яких територіальних домагань і твердив, що необхідно врятувати світ для демократії. Його політику схвалила переважна більшість Конгресу.

Причинами *зміни політики* адміністрації Вільсона стало відновлення Німеччиною в січні 1916 р. підводної війни як проти нейтральних, так і союзницьких суден, а також викриття спроби німців переконати Мексику розпочати війну проти США. До цього часу США дотримувались нейтралітету, який схвалювала більшість американців.

5. «14 ПУНКТИВ» В. ВІЛЬСОНА

Курс на світове лідерство. У результаті бурхливого економічного розвитку воєнних років *США вступили в нову фазу своєї індустріальної еволюції*. На початок 20-х рр. вони перетворилися на високорозвинену індустріальну державу. З 105,7 млн американських громадян (перепис 1920 р.) жителі міст становили 54,2 млн чоловік, що вперше перевищило чисельність сільських жителів.

Різке зростання питомої ваги США в міжнародній економіці створило умови для активного втручання у сферу світової політики. Уряд демократів на чолі з В. Вільсоном взяв курс на завоювання світового лідерства.

Вудро Вільсон

Вільсон Вудро (1856–1924) – 28-й президент США (1913–1921) від Демократичної партії. Народився в сім'ї пресвітеріанського пастора, закінчив Принстонський університет (1879). У 1890–1902 рр. – професор права, у 1902–1910 рр. – ректор Принстонського університету, у 1910–1912 рр. – губернатор штату Нью-Джерсі, у 1913–1921 рр. – президент США. Здобув славу прогресивного реформатора, був ініціатором серії законів соціальної спрямованості. Після війни – активний поборник світової гегемонії США. Виступав за заснування Ліги Націй. Лауреат Нобелівської премії миру (1920). Після закінчення терміну президентства (1921) Вільсон відійшов від активної політичної діяльності.

Програма рішучої активізації зовнішньополітичної діяльності США була викладена в «14 пунктах» Вільсона, з якими він виступив у посланні до Конгресу (парламенту США) у січні 1918 р.

Висуваючи цю *програму післявоєнного устрою світу*, яка містила в собі принципи національного самовизначення, вільної торгівлі, відкритої дипломатії тощо, правлячі кола США прагнули укласти вигідні для них договори про переділ світу. Вони домагалися міжнародного визнання принципів «відкритих дверей» і «рівних можливостей» з метою ослаблення позицій європейських держав і посилення американського впливу в країнах Азії, Африки і Латинської Америки.

Підсумки Паризької мирної конференції. Результати Паризької конференції виявилися несприятливими для адміністрації Вільсона. Англія і Франція зберегли за собою провідну роль у світовій політиці, особливо в європейських справах. Крім того, посилилась протидія опозиційно налаштованих республіканців, які становили більшість у Конгресі. Вони виступали під прапором *ізоляціонізму* (усунення від втручання в європейські справи). Та й самі демократи все більше наполягали на політиці невтручання.

США прагнули зберегти сильну Німеччину, яка б становила протизавагу Англії і Франції в Європі. Для зміцнення домінуючого становища США у світі В. Вільсон запропонував створити міжнародну організацію – *Лігу Націй*. Проте Сенат (верхня палата Конгресу США), контрольований республіканцями, відмовився ратифікувати (затвердити) Версальський договір. На думку senatorів, США повинні були мати свободу дій і не втягуватися в європейські справи, а саме до цього призводила, як вважала більшість senatorів, участь США в Лізі Націй.

Провідні позиції в Лізі Націй затвердили за собою Англія і Франція.

Уряд США був змушений підписати окремий сепаратний договір з Німеччиною, у тексті якого вже не було згадок про Лігу Націй. Так організація, що утворилася завдяки американському президенту, почала працювати без участі США.

6. ВОЄННІ ДІЇ У 1917–1918 рр.

Наступ військ Антанти навесні і влітку 1917 р. Тим часом у Європі навесні 1917 р. союзники розпочали запланований великомасштабний наступ. У квітні англійська 3-я армія розпочала бойові дії поблизу Арраса. Наступ спочатку мав успіх – була захоплена більша частина гірського хребта Виммі. Однак весняний наступ французької армії в районі Реймса виявився невдалим. Німці добре закріпились, і французькі частини зустріли на своєму шляху колючий дріт та зливу кулеметного вогню. До травня французи, зазнавши тяжких втрат, просунулись всього на 4 милі.

Влітку 1917 р. англійські війська провели успішний наступ у Фландрії, а під Іпром їхні зусилля не мали успіху.

Friedensbotschaft

des

Präsidenten Wilson

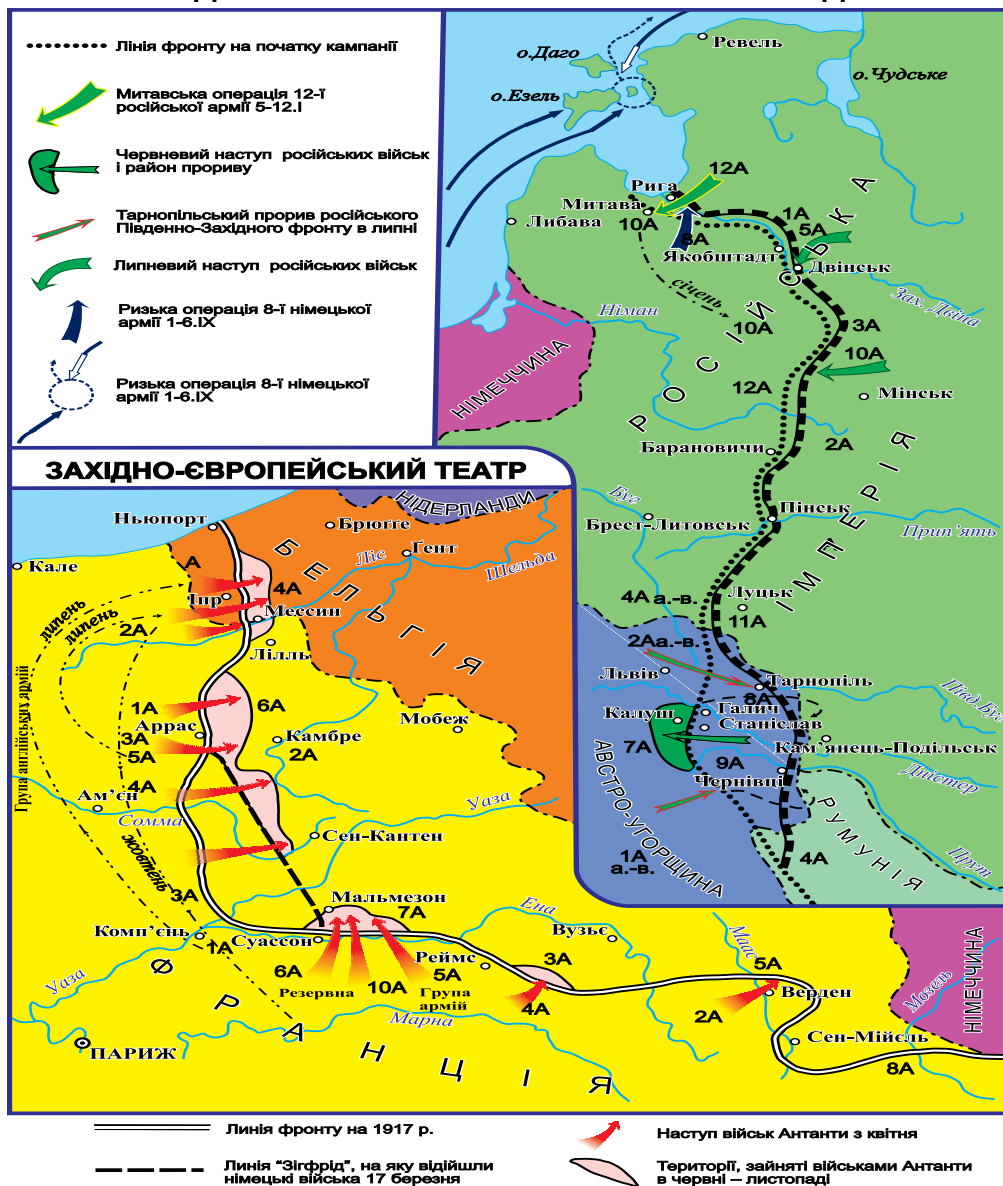
am 8. Januar 1918 an 'den amerikanischen Kongress gerichtet.

Vollständiger Text.

Anmerkung : Die Stellen, welche in der deutschen Presse nicht wieder gegeben wurden, sind unterstrichen.

Американська листівка, надрукована німецькою мовою для ознайомлення населення Німеччини з «14 пунктами» Вільсона

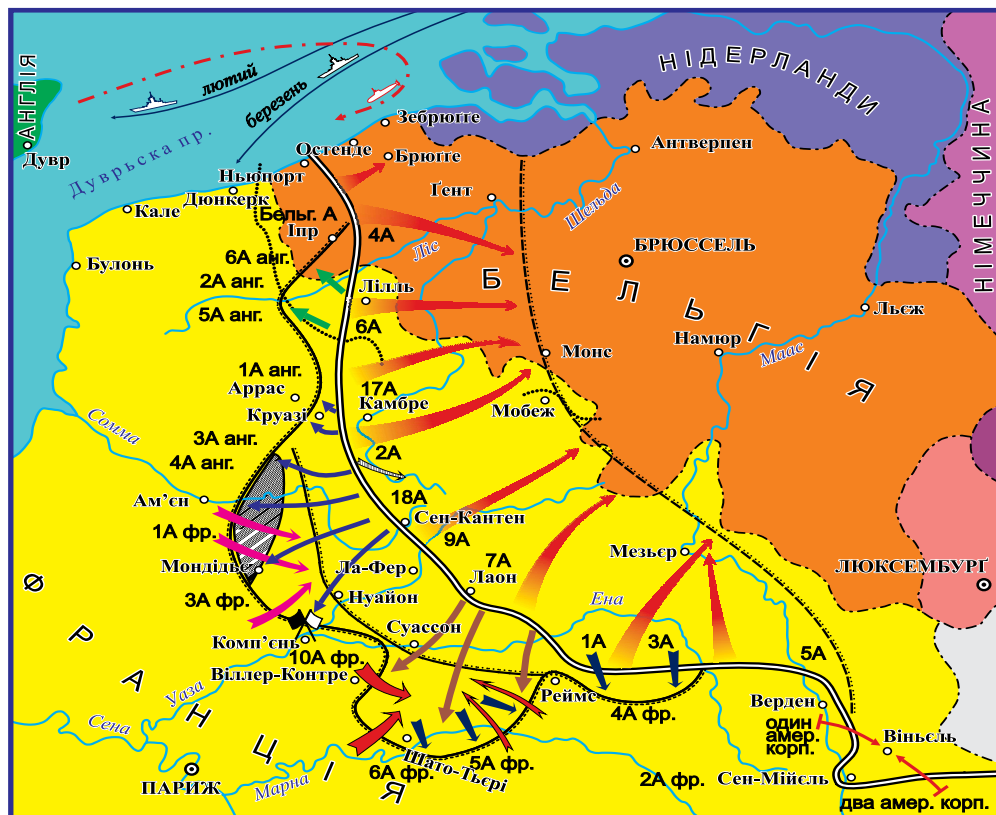
Кампанія 1917 р. СХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТЕАТР ВОЄННИХ ДІЙ

Воєнні дії восени 1917 р. Восени німецькі війська захопили Ригу, зустрівши слабкий опір з боку деморалізованої російської армії. Окупувавши у жовтні декілька островів, німці забезпечили собі панівне становище на Балтиці. Проте невдовзі англійці, завдавши відчутного удару по німецьких лінкорах, примусили відступити флот противника. У листопаді 1917 р. англійці окупували Німецьку Східну Африку. Цієї ж осені у Франції розпочали бойові дії американські війська, що прибували до Європи.

Кампанія 1918 р. ЗАХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТЕАТР ВОЄННИХ ДІЙ

— Лінія фронту на кінець 1917 р.

НАСТУП НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК

- ← в Пікардії 21.III–4.IV
- ← на р. Ліс 9.IV–1.V
- ← на р. Ена 27.V–11.VI
- ← на р. Марна 15–17.VII
- Лінія найбільшого просування німецьких військ до 17.VII
- Дії німецьких міноносців

ДІЇ ВІЙСЬК АНТАНТИ

- ↗ Операції англійців у квітні і травні з заблокування баз німецьких підводних човнів
- ↗ Контрудар 18.VII

Наступ військ Антанти 8–15.VIII та район прориву німецького фронту біля Ам'єна

Атака Сен-Мійєнського виступу 12–15.IX

РОЗТАШУВАННЯ ВІЙСЬК АНТАНТИ

- на 15.VIII
- на 25.IX
- Загальний наступ військ Антанти 26.IX–11.XI
- Лінія фронту на момент перемир'я Антанти з Німеччиною 11.XI.1918 р.
- Місце укладання Комп'єнського перемир'я 11.XI.1918 р.

Останні битви. У березні 1918 р. німецькі війська здійснили відчайдушну спробу прорвати оборону союзників у районі ріки Сомми. Завдяки Брестському миру із Радянською Росією Німеччина перекинула на Захід значні сили. Однак було зрозуміло, що успішний початок операції буде короткотривалим, особливо в міру того, як американські війська все більшою чисельністю продовжували прибувати у Францію.

Незважаючи на вкрай несприятливе стратегічне становище, *Німеччина знову поривалась перехопити ініціативу у війні*. У квітні генерал Людендорф розпочав наступ у Фландрії, на Балтиці були затоплені 7 англійських підводних човнів, велика битва розгорнулась на Марні.

Свідчать документи

3 угоди про Комп'єнське перемир'я 11 листопада 1918 р.

На Західному фронті

Стаття 1. Припинення воєнних дій на суші і в повітрі упродовж 6 годин після підписання перемир'я.

Стаття 2. Негайна евакуація зайнятих країн: Бельгії, Франції, Люксембургу, так само як Ельзас-Лотарингії...

Стаття 4. Поступка німецькою армією такого військового майна: 5 тис. гармат, 25 тис. кулеметів, 3 тис. мінометів і 1700 аеропланів.

Стаття 5. Евакуація німецьких армій з місцевостей на лівому березі Рейну.

Стаття 6. Місцевості на лівому березі Рейну будуть керовані місцевою владою, але під контролем окупаційних військ союзників та Сполучених Штатів.

Стаття 7. ...Поступка союзникам 5 тис. паровозів, 150 тис. вагонів і 5 тис. вантажних автомобілів...

Стаття 22. Здача союзникам і Сполученим Штатам всіх підводних човнів, нині існуючих, з їх озброєнням і спорядженням у портах, вказаних союзниками і Сполученими Штатами.

Стаття 23. Надводні німецькі військові кораблі будуть негайно роззброєні...

Стаття 29. Евакуація Німеччини з усіх портів Чорного моря та передача союзникам і Сполученим Штатам усіх російських військових кораблів, захоплених німцями в Чорному морі.

? Прокоментуйте умови капітуляції

■ Німеччини.

Дайте пояснення 29-й статті.

Німецькі війська здійснювали обстріл столиці Франції із величезних гармат, названих «Великими Бертами». У липні вони завдали ще одного, останнього удару в тому ж напрямку, але безрезультатно.

Під командуванням маршала Ф. Фоша французькі війська 8 серпня розпочали наступ, щоб послабити німецький натиск на *Ам'єн*. У цьому бою були розгромлені 16 німецьких дивізій. Це був «найчорніший день» в історії німецької армії.

У другій половині вересня союзники підійшли до *Сен-Кантена*. Німецькі війська знову опинились на «лінії Зігфріда», від якої вони розпочали свій весняний наступ. Ця операція союзників була найвдалішою за весь час війни на Західному фронті.

7. ЗАВЕРШЕННЯ ВІЙНИ. КОМП'ЄНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я

Осінь 1918 р. принесла серйозні геополітичні зміни. *Центральний блок розпався. 29 вересня 1918 р.* із країнами Антанти підписала перемир'я *Болгарія, 30 жовтня – Туреччина, 3 листопада – Австро-Угорщина.*

На цей час *монархія Габсбургів припинила своє існування*. 5 жовтня попросила про перемир'я *Німеччина*. Проте Антанта не поспішала задовольнити її прохання, сподіваючись довершити воєнний розгром основного противника. Лише після того, як у Німеччині спалахнула революція і 9 листопада 1918 р. кайзера Вільгельма II було скинуто, союзники почали поспішати.

Рано-вранці **11 листопада 1918 р.** у салон-вагоні штабного поїзда головнокомандувача військ Антанти **маршала Ф. Фоша**, неподалік від станції *Ретонд у Комп'єнському лісі*, представники збройних сил *Німеччини* підписали угоду про перемир'я.

Згідно з її умовами Німеччина повинна була залишити всі загарбані нею території на Заході і відвести війська за Рейн. Із Східної Європи німецька армія повинна була вийти після прибуття туди військ Антанти. Усі військовополонені та військове майно переходили до рук союзників.

Війна завершилась поразкою країн Центрального блоку.

Об 11-й годині того ж дня в Парижі прогримів 101 залп артилерійського салюту, який сповістив про закінчення Першої світової війни.

8. ВТРАТИ ВІД ВІЙНИ

Масштаби війни. За своїми масштабами і наслідками Перша світова війна не могла зрівнятися з жодною із попередніх війн в історії людства.

Мовою цифр

Перша світова війна тривала 4 роки 3 місяці і 10 днів (з 1 серпня 1914 р. по 11 листопада 1918 р.). У ній брали участь 33 країни. Населення воюючих держав становило 1,5 млрд чоловік, тобто близько 87% жителів Землі. Було мобілізовано близько 73,5 млн чоловік. Понад 10 млн з них було вбито і 20 млн поранено.

Жертви серед мирного населення, яке постраждало від епідемій, голоду та інших лихоліть воєнного часу, становили десятки мільйонів чоловік.

Людські жертви. Війна принесла для народів небачені втрати і страждання, загальний голод і руйнування, привела людство на край безодні і відчаю. Під час війни були масово знищені матеріальні цінності, загальна вартість яких становила 58 млрд крб. Цілі райони (особливо у Північній Франції) були перетворені на пустелю.

Втрати вбитими і пораненими у роки Першої світової війни

Німеччина	1 770 000	Італія	460 000
Росія	1 700 000	Румунія	450 000
Франція	1 360 000	Туреччина	330 000
Австро-Угорщина	1 200 000	Болгарія	240 000
Британська імперія	910 000	США	50 000

Висока ціна цієї війни, як і більшості інших воєн, не могла бути виправданою, навіть якщо вона спричинила б деякі бажані зміни у світі. Більш того, вона не зберегла демократію у світі, а, навпаки, сприяла зростанню варварського тоталітаризму, який став характерним явищем ХХ ст.

Трагедія, яка спіткала людство в середині ХХ ст., кинула тінь забуття на Першу світову війну. Проте вона залишила глибокий слід у сучасній історії.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Назвіть технічні винаходи людства, що були використані у Першій світовій війні.
2. Яка з країн, що брали найактивнішу участь у Першій світовій війні, першою вийшла з неї?
3. Яка подія відбулася раніше – підписання Брестського мирного договору, чи вступ у війну США?
4. Назвіть території, що втратила Радянська Росія у результаті підписання Брестського мирного договору.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте протистояння флотів Англії та Німеччини.
2. Як ставились різні політичні партії Росії до Першої світової війни?
3. Назвіть дати виходу з війни країн Центрального блоку.
4. Назвіть основні умови Комп'єнського перемир'я.
5. Якими були втрати від Першої світової війни?

III. Для обговорення в групі

1. У квітні 1917 р. США офіційно оголосили війну Німеччині. Чим можна пояснити таке рішення американської адміністрації на третій рік війни?
2. Чим відрізнялася воєнно-політична ситуація в ході війни у 1917 р. від попередніх років війни?
3. Після підписання Брестського мирного договору з Росією німецьке командування отримало можливість використати всі свої сили на Заході. Здавалося, тепер ситуація у війні повинна була докорінно змінитися на користь Німеччини. Чому цього не сталося?

IV. Робота з історичними поняттями, географічними назвами

Покажіть на карті місця основних битв Першої світової війни у 1917–1918 рр.

V. Творчі завдання

1. Як відомо, Німеччина прагнула укласти перемир'я з країнами Антанти ще на початку жовтня 1918 р. Як Ви вважаєте, чому країни Антанти погодились на укладення перемир'я тільки після 9 листопада 1918 р.?
2. Як Ви розумієте вислів: «Війна, нарешті, скінчилась, наслідки її були різноманітні й незліченні, але над всім переважало одне розчарування»?
3. Які уроки мало винести людство з історії Першої світової війни?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 6 квітня 1917 р.** ..... вступ у війну США
- 3 березня 1918 р.** ..... укладання в Брест-Литовську мирного договору між Росією і країнами Центрального блоку
- 29 вересня 1918 р.** ..... підписання перемир'я з Болгарією
- 30 жовтня 1918 р.** ..... підписання перемир'я з Туреччиною
- 3 листопада 1918 р.** ..... підписання перемир'я з Австро-Угорщиною
- 11 листопада 1918 р.** ..... підписання Комп'єнського перемир'я; закінчення Першої світової війни

§9. УЗАГАЛЬНЕННЯ

з теми 1. Світ на початку ХХ ст.

і теми 2. Перша світова війна 1914–1918 рр.

1. ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ, ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ США, ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ, НІМЕЧЧИНИ, РОСІЇ, ФРАНЦІЇ ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ (поч. ХХ ст.)

США

Особливості державного устрою	Політичне життя	Соціально-економічний розвиток
<p>Президентська республіка. США – перша країна, яка здійснила поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову.</p> <p>Законодавча влада: Конгрес з двох палат (Палати представників та Сенату). Голова виконавчої влади: президент. Суди штатів, федеральна судова система.</p>	<p>Т. Рузвельт (1901–1906): суспільний рух проти трестів.</p> <p>Програма «Нової демократії» В. Вільсона (1913–1921): право на організацію робітничих спілок, страйків; заборона праці дітей; компенсації за нещасні випадки на виробництві; кредити фермерам; створення федеральної Резервної системи банків.</p>	<p>США стали першою індустріальною державою світу. «Американське економічне диво»: масове виробництво автомобілів; будівництво шосейних доріг та залізниць; виробництво сталі; підвищення рівня життя населення.</p> <p>Продуктивність праці в промисловості США була у 4 рази вищою, ніж у державах Європи.</p>

Велика Британія

<p>Конституційна монархія. Вищий законодавчий орган: двопалатний парламент (нижня палата – Палата общин, верхня палата – Палата лордів).</p> <p>Виконавчу владу з королем розділяв уряд (Кабінет міністрів).</p> <p>Судова влада: суди різних інстанцій. Громадянські й кримінальні справи розглядалися судами присяжних.</p>	<p>Продовжувала існувати двопартійна система, де домінували консерватори (торі) і ліберали (вігі). У 1900 р. до влади прийшли консерватори (Дж. Чемберлен), у 1906 р. – ліберали (Д. Ллойд Джордж). У 1900 р. з'являється лейбористська партія. Гострим залишалось ірландське питання.</p>	<p>Англія поступилася США місцем головної індустріальної держави через:</p> <ul style="list-style-type: none"> – наявність у Британії колоній з гарантованими ринками збуту, дешевою робочою силою і сировиною, що дозволяла отримувати високі прибутки і при застарілій техніці; – вивіз британського капіталу до інших країн позбавляв вітчизняну економіку необхідних капіталовкладень.
--	---	--

Німеччина

Особливості державного устрою	Політичне життя	Соціально-економічний розвиток
<p>Монархічний союз під верховенством Пруссії. Король Пруссії, імператор Німеччини, призначав урядовців, включаючи союзного канцлера; керував міністрами. Законодавча влада: Верхня палата (Союзна рада) – бундесрат, Нижня – рейхстаг. Імперський уряд представлений в особі канцлера.</p>	<p>Правлячим в імперії став юнkersько-буржуазний блок.</p> <p>У всьому суспільному житті країни надзвичайно висока питома вага належала мілітаризму.</p>	<p>Німеччина стала другою індустріальною державою світу. Розвивались нові галузі промисловості – електротехніка, електроенергетика, хімічна промисловість, машинобудування. Виникали монополії. Розвиток сільського господарства відбувався повільніше через збереження системи юнкерських господарств і малоземелля селян.</p>

Росія

<p>А б с о л ю т н а монархія.</p> <p>Дорадчим законодавчим органом була Державна рада. Виконавчий орган самодержавства – Рада Міністрів – мав консультативні функції. Сенат виконував функції Верховного Суду. Державні посади обіймали лише вихідці з дворянського стану.</p>	<p>Посилюється опозиційний рух, що мав ліберальний і радикальний напрямки. Інтереси селянства виражала партія есерів, у тактиці яких агітація сполучалась з терором. Соціал-демократичний напрям мав два крила: ліворадикальне – більшовиків, та помірковане – меншовиків. Результатами революції 1905–1907 рр. стали скликання Державної Думи – виборного законодавчого органу, проголошення демократичних свобод тощо. Загострювалось національне питання.</p>	<p>Особливості монополізації економіки:</p> <ul style="list-style-type: none"> – залежність виробництва від абсолютизму; – високий ступінь концентрації виробництва та капіталу; – значна питома вага іноземного капіталу; – незначний вивіз капіталів. <p>Століпінська аграрна реформа (з 1906 р.) ліквідувала селянську общину та створила сприятливі умови для розвитку капіталізму в сільському господарстві.</p> <p>Напередодні Першої світової війни Росія досягла найвищого рівня соціально-економічного розвитку у своїй історії.</p>
--	---	---

Франція

Особливості державного устрою	Політичне життя	Соціально-економічний розвиток
Парламентська республіка. Глава держави – президент. Парламент складався з верхньої палати (Сенат) та нижньої (палата депутатів). Виконавчий орган – Рада міністрів – призначався президентом, але був підзвітний парламенту.	Найвпливовішою партією були помірковані республіканці, що відстоювали інтереси великої буржуазії. Зростав вплив партії дрібної частини середньої буржуазії – радикалів (Ж. Клемансо).	Франція стала світовим кредитором . Франція залишалась величезною колоніальною імперією; була аграрно-індустріальною країною; значну роль в економіці Франції відігравали банки.

Австро-Угорщина

Дуалістична монархія. Кожна з частин Австро-Угорщини отримала суверенітет у внутрішніх справах, мала власний парламент, уряд, систему державної адміністрації, суду та юстиції. Загальноімперському уряду передавалися питання зовнішньої, військово-морської і фінансової політики. Для обговорення спільних справ також скликалися Коронна рада і рада спільних міністрів.	В обох частинах держави були проголошені демократичні свободи , рівність усіх громадян, недоторканість приватної власності тощо. Національні протиріччя часто відсували на другий план соціальні та політичні проблеми. Австро-угорська угода не вирішила всіх протиріч між окремими частинами імперії. Незадоволеними були Чехія та Хорватія. У країні активно діяли українські політичні сили.	Значною була централізація капіталу у банківській сфері. Монополізація відбувалася повільно. Господарство в цілому все ще залишалося аграрним. Відбувалася активна еміграція місцевого населення до США (200 тис. чоловік на рік). У цілому Австро-Угорщина за рівнем соціально-економічного розвитку відставала від передових країн Європи.
---	---	---

2. НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ В ІНДІЇ ТА КИТАЇ. МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЯПОНІЇ. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Індія

Ще у 1885 р. була створена перша в країні політична партія – **Індійський національний конгрес (ІНК)**. Лідерами ІНК на початку ХХ ст. були **Балгангадхар Тілак** (1856–1920) і **Мохандас (Махатма) Ганді** (1869–1948). Ганді був послідовним противником будь-якого насильства, вважаючи найкращими засобами політичної діяльності ненасильницькі громадські акції.

Китай

У 1899–1901 рр. відбулося народне «*повстання іхетуанів*», придушене військами інтервентів (Англії, Німеччини, Франції, Австро-Угорщини, Японії, США, Росії та Італії).

На початку XX ст. в Китаї були запроваджені реформи, спрямовані на підтримку китайських національних підприємців («*нова політика*»).

Розвиток національної буржуазії сприяв піднесенню національного руху в Китаї. Однак протидіяти могутнім іноземним компаніям китайські підприємці були неспроможні.

У 1911–1913 рр. у Китаї відбулась *сінхайська революція*, в ході якої була повалена монархія. У країні наростало політичне протистояння. На півночі Китаю владу захопив генерал *Юань Шикай* (1859–1916). На півдні країни, де була проголошена Китайська республіка, її президентом став *Сунь Ятсен* (1866–1925). У серпні 1912 р. Сунь Ятсен створив *Гоміндан* (Національну партію). Завданнями революційного і національно-визвольного руху залишалось *знищення військово-феодальних угруповань і об'єднання країни.*

Японія

У період правління імператора *Муцухіто* (1868–1912 рр.), за «*добу Мейдзі*», проводилася політика широкої модернізації Японії. Реформи (адміністративна, податкова, станова, судова, військова, аграрна, у релігійній сфері, у галузі освіти та культури, реформи у виробничо-фінансовій сфері) кардинально змінили економіку, політичне та культурне життя країни.

Унікальність перетворень в Японії полягала в *поєднанні модернізації, запозиченні європейського досвіду соціально-економічного та політичного розвитку з національною традицією та досвідом.*

Швидкий економічний розвиток, перемога у російсько-японській війні 1904–1905 рр., мілітаризація економіки перетворили Японію на могутню країну, яка посилювала свою експансію в Азії.

Латинська Америка

Особливістю соціально-економічного розвитку Латинської Америки був *латифундизм.*

У більшості країн затвердилася *республіканська форма правління.* Однак парламентаризм і демократія багато в чому були формальними. Влада в цих республіках належала різним *кланам латифундистів*, тісно пов'язаних з керівництвом католицької церкви й армійською верхівкою, і нерідко набувала форми *особистої влади вождя (каудильйо).*

Армійська верхівка часто здійснювала *військові перевороти.*

В економічному відношенні країни Латинської Америки залежали спочатку від Англії (упродовж XIX ст.), а після Першої світової війни –

від США. Найбільш розвинутими і впливовими країнами Латинської Америки були **Бразилія, Аргентина і Мексика**.

У 1910 р. у Мексиці розпочалася **революція**, що мала аграрний характер. На чолі революційного руху був **Франсіско Мадеро**, вбитий у 1913 р. У подальші роки революційні події та громадянська війна в Мексиці продовжувались.

3. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914–1918 рр.

Створення воєнно-політичних блоків

ТРОЇСТИЙ СОЮЗ (пізніше – ДЕР-ЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНОГО БЛОКУ)	АНТАНТА
1879 р. – договір між Німеччиною та Австро-Угорщиною	1893 р. – договір між Росією і Францією
1882 р. – договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією	1904 р. – договір між Англією і Францією – «Антанта» («сердечна згода»)
жовтень 1914 р. – вступ у війну Османської імперії	1907 р. – приєднання до Антанти Росії
жовтень 1915 р. – вступ у війну Болгарії	1915 р. – вихід із Троїстого союзу Італії та вступ її у війну на боці Антанти
	квітень 1917 р. – вступ у війну США на боці Антанти (США не входили до Антанти, а були лише її союзниками).

Причини Першої світової війни

Головною причиною Першої світової війни було **загострення протиріч між провідними країнами світу у боротьбі за переділ світу**. Міжнародну напругу посилювали **наслідки міжнародних конфліктів XIX ст.** та їх несправедливе розв’язання, особливо німецько-французькі та німецько-англійські протиріччя.

Мілітаризація країн та гонка озброєнь прискорювали початок війни.

Привід до Першої світової війни

28 червня 1914 р. в м. Сараєво був убитий спадкоємець австро-угорського престолу ерцгерцог **Франц Фердинанд**.

23 липня **Австро-Угорщина** пред’явила **ультиматум Сербії**, а 28 липня розірвала з Сербією дипломатичні стосунки і **оголосила війну**.

29 липня розпочала мобілізацію Росія. Скориставшись цим і звинувативши Росію в підготовці до війни, **Німеччина 1 серпня 1914 р.** оголосила війну **Росії**. Вступ у війну цих великих держав означав перетворення її на світову.

Головні події Першої світової війни

Західний фронт	Східний фронт	Азія, Африка; морська війна	Політичні події
<p>1914 р., серпень: німецькі війська вступили в Брюссель; наступ на Париж.</p> <p>Вересень: битва на Марні</p> <p>Жовтень: перша битва на р. Іпр.</p>	<p>Серпень: російські війська прорвали німецьку оборону в Східній Пруссії; поразка росіян.</p> <p>Наступ генерала Брусилова відкинув австро-угорців до Карпат.</p>		<p>3 серпня: Німеччина оголосила війну Франції.</p> <p>4 серпня: Англія оголосила війну Німеччині.</p> <p>Жовтень: турецький уряд закрив протоки Дарданелли і Босфор для проходження кораблів союзників по Антанті.</p> <p>Листопад: Росія, Англія і Франція оголосили війну Туреччині.</p>
<p>1915 р., квітень: друга битва на р. Іпр.</p>		<p>Лютий: Німеччина запровадила підводну блокаду Англії.</p> <p>Квітень: Дарданелльська операція</p> <p>Травень: затоплений лайнер «Лузитанія».</p>	<p>Травень: Італія оголосила війну Австро-Угорщині.</p> <p>Жовтень: Болгарія вступила у війну на боці Центральних держав.</p>
<p>1916 р., лютий – грудень: Верденська битва</p> <p>Листопад: битва на р. Соммі.</p>	<p>Червень – серпень: Брусиловський прорив (наступ російських військ проти Австрії).</p>	<p>Січень: англійські війська виведені з Галліпольського півострова</p> <p>Січень – лютий: наступ російських військ на Кавказі, взяття турецької фортеці Ерзерум.</p> <p>Травень: Ютландська битва.</p>	<p>Серпень: Румунія вступила у війну на боці Антанти.</p>

<p>1917 р., березень: наступ німецьких військ під командуванням Людендорфа. Серпень: наступ англійців у Фландрії.</p>	<p>Вересень: німецькі війська захопили Ригу.</p>	<p>Листопад: англійські війська окупували Німецьку Східну Африку.</p>	<p>Лютий: революція в Росії. Зречення Миколи II. Квітень: США оголосили війну Німеччині. Жовтень: більшовицька революція в Росії. Декрет про мир.</p>
<p>1918 р., квітень – липень: остання спроба німецьких військ перехопити ініціативу. Наступ у Фландрії, бої на Марні. Серпень – вересень: розгром німецьких військ французькими військами під командуванням маршала Ф. Фоша.</p>			<p>Січень: «14 пунктів» В. Вільсона. Березень: мирний договір між Радянською Росією і Німеччиною. Вересень: Болгарія підписала перемир'я з Антантою. Жовтень: Туреччина підписала перемир'я з Антантою. Жовтень – листопад: революція в Німеччині. Листопад: Австро-Угорщина підписала перемир'я з Антантою. Листопад: Комп'єнське перемир'я.</p>

Людські втрати від війни на фронтах

Німеччина – 1 770 000 чоловік

Росія – 1 700 000

Франція – 1 360 000

Австро-Угорщина – 1 200 000

Велика Британія – 910 000

Італія – 460 000

США – 115 000

Австралія – 60 000

Канада – 50 000

Нова Зеландія – 17 000

Мирні жителі гинули під час бойових дій – понад 5 млн чоловік, а також від хвороб, епідемій – більш ніж 6 млн. В останні місяці війни розпочалася епідемія грипу (так звана «іспанка»), яким заразилась майже половина населення Землі, а померло близько 40 млн чоловік.

Тема 3. ПОВОЄННЕ ОБЛАШТУВАННЯ СВІТУ

§10. Міжнародна обстановка після завершення Першої світової війни

---

1. ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ

Відкриття конференції

Після підписання Комп'єнського перемир'я гармати замовкли. Боротьба за переділ світу переходила у сферу дипломатичних канцелярій, за стіл переговорів. Представники держав-переможниць з'їжджались до столиці Франції *Парижа* для остаточного підведення підсумків війни.

18 січня 1919 р. президент Франції **Р. Пуанкаре** офіційно відкрив Паризьку мирну конференцію. «Панове, – заявив він, – рівно сорок вісім років тому у Дзеркальному залі Версальського палацу була проголошена Німецька імперія. Сьогодні ми зібрались тут для того, щоб знищити і скасувати те, що було створено в той день».

Пленарні засідання конференції мали формальний характер, тому що всі важливі питання вирішували представники **США, Франції, Англії, Японії та Італії**. По два представники від кожної з цих країн увійшли до *Ради десяти*, яка на своїх засіданнях мала вирішувати головні проблеми післявоєнного устрою світу. Головою Паризької конференції був обраний французький прем'єр **Ж. Клемансо**.

Радянська Росія не була представлена на Паризькій конференції. Країни Антанти різко негативно ставились до неї і не визнали сам факт її існування, оскільки більшовики, на їхню думку, прийшли до влади незаконним шляхом, внаслідок державного перевороту. Вони мали намір створити «санітарний кордон» навколо Радянської Росії і розчленувати її на сфери впливу. Особливі зусилля докладались, щоб не допустити зближення Німеччини з Росією.

Нове співвідношення сил після закінчення Першої світової війни

Конференція розпочала свою роботу в умовах *нового співвідношення сил* на міжнародній арені.

США займали передові позиції в світі, їхня економічна і військова міць під час війни різко зростала. З боржника країна перетворилась на світового кредитора. Якщо раніше американські політики, дотримуючись заповіту свого першого президента Дж. Вашингтона, намагались не втручатися у справи неспокійної Європи, то із закінченням світової війни **за США закріпилась роль лідера післявоєнного світу**.

Англія і Франція перебували у важкому економічному стані. Незважаючи на перемогу у війні, вони втратили свій попередній вплив на розвиток міжнародних подій.

Наміри головних держав-переможниць на конференції

США. Президент **В. Вільсон** вважав, що США можуть стати «рятувальним» і гарантом миру. Своє бачення нових принципів міжнародних відносин він відобразив у «14 пунктах». Пропозиції Вільсона були спрямовані на запобігання світовій війні, на створення демократичного порядку у світі і були новим словом у міжнародних відносинах. «14 пунктів» Вільсона багато в чому визначили хід Паризької конференції.

Англія ще до початку конференції домоглася вирішення важливого завдання: німецький флот перестав існувати, і рештки його знаходилися в англійській гавані *Скапа-Флоу*. Англія захопила німецькі колонії в *Африці* і турецькі на *Близькому Сході*, але в той же час була зацікавлена в збереженні німецької держави для забезпечення рівноваги сил у Європі.

Та все ж становище Англії не було безхмарним: домініони домоглися більшої самостійності; із світового кредитора країна перетворилася на боржника. Економіка була ослаблена, фінанси і торгівля дезорганізовані. У Лондоні з тривогою спостерігали за зростанням могутності економіки США та американського флоту.

Франція вимагала розчленування *Німеччини* на декілька дрібних держав, що допомогло б у здійсненні її намірів: захоплення значної частини німецьких і турецьких колоній, розширення своїх кордонів у Європі за рахунок Німеччини, повернення *Ельзасу та Лотарингії*. Франція сподівалась отримати понад 50% від загальної суми **репарацій** від Німеччини. Не відмовлялась Франція і від наміру здобути лідерство в Європі.

Репарація (від лат. reparatio – відновлення) – відшкодування державою, яка розв'язала агресивну війну, збитків, заподіяних державі, що зазнала нападу.

Контрибуція (від лат. contributio) – грошові суми, які переможена держава виплачує переможцю після закінчення війни. В основу контрибуції покладено «право переможця» незалежно від того, справедливу чи агресивну війну він вів.

Роздуми з приводу

Вже після Першої світової війни Франція, як і інші країни Антанти, відмовилась від контрибуції як несправедливої сплати переможених переможцям. На зміну їй прийшли репарації, реституції та інші форми матеріальної відповідальності держав.

Та чи позбавився світ стародавнього принципу виплати данини переможеними? Якщо репарація – це справедлива виплата «країн-агресорів» «країнам-жертвам», чи є в XX столітті приклади, коли переможець-агресор виплатив репарації переможеним? А в Першій світовій – хіба тільки Німеччина прагнула війни? Хіба Англія і Франція не мали загарбницьких цілей, не брали участі у розв'язанні війни?

Отже, і за «цивілізованим» порядком, коли замість контрибуції виплачується репарація, реалізується відомий із стародавньої історії принцип: «Горе переможеним».

? Чи згодні Ви з цими думками? Згадайте, хто в історії і за яких обставин вигукнув фразу «Горе переможеним».

Італія. Італійські представники на конференції прагнули одержати території на Балканах, які входили до складу Австро-Угорщини.

Японія вимагала передачі їй *Шаньдуна* та німецьких колоній у басейні Тихого океану. Крім того, вона намагалась поширити свій вплив в Азії.

Японію підтримувала Англія, вбачаючи в союзі з нею протипагу США.

2. ВЕРСАЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР

Підписання договору

У квітні 1919 р. було завершено опрацювання тексту *договору з Німеччиною*. Її делегацію було викликано в Париж для вручення тексту договору.

Підписання Версальського миру

Намагання німецьких делегатів змінити окремі статті договору були марними.

Версальський мирний договір, який офіційно завершив Першу світову війну, був підписаний у *Версалі* (що за 18 км від Парижа) **28 червня 1919 р.** Німеччиною, котра зазнала поразки у війні, з одної сторони, і «союзниками та об'єднаними державами», які отримали перемогу, з іншої.

Сенат США відмовився від *ратифікації* Версальського договору через небажання Сполучених Штатів зв'язувати себе участю в Лізі Націй. Натомість США в серпні 1921 р. уклали з Німеччиною особливий мирний договір, майже ідентичний з Версальським, але він не включав статті про Лігу Націй.

Версальський договір набрав чинності 10 січня 1920 р. після ратифікації його Німеччиною і чотирма головними союзними державами: Англією, Францією, Італією та Японією.

Основні положення договору

Перерозподіл територій. Франція. Загарбані Німеччиною в 1870 р. французькі провінції *Ельзас* і *Лотарингія* повертались Франції. Їй також передавались рудники *Саарської області*.

Німеччина. Союзники окупували ліві узбережжя Рейну. Зона на схід від Рейну на 50 км підлягала повній демілітаризації.

Бельгія. Бельгія отримала округи *Ейпен* і *Мальмеді*.

Данія. До Данії переходила північна частина *Шлезвігу*.

Польща. Польща отримала *Познань*, райони *Померанії*, *Західної і Східної Пруссії*, частину *Верхньої Сілезії*. *Гданськ (Данциг)* отримав статус «вільного міста» під управлінням Ліги Націй.

Перерозподіл колоніальних володінь. Німецькі колонії Того і Камерун перейшли відповідно до Англії і Франції. Англія отримала також Танганьїку (колишню Німецьку Східну Африку), Бельгія – Руанду та Урунді

(нині – Бурунді). За Японією були закріплені Маршаллові, Маріанські та Каролінські острови в Тихому океані, а також китайська область Цзяочжоу і концесія в Шаньдуні.

Репарації. За умовами Версальського договору винуватцями війни були оголошені Німеччина та її союзники. Їм було призначено виплату репарацій. Сума репарацій була визначена лише в 1921 р. на Лондонській конференції і становила 132 млрд золотих марок. Франція отримала 52 %, Англія – 22 %, Італія – 10 % від загальної суми.

Демілітаризація Німеччини. Версальський договір забороняв загальну військову повинність у Німеччині, не дозволяв їй мати підводний флот, військову і морську авіацію. Кількісний склад армії, який формувався на основі вільного найму, не міг перевищувати 100 тис. чоловік.

3. СТВОРЕННЯ ЛІГИ НАЦІЙ

Боротьба навколо створення Ліги Націй

На необхідності створення Ліги Націй наполягав американський президент **В. Вільсон**, який вважав це за попередню умову ведення переговорів. Про необхідність створення всесвітньої організації держав, завданнями якої були *б контроль за дотриманням міжнародного права, запобігання війнам та забезпечення незалежності всіх народів світу*, президент США зазначив у 14-му пункті програми післявоєнного мирного врегулювання. Він вбачав у Лізі Націй гаранта майбутнього миру і розглядав її як інструмент посилення міжнародного впливу США. Вільсон пропонував через Лігу Націй вирішувати питання про колишні володіння Османської імперії та долю німецьких колоній.

Його пропозиції зустріли із запереченням, особливо британські делегати. Засідання Ради десяти відбувалось в атмосфері нескінченних суперечок. Розійшлася чутка, що Вільсон збирається залишити конференцію. «Здавалось, що все пішло прахом», – писав наприкінці січня помічник президента. Чимало зусиль довелось докласти для того, щоб узгодити компромісний проект Статуту Ліги Націй.

Свідчать документи

Зі Статуту Ліги Націй

Стаття 10. Члени Ліги зобов'язуються поважати і оберігати від будь-якого зовнішнього нападу територіальну цілісність та існуючу політичну незалежність всіх членів Ліги. У випадку нападу, загрози чи небезпеки нападу Рада визначає заходи щодо... виконання цього зобов'язання.

Стаття 11. ...Будь-яка війна чи загроза війни, торкається вона прямо чи ні будь-кого із членів Ліги, цікавить Лігу в цілому і що остання повинна вжити заходів, спроможних належним чином захистити мир націй. У такому випадку Генеральний секретар негайно скликає Раду на вимогу будь-якого члена Ліги...

Стаття 16. Якщо член Ліги вдається до війни, то він сприймається як такий, що здійснив акт війни проти всіх інших членів Ліги...

Стаття 42. Німеччині забороняється утримувати або будувати укріплення, як на лівому березі Рейну, так і на правому березі Рейну на захід від лінії, накресленої за 50 км на схід від цієї ріки.

? Які функції покладались на Лігу Націй? Які цілі вона ставила перед собою?

Основна мета діяльності

Відповідно до Статуту, основна мета нової організації була визначена як «розвиток співробітництва між народами і гарантування миру та безпеки». Проте Сенат США взяв курс на самоізоляцію від європейських справ і відмовився ратифікувати угоду про вступ США до Ліги. США не бажали зв'язувати себе міжнародними зобов'язаннями. З іншого боку, без економічної та військової могутності США Ліга Націй виявилась надто слабкою організацією. Провідна роль у її діяльності належала Англії та Франції.

Організаційні основи

Символ Ліги Націй

Основними органами Ліги Націй були *Асамблея, Рада та Секретаріат*. Місцем для перебування цих органів була обрана *Женева (Швейцарія)*. Держави мали право вийти з Ліги Націй за власним бажанням, вони також могли бути виключені з неї через будь-які серйозні причини.

Практично ж Ліга Націй, офіційно утворена **10 січня 1920 р.**, не стала універсальним інструментом для підтримки миру та запобігання міжнародним конфліктам. Вона не змогла зупинити розв'язання Другої світової війни. Спадкоємницею Ліги Націй стала *Організація Об'єднаних Націй (ООН)*, створена в 1945 р.

4. МИРНІ ДОГОВОРИ ІЗ СОЮЗНИКАМИ НІМЕЧЧИНИ

На конференції були вироблені основні принципи мирних договорів із союзниками Німеччини – *Австрією, Болгарією, Угорщиною та Туреччиною*. За їх умовами були зафіксовані державні кордони, пов'язані з утворенням нових національних держав у Центральній та Південно-Східній Європі: *Австрії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Королівства сербів, хорватів і словенців*.

Договір з Австрією

За умовами *Сен-Жерменського договору* з Австрією, підписаного 10 вересня 1919 р., колишня Австро-Угорська монархія припинила своє існування. Частина *Південного Тіролю* переходила до *Італії, Чехія та Моравія* стали частиною нової держави – *Чехословаччини, Буковина* передавалась *Румунії* (всупереч рішенням Народного віче від 3 листопада 1918 р., яке проголосило про її «возз'єднання з Радянською Україною»).

Австрія могла мати 30-тисячну армію, її флот переходив до союзників. Заборонялось об'єднання Австрії та Німеччини.

«Особливою декларацією» заборонялись будь-які політичні та економічні зв'язки Австрії з Угорщиною до того часу, доки остання не визнає умови мирного договору.

Договір з Болгарією

За умовами мирного договору з Болгарією, підписаного 27 листопада 1919 р. в *Нейї*, частина її території відійшла до **Королівства сербів, хорватів і словенців**, а також **Румунії**. Південна Добруджа лишилась у складі **Румунії**.

Болгарію позбавили виходу в Егейське море.

Чисельний склад армії обмежувався кількістю до 20 тис. чоловік.

Договір з Угорщиною

4 червня 1920 р. у Великому Тріанонському палаці *Версаль* було підписано мирний договір із Угорщиною, за яким *Хорватія, Бачка й західна частина Банату* передавались **Королівству сербів, хорватів і словенців**; *Трансильванія та східна частина Банату – Румунії*; *Словаччина і Закарпатська Україна – Чехословаччині*.

Угорщина могла мати армію до 35 тис. чоловік і повинна була сплачувати репарації переможцям.

Договір із Туреччиною

Севрський договір, укладений державами-переможницями з Туреччиною 10 серпня 1920 р., зафіксував поділ *Османської імперії*, яка втрачала близько 80% своїх володінь (*Палестину, Трансйорданію, Ірак, Сирію, Ліван та інші території*).

Зона чорноморських проток контролювалась країнами Антанти (головним чином Англією). Протоки були демілітаризовані, а будь-які нечорноморські держави отримували право на проходження через них своїх військових кораблів.

Туреччина, якій лишили частину півострова *Мала Азія* та смужку європейської території з містом *Константинополем*, опинилась, власне, у становищі колоніальної залежності.

У цілому договори країн Антанти із союзниками Німеччини мали *суперечливий характер і приховували в собі передумови майбутніх конфліктів*.

5. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ НА КОНФЕРЕНЦІЇ

Боротьба УНР за міжнародне визнання

В умовах формування державності для України в 1917–1920 рр. виняткове велике значення мали відносини з іноземними державами.

Керівники Центральної Ради домагались офіційного визнання *Антантою Української Народної Республіки*. Проте Антанта щодо України проводила *двоїсту політику*.

З одного боку, вона повністю підтримувала білогвардійський рух.

Одночасно ж, намагаючись утримати УНР від переговорів із Німеччиною, Франція та Англія у грудні 1917 р. визнали уряд УНР, проте допомогти від них у складних умовах війни Україна так і не отримала.

Підписання Брестського договору

У цій складній зовнішньополітичній ситуації, для зміцнення свого авторитету на міжнародній арені й дипломатичного визнання іншими державами УНР почала шукати зближення з **Німеччиною**. **9 лютого 1918 р.** між УНР, Німеччиною та її союзниками був підписаний у **Бресті** мирний договір.

Згідно з договором **УНР**, повністю відокремившись від Росії, **була визнана державами Центрального блоку**. За цим договором припинялась війна між Україною та державами Центрального блоку. Німеччина й Австро-Угорщина зобов'язувались надавати допомогу Україні. З іншого боку, уряд УНР зобов'язувався постачати до Німеччини й Австро-Угорщини продовольчі товари.

Брестський договір був великим успіхом молодої української держави і поклав початок міжнародному правовому визнанню України. Гетьманський уряд і Директорія змогли розширити міжнародні зв'язки України. Україну визнали чимало держав, проте вона не змогла налагодити (не з своєї вини) нормальні відносини з країнами, від яких багато в чому залежала її доля, – **радянською Росією і Польщею**.

Значно ускладнилось становище України, коли на півдні країни висадились **війська Антанти**. Після поразки держав німецько-австрійського блоку Антанта прагнула контролювати розвиток подій на всіх територіях, залишених військами противника. Однак вторгнення військ Антанти в Україну не сприяло розв'язанню жодного з питань, навколо яких точилась жорстока боротьба.

Участь української делегації в роботі конференції

Не змогла вирішити цих питань і **Паризька мирна конференція**, куди в січні 1919 р. прибула об'єднана **делегація УНР і ЗУНР**. При цьому послі обох українських держав діяли самостійно.

Позиція Антанти. Жодна із делегацій не мала підтримки від країн Антанти. Особливо ворожою щодо ЗУНР була позиція **Франції**, зацікавленої у зміцненні **Польщі** як противаги **Німеччині** на Сході.

Позиція Польщі. Зі свого боку польська делегація намагалась переконати учасників конференції в тому, що утворення незалежної Української держави – цілком в інтересах німців та австрійців, що українці нібито охоплені пробільшовицькими настроями, і це становить загрозу для Європи.

Доля Східної Галичини. У червні 1919 р. представники Антанти на Парижській конференції **визнали права Польщі на окупацію Східної Галичини**. При цьому зауважувалось, що поляки в цьому регіоні будуть управляти тимчасово і нададуть краєві автономію.

Проте остаточно доля Східної Галичини мала вирішитись у майбутньому.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Де було укладено мирний договір країн-переможниць з Німеччиною?
2. З якими країнами-союзниками Німеччини були укладені мирні договори?
3. Яка з провідних країн світу відмовилась стати членом Ліги Націй?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Якими були умови Версальського договору для Німеччини?
2. Назвіть колоніальні володіння й підмандатні території, які отримали Англія і Франція.
3. Що було спільного в умовах мирних договорів із союзниками Німеччини?
4. Які цілі ставились перед Лігою Націй при створенні цієї міжнародної організації?
5. Дайте оцінку Брестському мирному договору УНР з Німеччиною та її союзниками.
6. У чому полягали українсько-польські протиріччя, що виявились на Паризькій мирній конференції?

III. Для обговорення в групі

1. Доведіть, що Паризька мирна конференція розпочала свою роботу в умовах нової розстановки сил на міжнародній арені.
2. Чим Ви можете пояснити особливу позицію США стосовно укладання Версальського договору?
3. Чому Радянська Росія опинилася поза Версальською системою договорів?
4. Як Ви вважаєте, наскільки справедливими були умови мирного договору з Німеччиною?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «контрибуція», «репарація», «ратифікація».
2. Покажіть на карті територіальні зміни, що відбулись внаслідок Версальського договору та мирних договорів із союзниками Німеччини.

V. Творчі завдання

Багато політиків і дослідників вважають, що протиріччя Версальської системи багато в чому зумовили початок Другої світової війни. Чи поділяєте Ви таку точку зору?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

січень 1919 р. .... відкриття Паризької мирної конференції
28 червня 1919 р. .... підписання Версальського мирного договору

§11. Версальська система

1. РОЗПАД БАГАТОНАЦІОНАЛЬНИХ ІМПЕРІЙ І УТВОРЕННЯ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ В ЄВРОПІ

Одним із наслідків Першої світової війни був розпад багатонаціональних імперій та утворення на їх території незалежних держав.

Розпад Османської імперії

Упродовж 1917–1918 рр. війська Антанти зайняли близькосхідні володіння Османської імперії. Після Першої світової війни *Сирія* і *Ліван* перейшли під контроль Франції; *Палестина*, *Йорданія* та *Ірак* – під контроль Великої Британії. На заході Аравійського півострову за підтримки англійців утворились незалежні держави: *Хіджаз*, *Неджд*, *Асир* і *Йемен* (пізніше Хіджаз і Асир увійшли до складу Саудівської Аравії).

Севрський договір, укладений державами-переможницями з Туреччиною 10 серпня 1920 р., юридично зафіксував поділ *Османської імперії*, яка втрачала близько 80 % своїх володінь (*Палестину*, *Трансйорданію*, *Ірак*, *Сирію*, *Ліван* та інші території).

Розпад Російської імперії

Багатонаціональна Російська імперія після жовтневої більшовицької революції 1917 р. переживала період розпаду.

Більшовики, розуміючи важливість національних проблем, які накопичувалися століттями, прагнули зберегти територію колишньої імперії і нав'язати всім народам і країнам *радянську модель влади*.

Прийнявши 2 листопада 1917 р. *Декларацію прав народів Росії*, більшовики проголосили знищення національного гноблення, надання *рівноправності і самовизначення* націям, аж до їхнього *відокремлення*, хоча на практиці, як показали подальші події, вони не збиралися дотримуватись

положень цього документа. Декларація повинна була, за задумами більшовиків, викликати довіру до нової влади і залучити народи колишньої імперії на бік Рад.

Фінляндія. Розуміючи, що грубий тиск на фінів викличе різке загострення відносин не тільки з *Німеччиною*, а й із *Францією та Великою Британією*, більшовики пішли на компроміс. **31 грудня 1917 р.** Раднарком погодився з незалежністю **Фінляндії**.

Проте більшовики вітали дії фінських соціал-демократів та інших лівих, які на чолі з Отто Куусініеном 18 січня 1918 р. сформували загони Червоної гвардії та проголосили Фінляндську Соціалістичну Робочу Республіку. ФСРР і РРФСР

Карл Маннергейм

встановили дипломатичні відносини і уклали договір про дружбу та співробітництво.

У той же час, лідер консервативної партії барон *Карл Маннергейм* сформував загони білої гвардії, щоб не припустити розповсюдження революційного руху. У ході громадянської війни, в яку втрутились російські війська, які ще залишались у країні, та спрямована до Фінляндії німецька дивізія, радянська влада у Фінляндії була ліквідована.

З кінця 1918 р. Фінляндія стає демократичною республікою.

Польща. До Першої світової війни польські землі входили до складу Австро-Угорщини, Німеччини і Росії. Патріотичні сили Польщі боролися за самостійну незалежну державу. У результаті поразки Австро-Угорщини та Німеччини, падіння царського режиму в Росії у **листопаді 1918 р.** Польща була проголошена республікою. Президентом і головнокомандувачем польської армії став лідер Соціалістичної партії *Юзеф Пілсудський*.

Більшовики, як і у випадку з Фінляндією, змушені були визнати незалежність *Польської держави*.

Правлячі кола Польщі намагалися включити до складу держави литовські, білоруські й українські землі. У 1920 р. між Польщею і Директорією було укладено договір, за яким до Польщі відійшли *Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Полісся*. Радянсько-польська війна (*про неї детальніше буде йтися в § 14*) закінчилася підписанням у 1921 р. мирного договору, за яким *Західна Україна і Західна Білорусь* залишались за Польщею.

Литва. У грудні 1917 р. була відновлена незалежність Литовської держави, землі якої до війни входили до складу Російської імперії. Цей акт визнала *Німеччина і Радянська Росія* (за Брестським мирним договором). Проте після скасування дії Брестського договору (листопад 1918 р.) у Литву вдерлися частини Червоної армії й установили в Литві радянську владу.

Та незабаром литовським добровольчим загонам вдалося витиснути червоноармійців. У Литві були скасовані всі акти Рад і прийнята тимчасова конституція. До 1940 р. вона розвивалась як суверенна держава.

Латвія. У листопаді 1918 р. незалежність проголосила Латвія, де був сформований національний уряд на чолі з *К. Ульманісом*. Після денонсації (скасування) Брестського договору з боку Радянської Росії більшовики створили в Латвії маріонетковий радянський уряд, який і закликав у країну Червону армію. Червоноармійці на багнетах установили радянську владу в країні. Лише в 1919 р. за допомогою країн Антанти патріотичним силам вдалося витиснути радянські війська.

Естонія. Наприкінці 1918 р. війська Червоної армії окупували й Естонію. На захопленій території була проголошена *Естляндська трудова комуна*, яку відразу ж визнала Радянська Росія. Проте після появи англійської ескадри в Таллінні національний уряд *К. Пяста* зумів узяти ситуацію під свій контроль. Радянській Росії нічого не залишалося, як визнати незалежні держави в Прибалтиці.

Білорусія. Кілька місяців проіснувала створена в 1918 р. *Білоруська Народна Республіка*. Після поразки у війні Німеччини, яка підтримувала цю незалежну державу, в Білорусії була встановлена радянська влада.

Закавказзя, Крим і Середня Азія. Поразка країн Центрального блоку в Першій світовій війні призвела до евакуації німецьких і турецьких військ із Закавказзя. Їх змінили англійські війська, які захопили *Грузію* та *Азербайджан*. Американці встановили свій контроль у *Нахичевані* та *Вірменії*.

У 1918 р. національно-патріотичні сили перемогли в Грузії, Азербайджані та Вірменії. Вони сподівалися утриматися при владі за допомогою сил Антанти. Однак на кінець 1920 р. Червона армія окупувала *Вірменію* й *Азербайджан*, а в 1921 р. радянська влада була встановлена в *Грузії*.

Під контроль більшовиків перейшли *Крим* і *Середня Азія* (за винятком *Хіви* і *Бухари*).

Україна. Після невдалої спроби більшовиків встановити радянську владу зсередини більшовицькі війська Радянської Росії стали на шлях агресії проти України. Використовуючи прорахунки молодого української демократії, відсутність консолідації всіх національно-демократичних сил, більшовики силою зброї встановили свою диктатуру в Україні.

Розпад Австро-Угорщини

У 1918 р. економічна криза та неврожай, складна обстановка на фронті та розпад сусідньої Російської імперії зумовили розпад Австро-Угорщини.

У жовтні 1918 р. імператор Карл I закликав народи імперії згуртуватись, сформувавши *національні комітети*. Такі комітети були організовані, але вони зайнялись не укріпленням та централізацією імперії, а відстоюванням інтересів національних меншин.

28 жовтня чехословацький національний комітет проголосив незалежність *Чехословаччини*. 29 жовтня було проголошено *Королівство сербів, хорватів і словенців*. 31 жовтня в Будапешті (*Угорщина*) відбулось збройне повстання, і імператор Австрії втратив контроль над країною. У ніч з 31 жовтня на **1 листопада 1918 року** відбулось Листопадове повстання у Львові, внаслідок якого було утворено *Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР)*. Територія ЗУНР включала українські етнічні землі і охоплювала Галичину, Буковину і Закарпаття. 6 листопада у Кракові було проголошено про відновлення *Польщі*.

Листопадове повстання у Львові

12 листопада проголосила незалежність ще одна українська держава – *Карпатська Русь*. У цей же день Карл I зрікся престолу. Австро-Угорщина припинила своє існування. Також у ході розпаду імперії виникли *Тарнобжезька республіка*, *Західно-Лемківська республіка*, *Східно-Лемківська республіка*, *Словацька Радянська республіка* та інші.

Таким чином, на території колишньої імперії виникло декілька нових держав – Чехословаччина, Польща, Австрійська республіка, Угорщина. Інші регіони країни увійшли до складу Румунії, Югославії та Італії.

Досвід державотворення на українських землях, незважаючи на поразки, сприяв зростанню національної самосвідомості українців та був важливим для подальших державотворчих процесів українського народу.

2. ПЕРЕДУМОВИ УКЛАДАННЯ ВАШИНГТОНСЬКИХ ДОГОВОРІВ – ПОСИЛЕННЯ СУПЕРНИЦТВА ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ

Загострення протиріч між США та Англією

Боротьба за сфери впливу в Китаї. Американці, домагаючись панування на всій території Китаю під гаслом впровадження своєї політики «відкритих дверей», вимагали обмеження впливу інших держав і, перш за все, Англії. Фундаментом такої політики було усвідомлення своєї економічної переваги в післявоєнному світі. Інтереси Англії та США стикались також в інших країнах *Південно-Східної Азії*.

Питання про морські озброєння. У 1919 р. Конгрес США підтвердив прийняту ще в роки війни програму військово-морського будівництва, згідно з якою американський флот на 1924 р. мав стати найбільшим у світі. Це означало прямий виклик англійській перевазі на морі. Вести суперництво в умовах тривалої гонки морських озброєнь Англія, через відносно слабкість своєї економіки, вже не могла.

Англо-японський союз та США. Англії довелося піти назустріч американським вимогам і в питанні щодо англо-японського союзу. Маючи на початку сторіччя антиросійську, потім антинімецьку спрямованість, цей союз після Першої світової війни був націлений переважно проти США.

Дипломатія США вимагала ліквідації англо-японського союзу. Цей союз викликав суперечності навіть у самій Британській імперії. Представники *Канади* та *Південно-Африканського Союзу* неодноразово заявляли, що добрі відносини з США – це основа їхньої зовнішньої політики, а союз із Японією псує ці відносини. Виступаючи на конференції країн Британської імперії у 1921 р., канадський прем'єр *Майєн* запропонував замість англо-японського союзу укласти договір чотирьох держав – США, Англії, Японії і Франції. У результаті конференція ухвалила перенести остаточне вирішення цього питання на спеціальну конференцію за участю США.

Погіршення англо-японських відносин

На той час відносини між Англією та Японією значно погіршились. У самій Англії були впливові противники відновлення союзу з Японією. Зміцнення позицій Японії в Китаї під час Першої світової війни завдало серйозної шкоди англійським інтересам у цій країні.

На 1918–1919 рр. японські капіталовкладення в Китаї майже досягли суми англійських капіталовкладень. У липні 1921 р. «Китайська асоціація» в Лондоні (організація англійських промисловців, що вели торгівлю

з Китаєм) звернулась до англійського міністерства закордонних справ з вимогою замінити англо-японський договір угодою чотирьох держав.

Суперництво між США і Японією

На перший план на Далекому Сході виступали суперечності між США та Японією. *Територіальні придбання Японії* в Китаї та на островах Тихого океану, значне посилення її економічного та політичного впливу викликали зростання стурбованості серед американських правлячих кіл.

Після завершення війни *далекосхідні ринки* стали вагомішими для американських підприємців та банкірів. Цьому сприяло офіційне відкриття в 1920 р. *Панамського каналу*, який значно скоротив морський шлях між портами США і Далеким Сходом.

Відносини між двома країнами ускладнювались також через їх *намагання посилити свій вплив на сході Радянської Росії*.

Правлячі кола як США, так і Японії, почали відкрито говорити про можливість воєнно-морського зіткнення. Основні сили американського флоту були переміщені з Атлантичного на Тихий океан.

3. ВАШИНГТОНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ. ДОГОВОРІ ЧОТИРЬОХ, П'ЯТИ, ДЕВ'ЯТИ ДЕРЖАВ

Початок роботи конференції

Вашингтонська конференція

Вашингтонська конференція проходила **12 листопада 1921 р. – 6 лютого 1922 р.** У роботі конференції брали участь представники *США, Англії (з 1921 р. – Сполучене королівство Великої Британії і Північної Ірландії), Китаю, Японії, Франції, Італії, Нідерландів, Бельгії і Португалії*. Були присутні делегати від *британських домініонів та Індії*.

Ініціаторами дипломатичної зустрічі у Вашингтоні виступили США, які розраховували домогтися на конференції сприятливого для себе вирішення питання щодо морських озброєнь та закріплення нового співвідношення сил у Китаї і басейні Тихого океану. Делегації *Радянської Росії та Далекосхідної республіки (маріонеткової держави, створеної Радянською Росією)*, не були допущені на конференцію.

Провідна роль на конференції належала Сполученим Штатам. Своїм першочерговим завданням вони вважали ліквідацію англо-японського союзу. Переговори про це велись цілком таємно між главами американської, англійської та японської делегацій – *Юзом, Бальфуром і Като*.

Договір чотирьох держав

Договір чотирьох держав був підписаний 13 грудня 1921 р. Свої підписи під ним поставили представники *США, Великої Британії, Франції та Японії*. Він передбачав спільний захист сторонами, які уклали договір,

«територіальних прав» на Тихому океані. У договорі було зафіксовано, що після його ратифікації *англо-японський союз втрачав свою силу*.

Це був великий успіх американської дипломатії: Великій Британії довелося відмовитися від англо-японського союзу і дати згоду на участь в угрупованні, де головна роль належатиме Сполученим Штатам.

Договір п'яти держав

Договір п'яти держав (*США, Британії, Японії, Франції та Італії*) був підписаний 6 лютого 1922 р. і *спрямований на обмеження військово-морських озброєнь та зміну їхніх співвідношень на користь США*.

Після Першої світової війни прихильники гонки озброєнь в США вимагали, щоб США побудували *військовий флот*, який зміг би протистояти флотам Великої Британії та Японії, разом узятим. На верфях США було закладено велику кількість лінкорів, крейсерів та інших кораблів.

Не бажаючи втрачати свою морську перевагу, Велика Британія погодилася лише на обмеження граничного тоннажу великих бойових кораблів – лінкорів та авіаносців, котрі з розвитком підводного флоту й авіації втратили своє вирішальне значення.

Договір п'яти держав *встановлював співвідношення тоннажу лінійних кораблів та авіаносців* для США, Великої Британії, Японії, Франції, Італії в пропорції 5 : 5 : 3 : 1,75 : 1,75. Також було ухвалено рішення, згідно з яким заборонялось будувати лінкори водотоннажністю понад 35 тис. тонн. Справа в тому, що США тоді ще відставали в будівництві таких кораблів. До того ж лінійні кораблі водотоннажністю понад 35 тис. тонн не могли пройти через Панамський канал. Обмеження не поширювались на кораблі менших класів та підводні човни.

Договір істотно обмежував інтереси Франції, флот якої мав контролювати величезну за розмірами колоніальну імперію.

Успіх американців полягав також у тому, що вони примусили Британію відмовитися від давнього правила, за яким її флот не повинен бути слабшим від флотів двох інших сильніших морських держав разом узятих.

Свідчать документи

Із Трактату між США, Британською імперією, Францією, Італією та Японією щодо обмеження морських озброєнь (6 лютого 1922 р.)

Стаття 1. Держави, що укладають договір, дають свою згоду на обмеження озброєнь на морі...

Стаття 4. Загальний тоннаж лінійних кораблів, який може підлягати заміні, не буде перевищувати для Сполучених Штатів 525 000 тонн, для Британської імперії – 175 000 тонн, для Японії – 315 000.

Стаття 5. Жодна із країн-учасниць договору не буде... будувати лінійних кораблів водотоннажністю понад 35 000 тонн.

Стаття 6. Жоден лінійний корабель будь-якої країни-учасниці договору не буде озброєний гарматами калібру понад 16 дюймів (406 міліметрів)...

? **Що мав на меті цей Договір?**
■ **Інтереси якої держави насамперед він враховував?**

Договір п'яти держав не ліквідував суперечностей між двома провідними морськими державами, але змінив співвідношення сил на користь Сполучених Штатів Америки.

Договір дев'яти держав

Договір дев'яти держав (*США, Великої Британії, Франції, Японії, Італії, Бельгії, Нідерландів, Португалії та Китаю*) був направлений на *дотримання принципу «відкритих дверей» в Китаї* і спрямований *проти домагань Японії на монопольне панування в цій країні*. Він був підписаний 6 лютого 1922 р. Договір відобразив тимчасовий баланс американо-японського суперництва в *Китаї*.

Боротьба за посилення впливу в Китаї. Укладали цей договір у той час, коли в Китаї не припинялась громадянська війна. Напередодні Вашингтонської конференції в Пекіні відбувся державний переворот, і до влади прийшов уряд, що орієнтувався на Сполучені Штати та Велику Британію.

Японія змушена була евакуювати свої війська з деяких територій Китаю, однак Токіо відхилив вимоги Пекіна про виведення японських військ із Південної Маньчжурії.

Умови «Договору дев'яти»

– Проголошувалась *незалежність і цілісність Китаю*. Учасники договору зобов'язувались поважати суверенітет, територіальну й адміністративну цілісність Китаю.

– Великі держави зобов'язувались не домагатись поділу *Китаю* на сфери впливу і дотримуватись *принципів «відкритих дверей» і «рівних можливостей»*.

– *Японія відмовлялась від монопольного становища в Китаї* і зобов'язувалась повернути йому колишні німецькі концесії в Шаньдуні та вивести свої війська із цього регіону.

Проте для Китаю включення американської доктрини «відкритих дверей» у Договір дев'яти держав означало порушення його суверенітету.

Новий договір був спрямований проти китайського національно-визвольного руху і нічого не змінив у напівколоніальному статусі країни. Держави, які підписали договір, відмовилися повернути Китаю «орендовані» у нього території, заявивши, що ці території «мають надто велике стратегічне значення для них». Для Японії такою територією був Ляодунський півострів, для Британії – Сянган (Гонконг) і Цзюлун (Коулун).

Підсумки Вашингтонської конференції

Вашингтонська конференція продемонструвала *зростання впливу США* в міжнародних відносинах. У той же час досягнута рівновага була нестійкою. Уже в ході самої конференції США заявили про недостатність японських поступок у Китаї.

Японія відразу після завершення конференції вирішила переглянути рішення, прийняті у Вашингтоні, що породжувало нове, небезпечне вогнище майбутньої конфронтації на Далекому Сході.

4. ЗАВЕРШЕННЯ СТВОРЕННЯ ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКОЇ СИСТЕМИ, ЇЇ СИЛЬНІ І СЛАБКІ СТОРОНИ

Підвалини післявоєнної стабільності

Версальсько-Вашингтонська система заклала підвалини післявоєнних міжнародних відносин.

Її створення забезпечило вихід із війни, дозволило *розрядити післявоєнну напруженість* і закласти фундамент для відносно стабільних міжнародних відносин у 1920-ті роки.

Рішення Паризької і Вашингтонської конференцій включали принципово *нові положення в міждержавних відносинах* – це і визнання права на самовизначення народів, і відмова від війни як засобу вирішення конфліктів.

Важливою подією стало *створення Ліги Націй* – першої міжнародної організації для координації відносин між державами.

Були прийняті позитивні рішення стосовно *Китаю*, які дозволили зберегти цілісність цієї країни.

Деякі європейські країни отримали незалежність і суверенітет.

Слабкість і суперечливість Версальсько-Вашингтонської системи

Поряд із позитивними змінами у міжнародних відносинах Версальсько-Вашингтонська система післявоєнних відносин все ж таки виявилась слабкою і суперечливою.

Економічні наслідки післявоєнних договорів багато в чому зруйнували стару систему господарських зв'язків, *різко загострилась боротьба за нові джерела сировини та ринки збуту* між вчорашніми союзниками.

Створена країнами-переможницями нова система міжнародних відносин, поява в Європі цілої низки нових держав із взаємними претензіями одна до одної створювали *обстановку нестабільності й напруженості*.

Поза межами нової системи міжнародних відносин були дві впливові країни – *Німеччина*, де робила перші кроки демократія, і *Радянський Союз*, де утвердився більшовицький режим.

Версальський договір *припинював державну й національну гідність нової Німецької держави*, створюючи передумови для внутрішньої дестабілізації та зростання настроїв реваншизму, перегляду умов договору.

СРСР, який тривалий час не був дипломатично визнаний впливовими країнами світу, вірний більшовицькій ідеології, взяв курс на досягнення своєї стратегічної мети – здійснення світової соціалістичної революції, що істотно вплинуло на розвиток міжнародних відносин у 1920–30-ті роки.

Версальсько-Вашингтонська система *затвердила культ сили в міжнародних відносинах* і багато в чому зумовила розв'язання нової світової війни. Недосконалість Версальської системи договорів полягала в тому, що вона не ліквідувала протиріччя між провідними країнами світу, які призвели до Першої світової війни. Вона *лише констатувала нову розстановку сил* на міжнародній арені після завершення війни.

Міжнародні відносини після створення Версальсько-Вашингтонської системи

Нова розстановка сил на міжнародній арені полягала в тому, що після війни **головним претендентом на роль світового лідера виступили США**. Вони збільшили свій економічний потенціал за роки війни та перетворились із боржника Європи на її кредитора.

Проте США не могли використовувати Лігу Націй як інструмент свого впливу у світі, оскільки Сенат відмовлявся ратифікувати Версальський договір. У Лізі Націй домінантним був вплив Англії та Франції.

Лідери Антанти висунули пропозицію про скликання на Принцевих островах конференції всіх «воюючих груп» в Росії, але в останню мить вона була зірвана західними країнами. Таким чином, «російське питання» конференція також не розв'язала.

Залишалися протиріччя між розвиненими країнами та колоніями,

Мандатні території – назва колишніх колоній Німеччини і деяких володінь Туреччини, переданих після Першої світової війни Лігою Націй для управління країнам-переможцям на основі мандата. Після Другої світової війни мандатну систему було замінено системою опіки ООН.

залежними територіями. Агресивну колоніальну політику змінила **мандатна система**, яка реалізовувалась через Лігу Націй. Німецькі колонії та деякі володіння Османської імперії тепер переходили до «передових націй», котрі визначались країнами-переможцями. **Англія** отримала мандати на *Ірак, Палестину, Німецьку*

Східну Африку, частину Того; Франція – на *Сирію, Ліван, Камерун* і т.д.

Існували **протиріччя серед новостворених держав Європи**. У результаті поділу кордонів без врахування інтересів народів **виникли райони з компактним проживанням національних меншин** – *угорців у Румунії (Трансільванія), Словаччині та Югославії; німців у Польщі й Чехословаччині; австрійців у Італії; українців та білорусів у Польщі*. Вони потрапляли до цих держав часто всупереч своїй волі та історичним традиціям.

У цілому **позитивні можливості створеної системи міжнародних відносин не були повністю використані для стабілізації міжнародної обстановки у світі, а недоліки Версальсько-Вашингтонської системи посилювали старі конфлікти та приховували зародки нових конфліктів**.

Великі держави знехтували можливими економічними наслідками укладених договорів, що обтяжували світове господарство надмірними репараційними платежами. Штучно розривались зв'язки, що формувались упродовж століть. Договори з Німеччиною та її союзниками багато в чому наблизили розв'язання Другої світової війни, яка розпочалась через двадцять років після завершення мирної конференції в Парижі.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

І. Для перевірки знань

1. Які багатонаціональні імперії розпались внаслідок Першої світової війни та піднесення національних рухів?

2. Назвіть незалежні держави, що утворилися на території колишньої Російської імперії у 1917–1919 рр.
3. Яка держава відігравала провідну роль на Вашингтонській конференції?
4. Представники яких держав підписали Договір чотирьох країн?
5. Вашингтонська конференція встановила нові відносини між великими державами. Про який регіон світу перш за все йшла мова?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Дайте загальну характеристику визвольних процесів на території Російської імперії та її розпаду наприкінці 1917 – у 1919 р.
2. Якою була мета Вашингтонської конференції?
3. Чому США побоювались англо-японського зближення?
4. Про що йшла мова в Договорі чотирьох держав?
5. Сформулюйте основні положення Договору п'яти держав.
6. Розкрийте сутність Договору дев'яти держав.

III. Для обговорення в групі

1. Чи можна виділити загальні передумови розпаду Російської, Австро-Угорської, Османської імперій? Якщо так, назвіть їх.
2. Чим можна пояснити загострення міжнародних відносин на Далекому Сході в повоєнний період?
3. Які позитивні зміни в міжнародних відносинах відбулися після укладення Версальсько-Вашингтонської системи договорів?
4. Як Ви вважаєте, чому США наполягали на закріпленні принципів «відкритих дверей» і «рівних можливостей» стосовно Китаю?

IV. Робота з історичними термінами, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «мандатні території», «репарації».
2. З перерахованих країн назвіть ті, які утворились внаслідок розпаду Османської імперії: Сирія, Лівія, Суринам, Ліван, Палестина, Іран, Хіджаз, Неджд, Йорданія, Асир, Йемен, Ірак.
3. З перерахованих країн назвіть ті, які утворились внаслідок розпаду Австро-Угорщини: Королівство сербів, хорватів і словенців, Румунія, Угорщина, Німеччина, Австрія, ЗУНР, УНР, Карпатська Русь, Західно-Лемківська республіка, Східно-Лемківська республіка, Словацька Радянська республіка.

V. Творчі завдання

1. Як Ви думаєте, чи можуть стабільно існувати багатонаціональна імперія чи багатонаціональна демократична держава? Якщо так, то за яких умов?
2. Як Ви вважаєте, чому Версальсько-Вашингтонська система приховувала в собі загрозу виникнення нової світової війни?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

Листопад 1918 р......проголошення незалежності Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР); Карпатської Русі

Листопад 1918 р......проголошення незалежності Польщі

12 листопада 1921 р. – 6 лютого 1922 р......робота Вашингтонської конференції

13 листопада 1921 р......підписано Договір чотирьох держав

6 лютого 1922 р......підписано Договір п'яти держав

6 лютого 1922 р......підписано Договір дев'яти держав

§12. Наслідки Першої світової війни

1. ОСНОВНІ ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ЗМІНИ В СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ ЛЮДИНИ

Витрати у ході війни

Війна вимагала колосальних фінансових витрат.

Мовою цифр

Американський економіст Е. Богарт визначив загальну вартість витрат під час Першої світової війни в 359,9 млрд доларів золотом.

Зростання військового виробництва було досягнуто за рахунок мирних галузей промисловості і перенапруги в народному господарстві, що призвело до загального розладнання економіки.

Виробництво зброї у роки Першої світової війни

Країна	Гвинтівки	Кулемети	Артиле- рійські снаряди	Літаки
Росія	3 300 000	28 000	11 700	3 500
Англія	3 854 000	239 000	26 400	47 000
США	3 500 000	75 000	4 000	13 800
Німеччина	8 547 000	280 000	64 000	47 000
Австро-Угорщина	3 500 000	40 500	15 900	5 400

Воєнні витрати в роки Першої світової війни

Країна	Воєнні витрати, дол. США	Витрати на душу населен- ня, дол. США	Частка воєнних за- трат у національно- му прибутку, %
Росія	7 658 000 000	44	13,1
Англія	24 143 000 000	526	34,5
Франція	11 208 000 000	280	19,4
США	17 337 000 000	177	8,7
Німеччина	19 894 000 000	293	24,7
Австро-Угорщина	5 438 000 000	109	18,1

Особливо постраждало *сільське господарство*. Мобілізація до армії залишила село без найпродуктивнішої робочої сили і тягла. Посівні площі скоротились, зменшилось поголів'я худоби та її продуктивність. У містах Німеччини, Австро-Угорщини, Росії гостро відчувалась нестача продовольчих товарів, що з часом спровокувало голод. Він поширився навіть на армію, де були зменшені норми споживання продовольства.

Зміна статусу жінки в суспільстві в ході війни

Перша світова війна змінила статус жінки в суспільстві. У всіх країнах – учасницях війни **жінки замінили чоловіків, які пішли на фронт**. Тягар важкої роботи на підприємствах, що виробляли воєнну та мирну продукцію, ліг на плечі жінок. Крім того, жіноча та дитяча праця були дешевшими. Так, під час війни жіноча праця широко використовувалася в Російській імперії, у кам'яновугільній промисловості Донбасу.

З початком війни безліч жінок, у тому числі з аристократичних родин, працювали сестрами милосердя. Спростувавши уявлення про слабку стать, жінки опановували професію вантажників. З'явилися жінки – кондуктори автобуса, а в Росії – жінки-візники. Англійських поліцейських, що пішли на фронт, замінювали жінки.

Жінок почали приймати і **на військову службу**, здебільшого, в допоміжні частини, як медичний і технічний персонал.

У Росії після Лютневої революції був сформований «жіночий ударний батальйон смерті». У зверненні Московського жіночого союзу зазначалося: «Жодний народ у світі не мав такої ганьби, щоб замість чоловіків-дезертирів на фронт ішли слабкі жінки. Жіноча рать буде тією живою водою, яка змусить опритомніти російського багатиря». Зазнавши значних втрат у наступі влітку, «ударниці» були зняті з фронту і в жовтні 1917 р. взяли участь в захисті Зимового палацу у Петрограді.

Зміна ролі жінки в суспільстві сприяла **піднесенню жіночого руху**. Жінки вимагали рівних прав з чоловіками у родині, на виробництві.

У Німеччині в результаті Листопадової революції 1918–1919 рр. жінки отримали виборче право і проявили небувалу політичну активність на виборах у Національні збори: 78 % жінок, що мали право голосу, брали участь у голосуванні. Веймарська конституція надала жінкам політичну рівноправність і соціально-економічні права.

Зміни в системі цінностей людини

Перша світова війна змінила звички і вдачу людей, **зробила їх терплячішими до насильницьких державних форм** і посіяла зерно майбутніх конфліктів та війн.

Війна **знецінила людське життя** у масовій свідомості жителів планети, сприяла зростанню жорстокості в душах людей.

З іншого боку, страшні наслідки війни стимулювали **піднесення масового руху проти насилля і війн** взагалі, за мир і стабільність.

Тисячі жінок прийшли на фабрики

2. ПЕРЕГЛЯД ПОВОЄННИХ ДОГОВОРІВ У 1920-х рр.

Незадоволення окремих країн післявоєнним поділом територій

Версальсько-Вашингтонська система приховувала в собі глибокі суперечності, які були зумовлені нехтуванням інтересів багатьох держав.

Країни Антанти уклали мирні договори і пред'являли жорсткі вимоги уже фактично до інших держав, які повалили режими, винні у розв'язанні світового побойща (*Німеччина, Австрія та інші*). А новим молодим демократіям приписувалась провина їхніх монархічних попередників.

Умови миру виявились несправедливими. Розміри репарацій перевищували можливості переможених країн. Вони відчували глибоке національне приниження, що створювало сприятливий ґрунт для агресивного націоналізму та реваншизму.

Представники *Радянської Росії* не були запрошені ні до Парижа, ні до Вашингтона. А тим часом більшовики захопили владу в країні, яка була найбільшою у світі за територією і, поступово виходячи з кризи, нарощувала свою міць. Прихильники світової революції, російські комуністи різко негативно оцінювали Версальську систему міжнародних відносин.

Зростали національні рухи у колоніях і залежних територіях.

Генуезька конференція

Для вирішення економічних і фінансових питань у післявоєнному світі була скликана міжнародна конференція в Генуї (Італія), яка працювала **10 квітня – 19 травня 1922 р.** за участю представників 29 держав, у тому числі *Німеччини, Австрії, Угорщини й Болгарії*.

Головне місце на конференції належало так званому «*російському питанню*». Провідні політики і державні діячі Заходу прагнули інтегрувати Радянську Росію до європейської економічної системи. Тим більше, що з початку 1921 р. Росія почала впроваджувати нову економічну політику. Крім того, більшовицький режим офіційно відмовився (як виявилось, ненадовго) від гасла світової соціалістичної революції, декларував принцип мирного співіснування держав із різним політичним ладом.

Більшовицькі лідери були вкрай зацікавлені в залученні іноземних капіталів та технічній допомозі Заходу. Для цього були підписані економічні та торговельні угоди з *Великою Британією (1921)*, а також тимчасова угода з *Німеччиною (1921)*. Багато хто серед західноєвропейських політиків, а особливо підприємці й банкіри, готові були піти на компроміси із *РРФСР*, усвідомлюючи, які величезні потенційні можливості мав російський ринок.

На конференції делегація Радянської Росії на чолі з *Г. Чичериним* представляла інтереси *України, Білорусії, закавказьких республік, Хорезму, Бухари і Далекосхідної республіки*.

Західні країни домагались того, щоб Радянська Росія *визнала всі борги царського і Тимчасового урядів*, повернула націоналізовані підприємства або компенсувала їхню вартість, відмінила державну монополію

зовнішньої торгівлі. І лише на цій основі Захід готовий був приступити до налагодження торгово-економічних відносин із РРФСР.

Радянське керівництво погодилось сплатити колишні борги Росії, але лише за попередньої умови, якщо західні країни відшкодують збитки від іноземної інтервенції, а також нададуть економічну допомогу, вигідні кредити і підпишуть торговельні угоди із РРФСР. Виявилось, що пред'явлена сума збитків від інтервенції (39 млрд золотих карбованців) значно перевищувала борги царської Росії і Тимчасового уряду, разом узяті (18,5 млрд золотих карбованців). Така пропозиція радянських дипломатів не могла влаштувати західні країни, і конференція припинила свою роботу.

Німецько-радянське співробітництво. Рапалльський договір

Не зустрівши в Генуї взаєморозуміння з учасниками конференції, опинившись у дипломатичній і політичній ізоляції, **РРФСР і Німеччина** в містечку **Рапалло**, поблизу **Генуї**, **16 квітня 1922 р.** уклали між собою *сепаратний договір* про відновлення дипломатичних відносин, взаємну відмову від претензій, налагодження торгово-економічних зв'язків. Договір підписали міністр закордонних справ Росії **Г. Чичерін** і його німецький колега **В. Ратенау** (24 червня 1922 р. він був убитий терористами).

Сторони відмовились від взаємних економічних і фінансових претензій, що полегшувало становище Німеччини, яка продовжувала сплачувати репарації країнам Антанти, і надавали одна одній режим найбільшого сприяння в торгівлі. Для радянського уряду договір став першим міжнародним правовим документом, який свідчив про його визнання законним урядом Росії. Між РРФСР і Німеччиною склались «особливі відносини», що, зокрема, знайшло відображення у *секретних угодах про військово-технічне співробітництво*.

Німеччина отримала можливість розташувати на території Радянської Росії навчальні й випробні центри.

Сепаратний договір – договір, укладений без відома чи згоди своїх союзників, або окремо від групи держав-учасниць договору.

Свідчать документи

3 Рапалльського договору

Стаття 1. ...Суперечності між Німеччиною та Російською Радянською Республікою з питань, які виникли, коли ці держави воювали одна проти іншої, можна урегулювати на таких засадах:

а) Німецька держава і РРФСР взаємно відмовляються від компенсації їхніх воєнних витрат, як і від відшкодування їхніх воєнних збитків, інакше кажучи, тих збитків, яких зазнали вони і їхні громадяни в районах воєнних дій внаслідок заходів, включаючи і здійснені на території супротивної сторони реквізиції;

б) Німеччина і Росія взаємно відмовляються від компенсації їхніх витрат на військовополонених...

Стаття 3. Дипломатичні і консульські відносини між Німеччиною і РРФСР негайно відновлюються...

Стаття 5. Обидва уряди будуть доброзичливо і взаємно йти назустріч у вирішенні господарських потреб...

? **Яке значення мав договір для РРФСР та Німеччини?**

Проігнорувавши Версальський договір, збройні сили Німеччини готували своїх військових пілотів у *Липецьку*, танкістів – поблизу *Казані*. У столиці *Татарії* проходив бойову підготовку один із провідних у майбутньому танкових стратегів гітлерівської армії *Г. Гудеріан*. А поблизу *Москви*, у *Філях*, збирались німецькі літаки «юнкерси». Радянська промисловість виготовляла на замовлення рейхсверу снаряди; велося навіть обговорення про спільні випробування отруйних газів, що вироблялися в СРСР. Вищі радянські командири (серед них – майбутній заступник наркому оборони *М. Тухачевський*) стажувалися в німецькій військовій академії.

Роздуми з приводу

Співробітництво велося між країнами-паріями: Німеччиною, яку оголосили головним винуватцем розв'язування Першої світової війни, та Радянською Росією, що зневажала устої буржуазного суспільства та ліквідувала самі його основи в Росії. Національне приниження Німеччини та несправедливий міжнародний порядок щодо неї; економічна та політична блокада Радянської Росії викликали шалене прагнення реваншу – у Німеччини, і уперте прагнення до «експорту соціалістичної революції» та роздування «світової революції» – у Росії.

І ось виник союз двох країн-ізгоїв, які об'єднали свої сили для зростання економічної могутності та, всупереч усім міжнародним договорам, нарощування воєнних мускулів двох держав... Через 11 років, коли в СРСР утверджувався сталінський тоталітарний режим, а в Німеччині до влади прийшли нацисти, німецько-радянське співробітництво продовжувалося. А через 19 років після Рапалло радянські міста бомбили «юнкерси», керовані навченими в Росії німецькими пілотами.

❓ Як Ви вважаєте, з огляду на угоди в Рапалло та їхні наслідки, чи може бути політика ізоляції окремих країн ефективною та виправданою за певних умов?

Проблема репарацій. План Дауеса

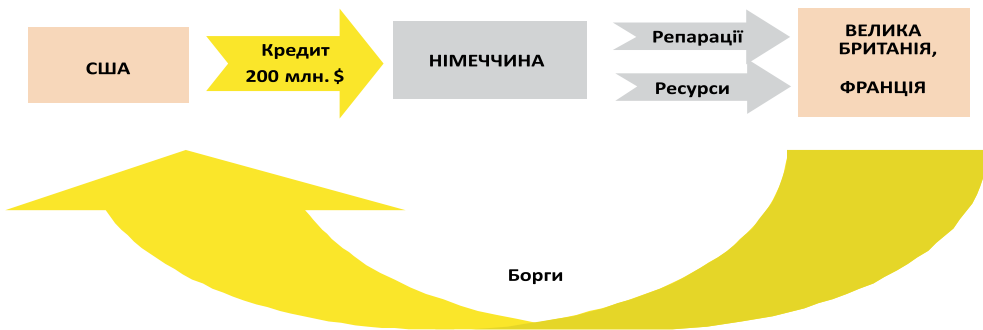
Рурська криза. На кінець 1922 р. найгострішою проблемою між Німеччиною і країнами-переможницями було питання про *репарації*. Німеччина була не в змозі сплачувати визначені у 1921 р. суми. Скориставшись цим, у січні 1923 р. *Франція і Бельгія ввели війська на територію Рурського вугільного басейну і Рурської області*. Окупація Руру, де була зосереджена важка промисловість Німеччини, призвела до загострення економічної кризи в країні. Тисячі підприємців припинили роботу через відсутність сировини, зросло безробіття, посилилась інфляція. У відповідь на репресії окупаційної влади (штрафи, арешти, смертні вироки, депортація 130 тис. мирних жителів) населення Руру розпочало опір у формі саботажу і страйку. Зважаючи на катастрофічну економічну обстановку в Німеччині, новий канцлер *Г. Штресман* зумів припинити «пасивний опір».

Криза мала міжнародний характер, під час неї ні США, ні Велика Британія не підтримали Францію, не бажаючи її лідерства в Європі. Франція (як і Бельгія) змушена була вивести свої війська і дати згоду на перегляд репараційних зобов'язань Німеччини.

Лондонська конференція. Прийняття плану Дауеса. За цих умов у липні 1924 р. в Лондоні була скликана конференція, яка схвалила доповідь, опрацьовану комісією експертів під керівництвом американського банкіра **Ч. Дауеса (план Дауеса)**, який у 1925 р. став віце-президентом США. Цей план був спрямований на фінансову стабілізацію європейських країн, сприяння їх економічному розвитку та, відповідно, зростання ролі США в світовій економіці. Основні положення плану були такими:

- Німеччина зобов’язалась *вчасно виплачувати репарації*;
- Німеччина погодилась *відкрити свій ринок для американських товарів*;
- *Франція мала вивести свої війська з Руру*;
- завдяки запропонованому США *кредиту* для покриття перших платежів за репараціями Німеччині були гарантовані її виплати;
- створювались умови для іноземних інвестицій в економіку Німеччини;
- *скасовувався міжнародний контроль над фінансами та економікою Німеччини.*

Вирішення проблеми репарацій Німеччини за планом Ч. Дауеса

План був розрахований на те, що німецькі підприємства і фірми перенесуть свою зовнішньоекономічну діяльність у *Східну Європу*, насамперед у СРСР. США, Велика Британія і Франція мали намір таким чином позбутися потенційного конкурента в Європі.

План Дауеса, з одного боку, сприяв економічному розвитку європейських країн; з іншого – створив фінансову базу для зростання реваншизму в Німеччині, сприяв її експансії на Схід. Прийняття плану Дауеса було свідченням зміцнення позицій США в Європі та провалу домагань Франції встановити свою гегемонію на континенті.

План Юнга. Другий репараційний план для Німеччини був прийнятий у 1929 р. і мав назву «план Юнга», оскільки головою створеного Лігою Націй комітету експертів у справах вирішення репараційних питань став відомий американський бізнесмен, президент електротехнічного тресту **О. Юнг**. У серпні 1929 р. план Юнга був затверджений на міжнародній конференції в Гаазі. За новим репараційним планом розмір щорічних виплат був зменшений і визначений в 2 млрд марок на найближчі 37 років.

Відповідно до плану Юнга всі форми контролю над Німеччиною, її господарством і фінансами ліквідувалися. Для отримання кредитів і поділу репарацій був створений *Банк міжнародних розрахунків*, але його головна функція полягала у фінансуванні важкої і військової промисловості Німеччини. Було вирішено, що Німеччина знову матиме право керувати рейхсбанком та імперською залізницею.

План Юнга сприяв зміцненню позицій великого капіталу, який пізніше привів до влади нацистів.

Рішення Гаазької, Лозаннської та Локарнської конференцій

Гаазька конференція з фінансово-економічних питань була проведена з 15 червня по 19 липня 1922 р. в м. Гаазі (Нідерланди). У її роботі брали участь представники всіх країн-учасниць Генуезької конференції, окрім Німеччини. Радянську делегацію очолював *М. Литвинов*. На відміну від Генуезької конференції, основними учасниками від європейських країн на Гаазькій конференції були представники *ділових кіл*.

На Гаазькій конференції мали бути обговорені *претензії західних країн до радянської держави*, пов'язані з націоналізацією майна іноземних власників та анулюванням боргів царського та Тимчасового урядів, а також питання про кредити РРФСР.

Представники західних країн щодо Радянської Росії рішуче відхилили всі пропозиції радянської делегації, спрямовані на міжнародне співробітництво, відмовились обговорювати питання про кредити без виконання РРФСР попередніх умов. Західні ділові кола наполягали на поверненні націоналізованого майна колишнім власникам і з великою недовірою поставились до запевнень радянських представників щодо готовності до співробітництва. Взаємні претензії призвели до того, що конференція в Гаазі не прийняла, власне, ніяких рішень і завершилась безрезультатно.

Лозаннська конференція (1922–1923) була скликана в Лозанні (Швейцарія) з метою *врегулювання становища на Близькому Сході* після провалу інтервенції військ Великої Британії та Греції в Туреччині й перемоги Кемалістської революції в цій країні. У роботі конференції взяли участь з однієї сторони – *Велика Британія, Франція, Італія, Греція, Румунія, Королівство сербів, хорватів і словенців*, а також *США*, представлені спостерігачами, з іншої сторони – *Туреччина*. Під час обговорення низки окремих проблем на конференцію були допущені представники ще деяких європейських країн. Радянська делегація взяла участь лише в обговоренні питання про режим Чорноморських проток *Босфор і Дарданелли*.

Основними питаннями конференції були опрацювання *мирного договору з Туреччиною* та визначення *режиму Чорноморських проток*.

Провідна роль на конференції в Лозанні належала представникам *Британії*. Їхню позицію виклав міністр закордонних справ *Дж. Керзон*. Згідно з нею військові кораблі всіх країн могли вільно проходити через протоки у мирний і воєнний час на випадок, якщо *Туреччина* залишиться нейтральною; а в разі участі останньої у війні передбачався вільний

прохід військових кораблів нейтральних країн. Англіїці вимагали також **демілітаризації** Чорноморських проток і встановлення над ними міжнародного контролю за участю чорноморських країн та держав Антанти.

Демілітаризація – роззброєння, ліквідація відповідно до міжнародного договору військових споруд на певній території, а також заборона мати на ній воєнну промисловість, тримати збройні сили.

Після тривалої і жорсткої дипломатичної боротьби робота конференції була завершена підписанням сімнадцяти окремих документів, серед яких найважливішими є *Лозаннський мирний договір 1923 р. і конвенція про Чорноморські протоки*. Ця конвенція передбачала демілітаризацію зони проток і в той же час припускала вільний прохід через Босфор і Дарданелли не лише торговельних, але й військових кораблів будь-якої країни світу. Було прийняте рішення про евакуацію з території Туреччини англійських військ. Незважаючи на тяжкі наслідки Першої світової війни, ця країна мала можливість зміцнити свій суверенітет.

Локарнська конференція (5–16 жовтня 1925 р.) була скликана для вирішення *німецько-французьких суперечностей*, що загострились, та інших питань. У конференції взяли участь представники *Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії, Бельгії, Польщі й Чехословаччини*.

Локарнська конференція прийняла **Рейнський гарантійний пакт**, який забезпечував *недоторканність кордонів між Францією, Бельгією, Німеччиною*. Франція і Бельгія зобов'язувались не вдаватися до війни з Німеччиною. Велика Британія та Італія виступали головними гарантами Локарнської угоди. Проте гарантії не поширювались на кордони Німеччини з Чехословаччиною та Польщею.

На конференції також *було схвалено план Дауеса*, спрямований на відродження німецького промислового потенціалу.

Німеччина вперше після війни була визнана рівноправним партнером. У 1926 р. її прийняли до Ліги Націй як постійного члена Ради цієї організації. Таким чином, Німеччина завдяки активній допомозі західних країн і в потрібному для себе напрямку виходила з міжнародної ізоляції.

Чимало для відродження військово-промислового потенціалу Німеччини зробило і сталінське керівництво СРСР. 12 жовтня 1925 р. між СРСР і Німеччиною був підписаний *торговельний договір*. Після цього 24 квітня 1926 р. обидві сторони уклали *договір про нейтралітет і ненапад*.

Пакт Бріана–Келлога

Проблеми роззброєння. У 1920-ті рр. відбувались два суперечливих процеси: *прагнення до роззброєння і шалена гонка озброєнь*, яка задовольняла інтереси великого капіталу і приносила йому величезні прибутки. У ці роки вперше на міжнародному рівні широко обговорювались проблеми роззброєння. Правда, вони були приречені на невдачу, оскільки Версальсько-Вашингтонська система встановила нерівність у озброєнні, і всі переговори фактично сприяли закріпленню цієї нерівності.

Водночас у 1925 р. вдалося підписати *Женевський протокол «Про заборону використання хімічної й бактеріальної зброї»* (як відомо, у роки Першої світової війни від газових атак загинуло майже 40 тис. чоловік).

Ініціатива Франції. Ініціатива в політиці примирення в ці роки багато в чому належала *Франції*, яка зазнала тяжких людських і матеріальних втрат у роки війни. Міністр закордонних справ Франції **А. Бріан** зробив спробу поліпшити відносини з Німеччиною, проте не знайшов підтримки щодо цього питання у глави уряду **Р. Пуанкаре**.

Пробле на цьому А. Бріан не зупинився, й у квітні 1927 р. запропонував державному секретарю США **Ф. Келлогу** укласти між цими країнами *договір про «вічну дружбу»*, який би забороняв війну як засіб національної політики. Це було не лише даниною громадській думці, а й намаганням зміцнити франко-американські відносини і тим самим закріпити становище Франції у європейських справах.

Позиція США. Сполучені Штати не поспішали з відповіддю. Лише наприкінці 1927 р. Ф. Келлог дав згоду на пропозицію А. Бріана, але при цьому висловився за підписання не двостороннього, а багатостороннього договору. Американські правлячі кола розраховували, що такий договір сприятиме стабілізації політичного становища в Європі і забезпечить умови для регулярного отримання прибутку від вкладання в європейську економіку американських капіталів. Окрім того, багатосторонній договір збігався із бажанням США створити паралельну Лізі Націй організацію, у якій керівна роль належала б не *Британії і Франції*, а США.

Підписання пакту Бріана–Келлога. Після того, як Франція погодилася на багатосторонній **пакт**, Сполучені Штати звернулися з приводу цього питання й до інших держав. Подальші переговори завершилися

Пакт – (від лат. pactum – договір) – міжнародний договір політичного змісту

27 серпня 1928 р. підписанням у Парижі договору між *США, Великою Британією, Францією, Німеччиною, Італією, Японією* та іншими державами (всього договір підписали представники 15 країн).

Договір, який називають пактом Бріана – Келлога, проголошував відмову від війни як знаряддя національної політики і визнавав за необхідність вирішення суперечностей і конфліктів за допомогою мирних засобів.

Того ж дня США адресували ноту 48 державам пропозицією приєднатися до пакту Бріана – Келлога. США розраховували об'єднати залучені до договору країни взаємними зобов'язаннями і посилити свій вплив у боротьбі за світову гегемонію. Невдовзі пакт підписали представники 69 держав (серед них і СРСР). Цей важливий міжнародний документ зустріли з ентузіазмом у всьому світі. З ним пов'язували надії на створення *системи колективної безпеки і запобігання війні*. **Ф. Келлог**, державний секретар США, у 1929 р. був відзначений Нобелівською премією миру (у 1926 р. лауреатом премії став **А. Бріан**).

Наслідки підписання пакту Бріана–Келлога. Реальних передумов для відмови від війни як засобу для вирішення міжнародних суперечностей у той час просто не існувало. Учасники пакту – *Німеччина, Італія і Японія* – активно вели підготовку до агресивних війн. 1930-ті рр. фактично звели нанівець положення Версальсько-Вашингтонської системи.

З іншого боку, *вперше був втрачений реальний шанс* запобігання масштабній війні. Цей документ не раз згадували потім, коли країни Європи опинилися у вогні світової війни і намагалися, уже вкотре, знайти винуватців її розв’язання. Проте час був безнадійно згаяний.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Які країни найбільше постраждали від Першої світової війни?
2. Як змінилась роль жінки в ході Першої світової війни?
3. У чому полягала проблема репарацій після Першої світової війни?
4. З якою країною Німеччина підписала в 1922 р. свій перший міжнародний договір?
5. Які дві країни стали ініціаторами підписання пакту Бріана–Келлога?
6. Назвіть головні положення Рапальського договору.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Якими були втрати людства у ході Першої світової війни?
2. Чому в 1920-ті рр. відбувалося зближення Німеччини й Радянської Росії?
3. Чому Генуезька конференція завершилась фактично безрезультатно?
4. Назвіть основні рішення Лозаннської конференції.
5. Які основні положення передбачав план Дауеса?

III. Для обговорення в групі

1. Проаналізуйте зміни в системі цінностей людини, що відбулися внаслідок Першої світової війни.
2. Які рішення міжнародних конференцій, положення укладених угод і пактів сприяли поліпшенню міжнародної ситуації в 1920-ті рр., а які посилювали міжнародну напругу?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «сепаратний договір», «демілітаризація», «пакт».

V. Творчі завдання

1. Які міжнародні угоди й ініціативи стали підґрунтям для реваншизму й зростання впливу нацизму в Німеччині?
2. Як Ви вважаєте, чи були в 1920-ті рр. реальні можливості запобігти розв’язанню нової світової війни?

ЗАПАМ’ЯТАЙТЕ ДАТИ

---

10 квітня – 19 травня 1922 р...... робота Генуезької конференції
16 квітня 1922 р...... підписано договір між РРФСР і Німеччиною
20 листопада 1922 – 24 липня 1923 рр...... робота Лозаннської конференції
5–16 жовтня 1925 р...... робота Локарнської конференції
27 серпня 1928 р...... підписання пакту Бріана–Келлога

Тема 4. ПЕРІОД ПОВОЄННОЇ КРИЗИ ТА РЕВОЛЮЦІЙ (1917–1923)

§13. Формування тоталітарних режимів

1. ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ» І ЙОГО ТИПИ

Поняття «політичний режим» виражає характер взаємозв'язку державної влади й індивіда. У залежності від співвідношення демократії і диктатури як принципів організації громадського життя, що визначає ступінь соціальної свободи особи, виділяють *три типи політичних режимів: демократичний, авторитарний, тоталітарний.*

Демократичний режим

Демократія в перекладі з грецької означає «*владу народу*».

Є декілька варіантів розуміння поняття «демократія».

– По-перше, у більш широкому значенні – це *суспільна система*, заснована на добровільності усіх форм життєдіяльності індивіда.

– По-друге, у більш вузькому розумінні – це *форма держави*, при якій усі громадяни мають рівні права на владу.

– По-третє, демократія – це *ідеальна модель* суспільного устрою, світогляд, заснований на цінностях свободи, рівноправності, правах людини.

Демократія характеризується такими ознаками:

– політична влада належить більшості; це відображує зміст ідеї про народний суверенітет, відповідно до якої джерелом влади є народ;

– влада формується шляхом вільних виборів при загальному і рівному виборчому праві, таємному голосуванні;

– повага більшістю прав меншості на опозицію і критику влади;

– принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову;

– наявність багатопартійної системи, при якій партії конкурують між собою в боротьбі за голоси виборців;

– гарантії громадянських, політичних і соціальних прав особистості.

Роздуми з приводу

Іноколи за демократію приймають безлад та анархію в країні. Особливо небезпечно, коли в пошуках виходу із складного становища, у якому опинилась країна, в пошуках шляхів наведення порядку люди відкидають принципи демократії взагалі, починають тужити за «сильною рукою», за диктатором. Коли людина закликає до «жорстких заходів», «розгону усіх політиків» та «колючого дроту» – хочеться запитати у такої людини: чи вона впевнена, що сама залишиться по цей бік колючого дроту? Чи розуміє, що «жорсткі заходи» мають властивість не зупинятися?

З цього приводу згадуються думки двох відомих людей. Засновник анархізму Михайло Бакунін говорив: жодна диктатура не має жодної іншої мети, окрім увічнення самої себе. А як стверджував англійський політик Вінстон Черчилль, демократія – це найгірше зло, яке вигадало людство. Але нічого кращого воно не вигадало...

Авторитарний режим

Авторитаризм звичайно характеризується як тип політичного режиму, що займає проміжне положення між тоталітаризмом і демократією.

Найважливішим, суттєво значимим при визначенні авторитаризму є характер відносин держави й особистості. Ці відносини будуються радше *на примушенні, ніж на переконанні*.

При авторитарному режимі можуть існувати незалежні профспілки, самостійні творчі об'єднання й організації. Держава значно обмежує своє втручання в економіку, заохочує розвиток ринкових відносин і саморегулювання громадського життя. Але сама влада залишається необмеженою і непідконтрольною громадянам.

Авторитаризм – політичний режим, встановлений чи нав'язаний такою формою влади, що концентрується в руках однієї людини чи (що буває рідше) в окремого органу влади. Носієм політичної влади виступає одна людина (монарх, тиран і т.д.) чи група осіб (військова хунта та інші). При цьому не допускається політична опозиція існуючому режиму.

Тоталітарний режим

Прояви тоталітаризму стали явищем у громадському житті досить давно, але тільки в ХХ ст. він сформувався у *політичну систему*. Королі, султани й імператори минулого були могутніми правителями-деспотами, але в силу примітивності засобів зв'язку і сполучень та багатьох інших причин, вони не мали *всеосяжної (тотальної)* влади. У ті часи існували певні станові привілеї, деяка самостійність в економічній діяльності.

На противагу середньовічним авторитарним режимам тоталітаризм базується на загальному державному контролі за всіма сферами життя і над усіма членами суспільства. Термін «тоталітаризм» вперше вжив у 20-ті рр. ХХ ст. ідеолог італійського фашизму *Дж. Джентіле*, а лідер італійських фашистів *Б. Муссоліні* ввів його в політичний лексикон для характеристики створеного ним режиму. Тоталітаризм становить *специфічно нову форму диктатури*, що виникла в ХХ ст.

Тоталітаризм (від лат. *totalis* – весь, цілий, повний) – політична система, яка прагне повного (тотального) контролю з боку держави і чіткої регламентації життя суспільства і кожної людини методом прямого насильства (терору), ігнорування прав і свобод окремої особистості.

2. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Зародженню тоталітарних політичних режимів сприяли історичні процеси кінця ХІХ – початку ХХ ст. Вступ суспільства в індустріальну стадію розвитку змінив *умови праці і життя людини*. Розвиток науки і техніки, удосконалення самого виробничого процесу і технологій дозволили створити принципово нові зразки засобів зв'язку і сполучень. На цьому тлі різко зросли можливості засобів масової інформації. У цей час *став технічно можливий ідеологічний і політичний контроль над особою*.

Передумовою тоталітаризму стало *формування колективістського світогляду*, уявлення про перевагу колективного над індивідуальним.

Війни і політичні катаклізми призводили до *зниження самої цінності людського життя*. Економічні кризи, загострення соціальних протиріч і конфліктів ставили людину фактично на межу фізичного виживання.

Люди все більше сподівались на державу та її органи на місцях як універсального регулятора взаємин індивідів. Люди були згодні підтримати будь-яку владу, яка дасть їм роботу і гарантований заробіток, забезпечить житлом, подбає про дітей і літніх людей.

Важливу роль при зародженні тоталітаризму відіграли *політичні умови* – поява нових масових партій, розвиток різних тоталітарних рухів.

Історичний досвід показує, що тоталітарні режими виникають, як правило, *у надзвичайних умовах*. До них можна віднести:

- згубні наслідки війни;
- зростання нестабільності в суспільстві, масові заворушення;
- криза влади, неспроможність взяти ситуацію під контроль звичайними засобами;
- економічна криза та її руйнівні наслідки;
- різке загострення національних і расових протиріч;
- необхідність вирішення для країни винятково важливого стратегічного завдання, що вимагає консолідації всієї нації.

3. ОСНОВНІ РИСИ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Загальна ідеологія

В основі тоталітарної ідеології – розгляд історії як *закономірного руху до головної мети*, яку ставить перед собою тоталітарна держава (світове панування, побудова комуністичного суспільства і т.д.). *Ця мета, на думку лідерів держави, виправдовує всі засоби при її досягненні*. Така ідеологія містить у собі серію *міфів* (про керівну роль робітничого класу, перевагу арійської раси тощо). Населення піддається ідеологічній обробці.

У такій державі система ідеологічних догм набуває характеру своєрідної «біблії», що дає відповіді на всі питання, що хвилюють людей, включаючи трактування історії, економіки, майбутнього розвитку суспільства. Головним авторитетом тлумачення проблем політики, економіки, соціального розвитку є *політичний лідер* («вождь», «фюрер» і т.д.).

При тоталітарному режимі відбувається повне *усунення будь-яких опонентів влади* з політичного і культурно-духовного життя, здійснюється масовий *наступ на загальнолюдські моральні принципи*. Право на існування має тільки та мораль, що може бути корисною тоталітарному режиму й обслуговує його інтереси. Тоталітаризму потрібна особистість, скромна в усьому: у бажаннях, в одязі, поведінці. Культивується прагнення не виділятися, *«бути, як усі»*. Придушується прояв індивідуальності,

оригінальності в судженнях; широко-го поширення набуває виказування, догідництво, лицемірство.

Стрижнем політичного режиму стає *політична партія*.

Партія (англ. part – частина) – політична організація, яка представляє частину певної соціальної групи та прагне прийти до влади для реалізації своїх цілей.

Монополія однієї політичної партії на владу, однопартійність є характерною ознакою тоталітарного режиму (наприклад, *НСДАП у Німеччині, РКП(б) – ВКП(б) – КПРС у Радянській Росії і СРСР* і т.д.). Як правило, всі інші партії, крім правлячої, заборонені і переслідуються за законами.

На чолі такої партії стоїть загальнонаціональний лідер, що обіймає вищі посади й у державі. Мережа осередків цієї партії пронизує усі виробничо-організаційні структури суспільства, направляючи їхню діяльність і здійснюючи загальний контроль. Відбувається планомірне зрощування партійного і державного апаратів. Найчастіше *партійні органи домінують над державними чи повністю заміняють їх*.

Особливості політичного життя. В міру становлення тоталітарного режиму вся повнота виконавчої, законодавчої і судової влади фактично переходить до *лідера політичної партії, що стає диктатором* у країні. Навколо його всіма доступними методами і засобами створюється культ особистості (наприклад, *Муссоліні – в Італії, Гітлер – у Німеччині, Сталін – у СРСР, Мао Цзедун – у Китаї, Чаушеску – у Румунії, Кім Ір Сен і Кім Чен Ір – у Північній Кореї тощо*).

Диктатор і його режим *претендують на всебічну підтримку суспільства*. З цієї метою проводяться помпезні з'їзди, мітинги, ходи й інші масові заходи, що покликані демонструвати підтримку народу.

Влада спонукає народ до *пошуку внутрішніх та зовнішніх ворогів і боротьби проти них*. Мілітаризація суспільної свідомості, готовність силою зброї відстоювати цінності режиму стають масовим явищем.

Влада вміло використовує демократичні процедури – вибори до парламенту і місцевих органів влади (якщо вони продовжують функціонувати). *Вибори відбуваються формально*, а їхні результати (якщо вони не влаштовують владу) грубо фальсифікуються чи ігноруються.

Громадяни фактично не мають політичних прав і свобод. Закони захищають не особистість, а державу.

Церква підпорядковується державі і займається ідеологічним обслуговуванням режиму.

При тоталітарному режимі відбувається *відчуження людини від політичної влади*, вона

Адольф Гітлер
(нацистський плакат)

Йосип Сталін
(радянський плакат)

Діти в нацистській
та радянській пропаганді

стає «гвинтиком» у добре налагодженому механізмі.

Дітям змалку прищеплюють відданість і навіть любов до влади та вождя, а образи дітей використовуються в пропаганді.

Примус і насильство стають головними методами політичного життя, а обман, відсутність об'єктивної інформації, ізоляція від зовнішнього світу – засобами повсякденного життя при тоталітаризмі.

Економіка в умовах тоталітарного режиму

В умовах тоталітарного режиму економіка і виробництво перебувають під жорстким централізованим контролем і управлінням з боку держави. Ці цілеспрямовані дії забезпечують економічну могутність держави, дозволяють мобілізувати усі ресурси і зосереджувати пріоритети на **створенні і розвитку військово-промислового комплексу**, жертвуючи інтересами інших галузей економіки.

Націоналізація засобів виробництва і регулювання всіма галузями господарського життя дозволяють тоталітарному режиму маневрувати трудовими ресурсами країни. Це **уможливлює реалізацію масштабних економічних проектів** (індустріалізація в СРСР, масове будівництво нових шосейних шляхів у Німеччині і т.д.). Ідеологічний апарат прищеплює громадянам **почуття гордості** за «гігантські звершення» в країні.

Примусовими заходами досягається **висока дисципліна праці**, порушення якої розглядається як тяжкий злочин. Штучно формується нечисленний прошарок передових робітників (для них створюються особливі, найсприятливіші умови праці), на яких повинні рівнятися всі інші.

З постановкою перед державою і суспільством нових масштабних завдань **посилюється економічна експлуатація**, що виражається насамперед у постійній недоплаті праці трудівників.

Однією з головних особливостей економічного життя при тоталітарному режимі є **відчуження виробника від власності**, що в остаточному результаті і веде цей режим до нерозв'язної кризи, тому що економічна активність громадян, продуктивність їхньої праці рано чи пізно падає.

Для економічного життя тоталітарної держави характерна **відірваність від світового господарства**, ігнорування багатого міжнародного досвіду економічного розвитку і науково-технічного прогресу.

Історичний досвід демонструє, що тільки економічна зацікавленість у результатах своєї праці, володіння власністю, створення в суспільстві умов для економічної активності сприяють постійному, а не тимчасовому зростанню могутності держави і задоволенню потреб громадян.

При тоталітарному режимі організований терор у життя суспільства проникає як спосіб примусових заходів для встановлення «ідеальних» порядків, проголошених владою.

Органи охорони громадського порядку і національної безпеки трансформуються в знаряддя охорони ідеологічних устоїв. Вони часто проводять акції масового терору проти безневинних людей і мають надзвичайно широкі повноваження.

За допомогою репресивного апарату насаджується страх за особисту долю і долю членів родини, підозрілість і доноси, робиться все для того, щоб не виникало інакомислення й опозиції. За допомогою силових і каральних органів держава контролює життя і поведінку населення.

4. РІЗНОВИДИ ТОТАЛІТАРИЗМУ. ФАШИЗМ

Можна виділити кілька різновидів тоталітаризму, відомих історії: **фашизм, комуністичний тоталітаризм і націонал-соціалізм (нацизм)**.

Уперше фашистські організації виникли в Італії. У 1922 р. фашисти на чолі з **Беніто Муссоліні** прийшли до влади в цій країні. Для італійського фашизму було характерним прагнення до відродження великої Римської імперії і встановлення контролю над усім Середземномор'ям.

Спочатку фашисти зберігали окремі демократичні інститути (наприклад, парламент), однак поступово фашистські лідери повністю узурпували владу у своїх руках і покінали з видимістю демократії.

Методами популізму, демагогії й елементарної неправди італійські фашисти створили для свого руху *масову соціальну базу*.

Серед особливостей італійського фашизму варто виділити *збереження монархії* в країні при фактичній ізоляції монарха від реальної політичної влади, а також міцний союз з *католицькою церквою*, що зберігала свій вплив у країні і була покликана виправдовувати злочинні діяння фашистів.

Терор – політика усунення, придушення політичних супротивників насильницькими засобами, аж до фізичного знищення.

Фашизм (італ. fascismo, от fascio – пучок, в'язка, об'єднання) – ідеологія, політичні рухи і соціальна практика, що панували у ряді тоталітарних держав. Фашизм характеризується войовничим антидемократизмом, расизмом, шовінізмом, ґрунтується на необхідності сильної, нещадної влади, яка тримається на загальному пануванні фашистської партії, на культі «вождя».

Беніто Муссоліні

5. КОМУНІСТИЧНИЙ ТОТАЛІТАРИЗМ

Комуністична ідеологія та її основні пріоритети

Виникнення комуністичної ідеології. Основоположником комуністичної ідеології був німецький філософ **К. Маркс**. Тому цю ідеологію називають марксистською. К. Маркс теоретично обґрунтував модель суспільства, вільного від приватної власності, експлуатації і всіх форм соціальної нерівності. Воно, на думку філософа, мало стати початком справжньої історії людства. Комунізм, вважав Маркс, прийде на зміну колишнім «експлуататорським суспільствам» у результаті *класової боротьби* робітничого класу з буржуазією і здійснення *соціалістичної революції*.

Свою теорію про соціалізм К. Маркс і Ф. Енгельс вважали науковою і, щоб підкреслити її відмінність від усіх попередніх теорій, паралельно ввели в ужиток ще й поняття «комунізм», що об'єднувало, на їхній погляд, дві сходинки розвитку суспільства – соціалістичну і комуністичну.

Пролетаріат, за марксизмом, – один із двох класів (другий – буржуазія) капіталістичного суспільства, який складається з найманих робітників, позбавлених власності на засоби виробництва і змушених продавати свою робочу силу.

Марксизм став важливою віхою в розвитку суспільної думки. У той же час у ньому абсолютизується роль класової боротьби і насильства, заперечується можливість прогресивної еволюції суспільства, перебільшується історична роль *пролетаріату*.

Основні ідеї і принципи соціалізму і комунізму (з точки зору марксизму)

Соціалізм	Комунізм
Державна влада в формі диктатури пролетаріату, а згодом створення загальнонародної держави.	Ліквідація держави, управління суспільством через громадські органи самоврядування народу.
Керівна роль комуністичної партії в суспільстві.	Створення загальнонародної власності.
Знищення приватної власності й розвиток економіки на базі державної і колгоспно-кооперативної власності.	Ліквідація відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею.
Розподіл матеріальних благ за результатом праці.	Розподіл матеріальних благ за потребами.
Наявність дружніх класів – робітничого класу, колгоспного селянства й «прошарку» – народної інтелігенції; зближення націй і народностей.	Ліквідація класів, злиття націй.
Формування всебічно й гармонійно розвиненої особистості у відповідності до ідеології марксизму.	Формування нової людини з новим комуністичним світоглядом і мораллю.

Марксизм і соціал-демократичний рух. Марксизм став ідеологічною основою соціал-демократичного руху, що з початку ХХ ст. розділювався на:

- революційну радикальну течію (В. Ленін та інші);

- реформістську течію (Е. Бернштейн та інші), яка піддавала критиці багато теоретичних положень марксизму і відмовилася від його багатьох положень (курсу на соціалістичну революцію та інших).

Реформістська течія була ідеологією соціал-демократії, яка стала на шлях еволюційного розвитку суспільства і заперечення революційно-радикальних методів боротьби.

У свою чергу, В. Ленін прагнув пристосувати основні положення марксизму до російських умов. Він говорив про можливість перемоги соціалізму в одній, окремо взятій країні, маючи на увазі Росію, обґрунтував необхідність створення комуністичної партії, яка повинна була стати ключовим важелем для встановлення диктатури пролетаріату.

Ленінізм. В. Ленін визначив за кінцеву мету діяльності більшовицької партії здійснення світової соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату у всесвітньому масштабі. Його прихильники і послідовники настільки високо оцінили його внесок у теорію і практику марксизму, що до назви комуністичної ідеології – «марксизм» додали термін «ленінізм» (марксизм-ленінізм).

Марксизм як державна ідеологія. Після жовтневого перевороту в Росії марксизм став державною ідеологією, піддався догматизації та вульгаризації і був поставлений на службу комуністичному тоталітарному режиму.

Державною ідеологією марксизм-ленінізм також став у тих країнах світу, котрі вибрали радянську модель розвитку. Криза комуністичної ідеології наприкінці 80-х рр., її нездатність вирішувати проблеми розвитку країн призвели до того, що абсолютна більшість держав Східної Європи, Азії й Африки відмовилися від постулатів марксизму-ленінізму. Лише в деяких країнах у наш час ця ідеологія має державний статус (у КНР, В'єтнамі, КНДР, на Кубі), хоча в Китаї і В'єтнамі впроваджуються ринкові реформи, що завжди заперечували прихильники комунізму. А вірність комуністичним ідеалам на Кубі й у КНДР набуває найпотворніших форм.

Роль і місце людини в системі ідеології марксизму. Людина – головна дійова особа історії, а з погляду марксистів – є лише додатком того чи іншого класу, «матеріалом для політичної боротьби».

Людину майбутнього марксиста уявляли (і уявляють) як носія абсолютних чеснот, що відкидає матеріальний розрахунок і вигоду, що буде жити лише суспільними потребами й ідеалами.

Комунізм (від лат communis – спільний) – загальна назва різних ідеологічних течій, в основі яких – заперечення приватної власності (первісний комунізм, утопічний комунізм, «казармений комунізм» та ін.) і проголошення загальної рівності людей. У марксистському розумінні історичного процесу комунізм – це суспільно-економічна формація, що приходить на зміну капіталізму і проходить у своєму розвитку 2 сходинок (чи фази) – соціалізм і комунізм.

Утворення, цілі і тактика комуністичних партій

Утворення комуністичних партій. Руйнівні наслідки Першої світової війни, жовтневий переворот в Росії 1917 р., різке загострення соціальних проблем у країнах Європи, Америки, Азії, піднесення на цій основі робітничого руху призвели до утворення комуністичних партій.

Комуністи, використовуючи нестатки і страждання людей, проголошували принцип загальної рівності, насамперед в умовах життя, рівне споживання матеріальних благ тощо. За великим рахунком, **комунізм – ідеологія найбідніших верств населення**. Розуміючи це, комуністи вирішили максимально використовувати ці верстви для своїх цілей, і для цього їм були потрібні політичні партії. *Для комуністів політична влада завжди була головною метою, а люди – тільки засобом для її досягнення.*

Уже в 1918 р. комуністичні партії виникли в *Австрії, Німеччині, Польщі, Угорщині, Фінляндії й Аргентині.*

За 1919 р. посилились позиції радикальних перетворень у *соціалістичних і робітничих партіях*. На їхній базі формувалися компартії в *Королівстві сербів, хорватів і словенців, Голландії, Болгарії, Мексиці, США.*

У наступному році комуністи створили свої партії в *Іспанії, Уругваї, Ірані, Туреччині.* У багатьох країнах виникли марксистські гуртки.

Як правило, це були невеликі за кількістю, досить замкнуті політичні організації. У боротьбі за владу в своїх країнах комуністи віддавали перевагу насильницьким і збройним методам боротьби і не йшли на компроміси зі своїми потенційними союзниками.

В основі їхньої *тактики* була організація страйків, збройних зіткнень із владою. Комуністи, як правило, відмовлялися від співробітництва з іншими лівими партіями, вважаючи їх недостатньо революційними. Вони усувалися від спільних дій із профспілками, від виборів до парламентів, хоча шансів бути представленими в органах влади в них було небагато.

Головні цілі більшовиків. *Лише в Радянській Росії комуністи (більшовики) в цей час мали реальну державну владу.* Їхньою кінцевою метою була світова революція, і в нових компартіях вони бачили ту силу, за допомогою якої більшовики зможуть установити панування в усьому світі.

Головною метою російських комуністів на цьому етапі було схилити молоді комуністичні партії на свій бік, зробити їх провідниками своєї політики в усьому світі. Для цього вони прагнули створити всесвітній комуністичний центр – III Інтернаціонал.

6. НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМ (НАЦИЗМ)

Нацизм затвердився в *Німеччині*, увібравши в себе риси як фашизму, так і комуністичного тоталітаризму. Разом з тим він відрізнявся від них цілями і соціальними пріоритетами.

Метою націонал-соціалізму було встановлення **всесвітнього панування «арійської раси»**, вищою нацією у світі проголошувалася німецька.

Націонал-соціалізм ні з ким не збирався розділяти свою владу. Нациссти рішуче заперечували можливість монархії в Німеччині навіть у значно

обмеженому вигляді; вони знищили парламентаризм, заборонили діяльність усіх політичних партій, крім нацистської.

НСДАП була побудована за принципом *«фюрерства»*, тобто беззаперечного підпорядкування у вертикалі влади «фюрерам» («вождям»).

У назву партії нацисти не випадково включили слова *«соціалістична»* і *«робітничка»*. У такий спосіб вони залучали на свій бік *робітників* (одну із найчисельніших соціальних груп) і тих, хто поділяв принципи соціалістичної ідеології. Нацистам вдалося охопити своєю людиноненависницькою ідеологією і значну частину *молоді*.

За короткий час шляхом насильства і концентрації влади нацисти змогли значно збільшити обсяг виробництва, налагодити випуск новітніх видів військової техніки, створити масову боєздатну армію, реорганізувати і повністю підкорити собі каральні органи.

Уся ця добре організована система була спрямована на досягнення головної мети – розв'язання нової світової війни і встановлення світового панування Німеччини.

7. УРОКИ ІСТОРІЇ

Вивчення загальних рис тоталітарних політичних режимів і особливостей їхніх різних форм, безсумнівно, робить доступнішим розуміння умов і шляхів виникнення тоталітарних режимів, що принесли людству стільки горя, страждань і втрат.

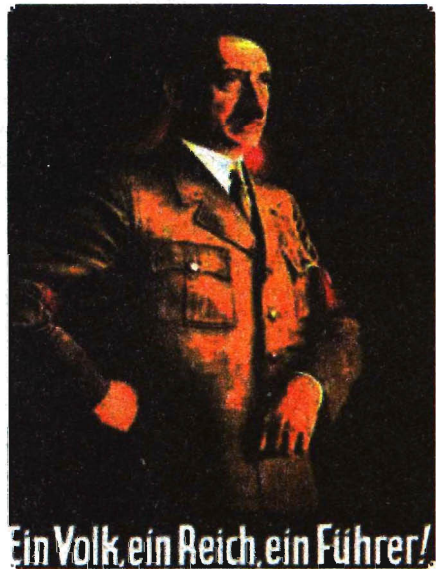
Тоталітарні режими істотно загальмували прогрес економічного і соціального розвитку в країнах, де вони були панівні. Вони прагнули перетворити необмежені можливості людини і її розуму на слухняне і бездумне знаряддя для досягнення своїх злочинних цілей. Довгі роки люди в усьому світі будуть здригатися при згадуванні злодіянь цих антилюдських режимів.

Історичний досвід переконливо доводить, що *поява тоталітарних режимів в окремих країнах стала можливою через відсутність єдності демократичних сил* і недостатню їхню рішучість відстоювати ідеали свободи і демократії. Тоталітарні режими можуть виникнути і сьогодні в

Націонал-соціалізм, нацизм (від назви Націонал-соціалістичної партії Німеччини) – ідеологія і політика гітлерівського режиму в Німеччині у 1933–1945 рр.

Сутністю нацизму є тоталітарні терористичні методи влади, а також расистська теорія про «арійську расу» та «неповноцінні раси», антисемітизм.

Засобом реалізації ідей нацизму стали воєнна агресія, геноцид, Голокост.

Портрет Гітлера з підписом: «Один народ, одна імперія, один фюрер!»

тих країнах, де не створена правова держава і не сформоване громадянське суспільство, де відсутні чи віддані забуттю демократичні традиції, де безвідповідальні політикани спекулюють на соціально-економічних труднощах, вбачаючи у їх причинах «підступи ворогів», де суспільна свідомість інфікується національним егоїзмом та шовінізмом.

Трагічні приклади ще недавньої історії повинні стати застереженням для всіх людей доброї волі в їхньому прагненні і рішучості не допустити поправлення невід'ємних прав людини.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Назвіть імена диктаторів, що очолювали тоталітарні режими в 1920–30-ті рр.
2. У яких країнах у 1920–30-ті рр. були встановлені тоталітарні режими?
3. Назвіть три основних типи політичних режимів.
4. Хто був основоположником «наукового соціалізму»?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Визначте загальні риси тоталітаризму.
2. Які риси є характерними для авторитарного режиму?
3. Назвіть характерні ознаки демократичного режиму.
4. Коли і як відбувалося утворення комуністичних партій?
5. Якими були основні програмні цілі комуністичних партій?
6. У чому полягали подібність і відмінність між фашизмом і націонал-соціалізмом?

III. Для обговорення в групі

1. Як Ви думаєте, за яких надзвичайних умов виникають тоталітарні режими?
2. Проаналізуйте, як виявляється тоталітаризм в економічному житті, політичному житті, ідеології.
3. Чому, на Ваш погляд, всі тоталітарні режими рано чи пізно приречені на крах?
4. Як Ви вважаєте, чому компартії США, Великобританії, деяких інших західних країн не мали суттєвого впливу в своїх країнах?
5. Як Ви вважаєте, чи підтверджує практика історичного розвитку життєздатність комуністичних ідей?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «авторитаризм», «тоталітаризм», «терор», «фашизм», «комунізм», «партія», «пролетаріат», «нацизм».

V. Творчі завдання

1. Як Ви вважаєте, наскільки сумісні тоталітарні режими і ринкова економіка (на прикладі сучасного Китаю)? Як довго може продовжуватися таке сполучення?
2. Прем'єр-міністр Великої Британії Маргарет Тетчер у 1983 р. в одному зі своїх виступів говорила: «Мені здається, що марксисти існують тільки для того, щоб розподіляти в суспільстві матеріальні цінності, створені іншими».
– Як Ви ставитесь до цього висловлювання відомого британського політика?
3. Які уроки, на Вашу думку, повинно винести людство з історії тоталітарних режимів?

§14. Революції 1917 р. Громадянська війна в Росії

1. РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ 1917 р. В РОСІЇ

1.1. Передумови революційної кризи 1917 р. Початок революції

У Росії залишалось багато невирішених проблем. Одним з найбільш-ших з них було *аграрне питання*, сутність якого полягала у збереженні поміщицького землеволодіння, малоземеллі та безземеллі селян.

Загострювалось *національне питання*. Політика великодержавного шовінізму викликала піднесення національно-визвольного руху в імперії.

В країні *зберігався абсолютизм*, незважаючи на спроби закласти підвалини конституційної монархії. Правлячі кола Росії виявляли неспроможність вирішити складні проблеми, що стояли перед країною. Відсутність розвинених демократичних традицій, відносно невисока політична вага промислово-фінансової буржуазії не давали надії на соціально-політичний прогрес.

Перша світова війна вкрай загострила всі проблеми в Росії. Країну виснажували величезні воєнні витрати. Порушувалася робота транспорту та підприємств. Катастрофічно зростала інфляція. Нестримно підвищувалися ціни, величезних масштабів досягала спекуляція товарами. У середині лютого уряд прийняв рішення про запровадження в Петрограді картової системи розподілу продуктів. У столиці почалися «хлібні» бунти.

Невдачі на фронті, помножені на економічну кризу та значне погіршення добробуту населення, за умов нездатності уряду вирішувати наростаючі проблеми призвели до *активізації радикальних сил* у суспільстві.

Революція почалася **23 лютого 1917 р.** (за новим стилем – 8 березня). У цей день серед жінок, які стояли на морозі в чергах, щоб отримати хліб, виникли заворушення. Демонстрації переросли у зіткнення з поліцією. 24 лютого страйк охопив у Петрограді 200 тис. чоловік, а 25–26 лютого він став фактично загальним. До економічних вимог додалися політичні. На бік страйкуючих почали переходити солдати Петроградського гарнізону.

Повсталі солдати разом з робітниками захоплювали вокзали, урядові установи. Були захоплені Арсенал, поштамт, Петропавлівська фортеця.

За пропозицією меншовиків 27 лютого була *організована Петроградська Рада*. Її очолили меншовик *М. Чхеїдзе* і трудовик (з березня – есер) *О. Керенський*. 1 березня 1917 р. Петрорада затвердила перший революційний наказ. У документі було підтверджено підпорядкування військових частин Раді робітничих і солдатських депутатів. Наказ підтверджував рівні права солдатів і офіцерів поза службою, надав амністію політв'язням, відновлював усі політичні права і свободи, скасовані за воєнних часів. Було оголошено про необхідність виборів до Установчих зборів.

1.2. Зречення Миколи II

Лютневі події стали несподіванкою для уряду й опозиційних партій. *Миколі II*, який перебував у Ставці Верховного Головнокомандування в

Могильові, пропонували сформувати уряд «народної довіри». Проте імператор розпорядився припинити роботу Думи, віддав наказ про відправлення військ із фронту в Петроград для «стабілізації становища», але здійснити це не вдалось – повсталі війська захоплювали залізничні станції, а командувачі фронтів визнавали необхідність зречення імператора від престолу, що, на їхню думку, було єдиним засобом порятунку Росії і династії.

«Навкруги зрада, боягузтво і обман», – записав Микола II у своєму щоденнику 2 березня 1917 р. У цей же день він підписав маніфест про зречення. Микола II передавав престолонаслідування своєму братові, великому князю *Михайлу Олександровичу*, але 3 березня *Михайло* також відрікся від престолу. Сам імператор був арештований у Могильові 8 березня, а його родина поміщена під домашній арешт у царському палаці.

Так закінчилося царювання останнього монарха Росії.

1.3. Формування Тимчасового уряду. Політика уряду

У ніч на 2 березня в результаті переговорів між виконкомом Петроградської Ради і Тимчасовим комітетом Державної думи був сформований *Тимчасовий уряд*, головою якого став поміщик і земський діяч *Г. Львов*. Ключові посади в уряді обійняли *кадети*.

Програма Тимчасового уряду передбачала *амністію* за всіма «політичними і релігійними справами»; свободу слова, преси, зборів і страйків; скасування всіх станових і національних обмежень.

Уряд обіцяв почати підготовку до скликання на основі загального, рівного, таємного і прямого голосування *Установчих зборів*, які повинні були встановити форму правління і прийняти конституцію країни.

Для організації тимчасового управління місцевими органами влади призначалися спеціальні представники Тимчасового уряду – *комісари*.

Були проголошені принципи «*наступності влади*» (збережений державний апарат) і «безперервності права».

Через кілька днів був виданий маніфест про відновлення *автономії* у Фінляндії, що, на думку уряду, повинно було заспокоїти окраїни.

У сфері зовнішньої політики Тимчасовий уряд підтвердив виконання зобов'язань Росії і *готовність продовження війни «до переможного завершення»*. Тимчасовий уряд був визнаний США, Британією і Францією.

1.4. Росія в умовах двовладдя

Двовладдя. За умов фактичного двовладдя, яке поділяли Ради і Тимчасовий уряд, у Росії створилися *передумови для мирних демократичних перетворень, переходу до побудови правової держави*. Ради підтри-

Двовладдя – своєрідна форма організації державної влади в Росії в березні – липні 1917 р., при якій її носіями були дві паралельно існуючі структури – *Ради* робітничих, солдатських і селянських депутатів і *Тимчасовий уряд*.

мували політику Тимчасового уряду настільки, наскільки вона сприяла революції. Проте Тимчасовому уряду доводилося зважати на Ради як на реальну силу на місцях. Однак двовладдя не могло існувати тривалий час.

Спочатку *спільна діяльність Тимчасового уряду і Рад привела до прогресивних кардинальних змін* у країні: була знищена абсолютна монархія; проголошувалися громадянські свободи, політичні партії стали легальними; ліквідовувалися царська жандармерія, поліція й охранка, оновлювався старий судовий апарат; були заарештовані царські чиновники і генерали, які протидіяли демократизації країни, надавалася амністія політичним в'язням; реорганізовувалася система місцевого управління.

Водночас *не були вирішені основні проблеми*, що стояли перед країною: *Росія продовжувала війну*; залишалось невирішеним *аграрне питання*; на фабриках і заводах не був запроваджений *8-годинний робочий день*; були скасовані лише деякі національні обмеження, уряд вороже ставився до спроб народів колишньої імперії домогтися незалежності.

Розстановка політичних сил у країні. *Ліберальні партії* після перемоги революції виступали за війну «до переможного завершення», прагнули відтягнути радикальні реформи до скликання Установчих зборів.

Есери і меншовики активно співробітничали з Тимчасовим урядом.

Більшовики виступали проти такого співробітництва. На них робили ставку правлячі кола *Німеччини*, які вважали, що з їх приходом до влади стане можливим укладання мирного договору з *Росією*. З іншого боку, вже відомі багатьом зв'язки більшовиків з кайзерівською Німеччиною відштовхували від них інші політичні сили в країні.

Події квітня – червня 1917 р. 18 квітня була опублікована нота міністра закордонних справ Тимчасового уряду *П. Мілюкова* урядам країн Антанти, у якій зазначалось, що Росія буде продовжувати війну до повної перемоги над країнами Центрального блоку. Ця нота і невдалий наступ на фронті викликали 20–21 квітня *могутню антиурядову демонстрацію робітників і солдатів* Петрограда проти продовження війни. *П. Мілюков* і *О. Гучков* (військовий міністр) змушені були піти у відставку.

Для виходу з кризи був сформований *коаліційний Тимчасовий уряд* (перший за рахунком), який знову очолив *Г. Львов*. Есери і кадети увійшли до уряду з метою послабити напруженість у країні. Проте населенню країни все ближчими ставали прості і популістські гасла більшовиків.

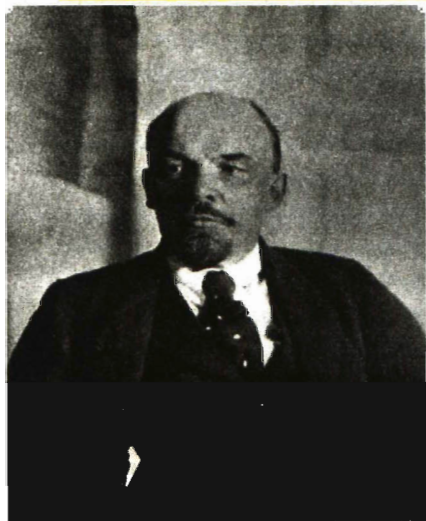
Ради перейшли до активних дій і в червні 1917 р. у Петрограді скликали *I Всеросійський з'їзд Рад*. Більшість делегатів з'їзду становили есери і меншовики. У ході дискусії лідер більшовиків *В. Ленін* заявив, що в країні

Більшовизм (поняття виникло на II з'їзді РСДРП у 1903 р., коли єдина до того партія розділилась на фракції більшості – більшовики, та меншості – меншовики) – революційна теорія, заснована на марксистських ідеях, модернізованих В. Леніном; і політичний рух, пов'язаний з формуванням «революційної партії робітничого класу» та радикальними діями щодо захоплення влади та встановлення «революційної диктатури», неминучості «світової соціалістичної революції».

Засновником і основним теоретиком більшовизму був В. Ленін. До теоретиків більшовизму відносять також М. Бухаріна, Л. Троцького, Р. Люксембург та ін. До лідерів більшовиків відносять Й. Сталіна.

є єдина партія, яка може взяти на себе відповідальність за долю країни – *партія більшовиків*. Однак есери і меншовики, звичайно, не погодилися з цим і вважали за необхідне продовжувати *співробітництво з урядом*.

Володимир Ленін

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870–1924) – політичний і державний діяч. Народився в сім'ї інспектора народних училищ, який став спадкоємним дворянином. Одержав юридичну освіту (1891); працював помічником присяжного повіреного в Самарі. З 1890-х рр. брав активну участь у революційному русі. У 1900 р. виїхав за кордон. На II з'їзді РСДРП (1903) очолив партію більшовиків. З 1905 р. – у Санкт-Петербурзі, з грудня 1907 р. – в еміграції. У квітні 1917 р. приїхав у Петроград, проголосив курс на перемогу соціалістичної революції. Очолив керівництво жовтневим переворотом. На II Всеросійському з'їзді Рад обраний Головою Раднаркому (уряду). У 1922 р. важко занедужав і з грудня практично не брав участі у політичній діяльності. Прихильник марксизму, Ленін вважав найважливішим завданням створення «партії нового типу», на відміну від парламентських соціал-де-

мократичних партій, відстоював курс на встановлення диктатури пролетаріату. Гостра криза в країні після жовтневих подій 1917 р. і громадянської війни підштовхнула Леніна до визнання помилковості політики «воєнного комунізму» і необхідності переходу до нової економічної політики.

18 червня Тимчасовий уряд прийняв рішення про початок нового наступу на фронті. У результаті воєнної авантюри за 18 днів у боях загинуло 60 тис. солдатів і офіцерів. Генерали звинуватили в провалі наступу більшовиків, які проводили антивоєнну пропаганду в армії. Вони вимагали розгону Рад, проголошення РСДРП(б) поза законом.

1.5. Липнева криза

Червневий наступ на фронті викликав нову урядову кризу. 2 липня 1917 р. декілька міністрів Тимчасового уряду на чолі з міністром-головою князем Г. Львовим подали у відставку. 3 липня у Петрограді почалися масові демонстрації, очолювані більшовиками. Вони проходили під гаслами «Геть Тимчасовий уряд!», «Вся влада Радам!». 4 липня натовп робітників, солдатів і матросів підійшов до Таврійського палацу, де засідав Центральний Виконавчий комітет, і вимагав передачі влади в руки Рад.

ЦВК оголосив липневі події «військовою змовою більшовиків з метою захоплення влади». У Петрограді вводився воєнний стан, деякі революційно налаштовані військові частини були роззброєні. 6 липня виступ було придушено. Були опубліковані документи, у яких В. Ленін, Г. Зинов'єв та інші лідери більшовиків звинувачувались в одержанні грошей від німецького генерального штабу і шпигунстві на користь Німеччини. 8 липня був

сформований другий коаліційний уряд на чолі з **О. Керенським**, якому ЦВК Рад надав «необмежені повноваження і необмежену владу».

Керенський Олександр Федорович

(1881–1970) – російський політичний і державний діяч. Адвокат. Лідер фракції трудовиків у IV Державній думі (1912–1917), з березня 1917 – есер. У Тимчасовому уряді 1917 р.: міністр юстиції (березень–травень), військовий і морський міністр (травень–вересень), з 8 липня 1917 р. – міністр-голова (глава уряду). З 30 серпня – верховний головнокомандувач. Після захоплення влади більшовиками разом з генералом П. Красновим почав похід на Петроград, що закінчився провалом. З 1918 р. – в еміграції у Франції, з 1940 р. – у США. Видавав газету «Дні» (1922–1932). У 1950–60-ті рр. працював у Гуверовському інституті війни, революції і миру (США). Автор мемуарів, історичних досліджень, упорядник і редактор документальних публікацій з історії російської революції: «Справа Корнілова» (1918), «Гатчина» (1922), «Здалеку» (1922) та ін.

Олександр Керенський

Була відновлена смертна кара на фронті, запроваджена цензура. За оцінкою В. Леніна, липневі події означали *кінець двовладдя*. Більшовики після цих подій взяли курс на підготовку збройного повстання.

1.6. Змова Корнілова

Після провалу червневого наступу і липневих подій головнокомандувачем російської армії став генерал **Л. Корнілов**, який змінив на цій посаді О. Брусилова. Єдино можливий вихід з того важкого становища, у якому перебувала країна влітку 1917 р., він бачив у встановленні **диктатури**.

25 серпня 1917 р. Л. Корнілов направив на Петроград 3-й кінний корпус. Однак майже відразу ж Керенський запідозрив Корнілова в прагненні встановити свою особисту диктатуру, змістив Корнілова з посади, оголосив його заколотником і звернувся по допомогу до Рад, у яких на цей час посилювався вплив більшовиків. Були вжиті заходи для припинення руху корніловських військ на Петроград, заарештовані генерали *Корнілов, Лукомський, Денікін, Марков* та інші. Змову генералів було ліквідовано 30 серпня.

При ліквідації змови Корнілова інтереси урядових кіл і лівих сил збіглися, тому що повернення до монархічних порядків відкидали і ті, й інші. Однак після цих подій робітники і солдати почали схилятися до більшовиків, що особливо виявилось в *«більшовизації Рад»*, коли більшовики на початку вересня вже становили більшість у *Петроградській, Московській* та інших Радах.

2. ПРИХІД ДО ВЛАДИ БІЛЬШОВИКІВ

Роздуми з приводу

Історія більшовизму повчальна. Маленька купка людей на чолі з Леніним, фанатично переконаним у своїй «історичній правоті», менш ніж через півтора десятиліття стала партією, яка захопила владу в найбільшій країні світу. Так, спонсором більшовиків була Німеччина, яка хотіла розвалити Росію зсередини. Так, у тодішній Росії склалася унікальна ситуація, коли авантюра узурпаторів влади могла виявитися вдаюю. Так, більшовики геніально використовували популістські гасла та політичну демагогію. Але ж ідеї більшовиків «оволоділи масами», їм повірили мільйони людей, і це стало доленосним не тільки для Росії, а й для усього світу в XX столітті...

Більшовизм живий і понині. Цю назву активно використовують різні групи прибічників Сталіна і Троцького. Навіть у сучасній Росії є радикальне угруповання «націонал-більшовиків». Можливо, ці назви наводять на певні думки та асоціації... І знов примушує замислитись над уроками історії.

2.1. Політична обстановка в країні восени 1917 р.

1 вересня 1917 р. Росія була проголошена республікою. 14 вересня 1917 р. у Петрограді за рішенням ЦВК була скликана *Всеросійська Демократична нарада* «для створення сильної революційної влади». В її роботі взяли участь представники всіх політичних сил країни. 20 вересня Демократична нарада передавала свої функції до скликання Установчих зборів Тимчасовому уряду – *Передпарламенту*.

25 вересня 1917 р. був сформований третій коаліційний уряд на чолі з О. Керенським, до складу якого увійшли і *меншовики*.

2.2. Підготовка більшовицького повстання

Для підготовки до збройного перевороту більшовиками було створено два органи: легальний – *Військово-революційний комітет (ВРК)* при Петроградській Раді і нелегальний – *Військово-революційний центр (ВРЦ)* при ЦК РСДРП(б).

10 жовтня і 16 жовтня відбулися засідання *ЦК РСДРП(б)*, на яких була прийнята лєнінська резолюція про негайне збройне повстання.

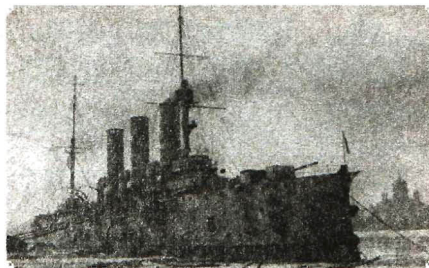
Комісари ВРК були послані у військові частини, на склади зброї, промислові підприємства й установи. ВРК закликав Петроградський гарнізон не виконувати накази без його санкцій. Діяльність Тимчасового уряду і командування Петроградського гарнізону була паралізована.

22 жовтня, у день святкування Дня Петроградської Ради, пройшли масові маніфестації і мітинги, які більшовики використовували для агітації серед народу. На бік ВРК перейшов гарнізон стратегічно важливої *Петропавлівської фортеці та Кронверкський арсенал* зі зброєю і боєприпасами.

2.3. Здійснення більшовицького перевороту

У ніч проти 24 жовтня Тимчасовий уряд прийняв рішення про закриття більшовицьких газет, притягнення до суду членів ВРК за відправлення у військові частини телефонограм про непокору штабу округу.

Проте на ранок **25 жовтня** влада в столиці перейшла в руки Петроградського ВРК. Війська, вірні Тимчасовому уряду, були блоковані в *Зимовому палаці*. Навколо палацу ВРК зосередив солдат, до бойової готовності був приведений гарнізон Петропавлівської фортеці. Холостий постріл із крейсера «Аврора» був сигналом до початку штурму Зимового палацу. Невдовзі Зимовий було захоплено. Міністри Тимчасового уряду були заарештовані і відправлені в Петропавлівську фортецю.

Крейсер «Аврора» — символ Жовтневої революції

О. Керенський спробував організувати *опір більшовицькому перевороту*. Він зумів вибратися з заблокованого Зимового палацу в штаб *Північного фронту (м. Псков)* і 26 жовтня віддав наказ про наступ військ на Петроград. Війська 3-го кінного корпусу під командуванням генерала **П. Краснова** рушили на столицю. 28 жовтня війська підступили до *Петрограда*.

У ніч на 29 жовтня в Петрограді був піднятий заколот юнкерів, але упродовж дня він був придушений. 30 жовтня війська Краснова почали наступ, але після багатогодинного бою були розгромлені в районі *Путівських висот*. Керенський втік. Краснов і його штаб були заарештовані.

Причини перемоги більшовицького перевороту

Наростання в країні соціально-економічних проблем, що не вирішувались.
Зволікання зі скликанням Установчих зборів.
Падіння авторитету Тимчасового уряду після корніловського заколоту.
Посилення позицій більшовиків після поразки корніловського заколоту.
Протириччя між лібералами й правими соціалістами (меншовиками і есерами).
Радикалізація лівого крила поміркованих соціалістів.
Успіх популістських обіцянок більшовиків вирішити проблеми суспільства.

2.4. Встановлення влади більшовиків

II Всеросійський з'їзд Рад. 25 жовтня 1917 р., у той час, коли йшла підготовка до штурму Зимового палацу, у Смольному почав роботу II Всеросійський з'їзд Рад. Серед його делегатів переважали більшовики. Лідери меншовиків і есерів на знак протесту проти «військової змови і захоплення влади» залишили з'їзд. З двох основних питань порядку денного за доповіддю Леніна були прийняті Декрет про мир і Декрет про землю.

Декрет про мир. У документі містилася пропозиція більшовиків до урядів і народів воюючих країн негайно почати переговори про *«справедливий і демократичний мир»* – *«негайний мир без анексій і контрибуцій»*. 9 листопада Ленін звернувся по радіо до солдатів і матросів із закликком вибрати уповноважених і почати переговори з ворожими солдатами, результатом чого стало би укладання «солдатського миру» на фронті. Після

Декрет про землю

відхилення пропозицій урядами *Антанти* радянський уряд пішов на сепаратні переговори з країнами *Центрального блоку*.

Декрет про землю скасовував *поміщицьку власність на землю* без викупу і передавав *поміщицькі, удільні, церковні землі* з усім інвентарем і будівлями в розпорядження волосних земельних комітетів і повітових Рад селянських депутатів.

Право приватної власності на землю скасовувалось, земля націоналізувалась.

Закріплювалося право користуватися своєю працею, але без найманої праці. Декрет встановлював, що землі «рядових селян і козаків не конфіскуються», тобто сприяв розподілу земель заможних селян між найбіднішими верствами села і тим са-

мим розпалював громадянську війну.

Нова система державного управління. Після насильницького захоплення влади перед більшовиками постало завдання утримати її в суперництві з есерами та меншовиками і створити нову державну систему управління замість зруйнованої старої.

Перші перетворення радянської влади

Ліквідовувалися Сенат, Синод, Державна Рада; міські думи, земські управи підпорядковувалися місцевим Радам, а до літа 1918 р. – ліквідовувалися.
Ліквідовувалися стани ; зрівнювалися в громадянських правах чоловіки і жінки; церква відокремлювалася від держави, а школа від церкви.
Створювалися репресивні органи – Робітничо-селянська міліція, Всеросійська Надзвичайна Комісія (ВЧК – російською), революційні трибунали.
15 листопада 1917 р. – наказ про демобілізацію царської армії . У лютому 1918 р. була створена Робітничо-селянська Червона армія.
29 жовтня встановлено 8-годинний робочий день . Почалася націоналізація заводів і фабрик, експропріація майна. Запроваджувався робітничий контроль.
Прийнята 2 листопада 1917 р. Декларація прав народів Росії проголошувала знищення національного гніту, надавала рівноправ'я і самовизначення націям, скасовувала всі національні й релігійні привілеї і обмеження.

Таким чином, у результаті більшовицького перевороту до влади прийшли ліворадикальні сили, які мали на меті встановлення диктатури пролетаріату в Росії і здійснення соціалістичної революції у світовому масштабі. Події 1917 р. радикально змінили історичну долю народів Росії, вплинули на весь хід світової історії в XX столітті.

2.5. Розігнання Установчих зборів

Гасло скликання Установчих зборів, що повинні були вирішити, яким буде державний устрій Росії після Лютневої революції 1917 р., було прийняте всіма політичними партіями.

Вибори до Установчих зборів. Більшовики сподівалися отримати більшість в Установчих зборах і надати законність своїй, силою захопленій владі. Однак за результатами виборів до Установчих зборів (12 листопада 1917 р.) з 715 мандатів в Установчих зборах 412 одержали есери, а більшовики – лише 183 мандати, і розстановка сил була не на їх користь.

Відкриття Установчих зборів відбулося 5 січня 1918 р. у Петрограді. Більшовики в ультимативній формі вимагали *визнати декрети радянської влади*, включені в *Декларацію прав трудящого й експлуатованого народу*. Правосерівська більшість зборів та інші партії відмовились від затвердження більшовицьких документів. Тоді більшовики і ліві есери залишили зал засідань. Отже, Установчі збори не визнали радянську владу.

Розігнання Установчих зборів.

6 січня матроси і червоногвардійці, діючи за прямою вказівкою Леніна і Свердлова (Голови ВЦВК) силою розігнали Установчі збори, що наступного дня декретом «узаконив» ВЦВК.

III Всеросійський з'їзд Рад, скликаний після розгону Установчих зборів, об'єднав робітничі та солдатські Ради з селянськими. З'їзд прийняв Декларацію прав трудящого й експлуатованого народу, яка проголосила Росію *Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою (РРФСР)*, що утворювалася «на основі вільного союзу вільних націй як федерація».

3. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В РОСІЇ (травень 1918 – листопад 1920 р.)

3.1. Основні причини громадянської війни в Росії

Насильницьке захоплення влади більшовиками.
Націоналізація власності, експропріація майна, введення продовольчої диктатури, грабіжницькі дії продзагонів, введення політики «воєнного комунізму».
Політичний тероризм і авантюризм більшовиків, які розігнали Установчі збори й уклали в березні 1918 р. сепаратний мирний договір з Німеччиною.
Насильницьке переселення бідноти з центру Росії на козацькі землі.
Прагнення монархістів покінчити з революційними й ліберальними рухами; прагнення буржуазії і поміщиків повернути втрачені багатства та політичний вплив.
Російські традиції «пугачовщини», низький рівень політичної культури, відсутність демократичних традицій.

Установчі збори – представницька установа, яка, як правило, обирається демократичним шляхом для встановлення форми правління і розробки конституції в країні.

Свідчать документи

3 промови Леніна на III з'їзді Рад

Розігнання Установчих зборів радянською владою є повна і відкрита ліквідація формальної демократії в ім'я революційної диктатури.

3.2. Основні протиборчі воєнно-політичні сили в громадянській війні

Червоні	Білі
Представляли: ліворадикальні політичні сили і насамперед більшовиків. Виступали під червоними знаменами – символом пролетарської революції.	Представляли: підприємців, банкірів, поміщиків, більшість офіцерів царської армії, студентство, частину інтелігенції. Виступали під білими знаменами – символом монархії.
Основні цілі: здійснення соціалістичної революції в Росії й світі, встановлення диктатури пролетаріату у формі влади Рад, фізичне знищення опозиційно налаштованих до нової влади осіб, здійснення на практиці ідей К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна.	Основні цілі: звільнення Росії від влади більшовиків, скликання Установчих зборів або Земського собору, відновлення старих порядків і «єдиної неподільної» Росії. Захист підприємництва, громадянських свобод, вирішення аграрного й національного питань.
Червоних підтримували: робітники, найбідніше селянство, частина інтелігенції, солдати і частина офіцерів колишньої царської армії, матроси.	Білий рух підтримували: монархісти, ліберали, кадети, октябристи.

3.3. Події громадянської війни в травні 1918 – лютому 1919 р.

Громадянська війна – організована або стихійна збройна боротьба за державну владу між різними соціальними групами і політичними угрупованнями всередині країни.

Початок інтервенції. У січні 1918 р. *Румунія* захопила Бессарабію, війська *Німеччини* – Курську, Воронежську, Орловську губернії.

Навесні 1918 р. *англійські, французькі, американські війська* висади-

лися в Мурманську й Архангельську; *японські, англійські й американські* – у Владивостоці, у Середній Азії і Закавказзі. На Закавказзя вдерлись *турецькі* війська. За умовами Брестського договору західні території країни окупували *німецькі й австро-угорські війська*.

Заколот Чехословацького корпусу. Наприкінці травня 1918 р. спалахнув заколот серед Чехословацького корпусу, який складався з 45 тис.

військовополонених австро-угорської армії і прямував залізницею до Владивостока. Його подальший шлях мав пролягати через океани у Францію, де йому потрібно було вступити у війну на боці Антанти.

Радянський уряд вирішив роззброїти Чехословацький корпус. У відповідь на це корпус зчинив заколот. Скрізь, де знаходилися його ешелони (*Поволжя, Урал, Сибір, Далекий Схід*), радянська влада була скинута.

Бійці Чехословацького корпусу, добре озброєні кулеметами та іншою зброєю, у залізничних вагонах

Створення Добровольчої армії. Становище РРФСР ускладнювалося формуванням на Доні і Кубані *Добровольчої армії*, яку після загибелі в квітні 1918 р. генерала Л. Корнілова очолив *А. Денікін*, і діями *П. Краснова*, що відрізав хлібні райони *Північного Кавказу* від центру країни.

Створення Червоної армії. Наступ на Східному фронті. У лютому 1918 р. була створена регулярна *Червона армія*. У травні 1918 р. у РРФСР була запроваджена загальна військова повинність. Формувалися нові з'єднання. Створювалися курси для підготовки командних кадрів. Вживалися заходи для залучення офіцерів і генералів колишньої царської армії до Червоної армії. Для підтримки дисципліни і боротьби проти «чужих елементів» був створений інститут *червоних комісарів*, завдання яких полягало у контролі за виконанням наказів більшовицького керівництва.

У вересні 1918 р. на Східному фронті війська Червоної армії перейшли в наступ, захопивши Казань, Сибірськ, Самару. Під Царициним були зупинені війська П. Краснова.

Заколот лівих есерів. Активізувалася опозиція більшовикам всередині країни. У липні 1918 р. *заколот* підняли найбільш близькі до більшовиків *ліві есери*, що вимагали скасування продовольчої диктатури, розпуску комітетів бідноти; вони рішуче виступали проти Брестського миру. Заколот був жорстоко придушений владою. Лідери лівих есерів були заарештовані, їхніх представників вивели з ВЦВК і Раднаркому. У той же час у *Ярославлі, Володимирі, Муромі*, у містах *Поволжя, Уралу і Сибіру* прокотилася хвиля змов, у ході яких есери, меншовики, представники місцевих національних рухів засновували різні *місцеві уряди й інші органи влади*.

Воєнні дії 1918 – лютого 1919 рр. У листопаді 1918 р. відбулася революція в *Німеччині*, яка на цей час була вимушена визнати свою поразку у світовій війні. *Уряд РРФСР анулював Брестський мирний договір*. Закінчення Першої світової війни дозволило країнам Антанти посилити свою присутність у Росії. Пізньої осені 1918 р. англійські війська висадилися в *Батумі і Новоросійську*, а французькі – в *Одесі і Севастополі*. Зросла чисельність військ інтервентів на *Далекому Сході, у Сибіру, на Півночі*.

У цей час в окремих регіонах країни до влади прийшли білогвардійські диктатури, очолювані: *О. Колчаком* – у Сибіру, *Е. Міллером* – на півночі країни, *М. Юденичем* – на північному заході й *А. Денікіним* – на півдні.

3.4. Воєнні дії в березні 1919 – навесні 1920 р.

Східний фронт. Навесні 1919 р. Східний фронт знову став головним. У березні 1919 р. з території Сибіру почався наступ 400-тисячної армії *О. Колчака*, який оголосив себе «Верховним правителем Росії». Метою своєї діяльності Колчак проголосив «*нещадну і неблаганну боротьбу з більшовиками*». Колчаківські війська взяли *Перм*, але просунутися далі їм не вдалося. Захоплення *Уфи* стало їхнім останнім успіхом.

28 квітня 1919 р. частини Червоної Армії перейшли у контрнаступ, і до червня захопили *Урал* і відкинули противника в *Сибір*. На січень 1920 р. армія Колчака була повністю знищена, а сам він відмовився від влади.

Бої на півдні. Влітку 1919 р. війська *Денікіна* захопили *Донбас*, *Харків*, *Царицин* і почали просування до *Москви*. Однак на початок осені наступ припинився. Добровольча армія змушена була підтримувати порядок на захоплених територіях, а в розпал наступу довелося вести важку боротьбу в тилу із загонами батьки *Махна*, який діяв на території *України*.

Червона армія перекинула на Південний фронт великі кавалерійські з'єднання (Першу і Другу кінні армії), які успішно билися з регулярною кіннотою «білих». Наприкінці жовтня війська Червоної армії перейшли в контрнаступ, фронт покотився на південь. У січні 1920 р. Червона армія вступила в Ростов-на-Дону, у лютому – в Одесу. Залишки Добровольчої армії евакуювалися в Крим і перейшли під керування генерала П. Врангеля.

Бої на півночі країни. Армія генерала *М. Юденича*, наступаючи з *Естонії*, тричі намагалася захопити *Петроград*, але була розгромлена.

Завдавши поразки військам Колчака, Денікіна і Юденича, Червона армія перехопила стратегічну ініціативу в громадянській війні.

3.5. Війна Радянської Росії проти Польщі і розгром військ Врангеля

Війна проти Польщі. Навесні 1920 р. воєнні дії проти Радянської Росії розпочала Польща. Польський уряд, вважаючи частину території *Литви* і *Білорусії* «безперечно польською», мав намір захистити недоторканність територій, заселених поляками. *Польське керівництво уклало договір з УНР про спільні дії проти більшовиків в Україні.*

Влітку 1920 р. Червона армія почала контрнаступ. Війська Південно-Західного фронту вели наступ на *Львів*, а Західного – на *Варшаву*. На ви-

Свідчать документи

Наказ М. Тухачевського

Бійці робітничої революції!.. На заході вирішуються долі світової революції. Через труп білої Польщі лежить шлях до світової пожежі. На багнетах понесемо щастя і мир трудящому людству. На Захід! До рішучих боїв, до гучних перемог!.. Настав час наступу. На Вільно, Мінськ, Варшаву – марш!

падок успіху військ *М. Тухачевського* на території *Польщі* більшовицьке керівництво сподівалося підштовхнути Європу до соціалістичної революції. Однак «червоні» зазнали поразки і змушені були відійти.

18 березня 1921 р. у *Ризі* був підписаний мирний договір між *РСФРР*, *УСРР* і *БРСР* з одного боку і *Польщею* – з іншого. До Польщі відійшли *Західна Білорусія* і *Західна Україна*.

Радянська сторона зобов'язалася сплатити Польщі 30 млн. карбованців золотом, а також повернути воєнні трофеї, всі наукові і культурні цінності, вивезені з території Польщі з 1772 р. (після першого поділу Польщі).

Війна проти військ Врангеля. У *Криму* у квітні 1920 р. Денікін передав владу генералу *Врангелю*. За короткий термін він реорганізував армію і налагодив дисципліну. У травні 1920 р. білі, подолавши опір радянських військ, зайняли *Мелітополь*, *Каховку*, частину *Північної Таврії* та інші регіони *України*. Війська Врангеля намагалися прорватися на *Дон* і *Кубань*.

Після укладення перемир'я з Польщею радянське керівництво перекинуло значні сили на південь, де був сформований *Південний фронт* під

командуванням **М. Фрунзе**. Врангелівські війська були відтіснені у Крим. Їх лінія оборони проходила по *Турецькому валу*. На сході вал упирався в *Сиваську затоку*, а з заходу прикривався корабельною артилерією.

У ніч на 8 листопада 1920 р. частини Червоної армії убрід по мілководній *Сиваській затоці* обійшли укріплення. Загони Махна, тодішнього союзника червоних, штурмували Перекоп у лоб. **Ці бої були найкривавішою сторінкою громадянської війни.** Війська Південного фронту ввірвалися до Криму. Залишки армії Врангеля були евакуйовані в *Константинополь*.

3.6. Терор у роки громадянської війни

Боротьба з «ворогами народу». Всіх, хто не поділяв погляди більшовиків на майбутнє країни, вони оголосили **«ворогами народу»**. У листопаді 1917 р. декретом Раднаркому кадети оголошувалися партією «ворогів народу». З літа 1918 р. радянська влада оголосила «ворогами народу» *селян*, які «приховували надлишки хліба», не вивозили їх на приймальні пункти.

Органи терору. Постановою Раднаркому від 7 грудня 1917 р. була створена **Всеросійська Надзвичайна Комісія (ВЧК – за російською аббревіатурою)** для боротьби з контрреволюцією, саботажем і дитячою безпритульністю (остання її функція була не головною). ВЧК стала найважливішим інструментом більшовиків для виявлення і ліквідації противників. З весни 1918 р. вона стала вживати надзвичайних заходів (аж до розстрілу на місці) стосовно «ворогів революції». Розстрілювали як противників режиму, так і тих, хто ще вчора був опорою революції – *робітників, солдатів, матросів*.

Розправа з родиною імператора. У липні 1918 р. більшовики розстріляли останнього російського імператора *Миколу II*, його дружину *Олександру Федорівну*, чотирьох дочок і сина. Це вбивство, санкціоноване *Леніним і Свердловим*, мотивувалося «революційною доцільністю».

«Червоний терор». Після замаху на життя Леніна 30 серпня 1918 р. і вбивства керівника Петроградського ЧК *М. Урицького* Раднарком 5 вересня 1918 р. ввів постанову *«Про червоний терор»*. Форми «червоного терору» були різними: *розстріли за класовою ознакою, захоплення заручників, створення концтаборів для ворожих елементів (Соловки)* та інші.

Мовою цифр

За даними розслідування денікінської комісії, жертвами «червоного терору» лише на півдні Росії стали 1,7 млн чоловік.

Цікаві подробиці

Термін «вороги народу», як і саму практику «класового терору», більшовики запозичили в якобінців («Ворогами народу варто управляти за допомогою терору», – сказав у Конвенті М. Робесп'єр).

Члени колегії ВЧК: Я. Петерс, І. Уншлихт, А. Беленький (стоїть), Ф. Дзержинський, В. Менжинський, 1921 р.

Створення однопартійної системи. У листопаді 1917 р. поза законом була оголошена партія *кадетів*. У 1921 р. – партія лівих есерів, колишніх союзників більшовиків. У 1922 р. така ж доля спіткала і *правих есерів*. Навесні 1921 р. більшовики розправилися з *меншовиками*, заарештувавши понад 2 тис. чоловік і весь ЦК. Більшість із них були вислані за кордон, а інші відправлені в Сибір. Так сформувалась *однопартійна система*.

3.7. Підсумки і наслідки громадянської війни

У 1920–1922 рр. громадянська війна йшла в *Закавказзі, Середній Азії і на Далекому Сході*, де Червона армія зуміла здобути перемогу над своїми супротивниками. На *Далекому Сході* і закінчилася ця братовбивча війна.

Мовою цифр

Втрати, завдані війною, становили 50 млрд карбованців. Промислове виробництво в 1920 р. упало до 14 % від рівня 1913 р., сільськогосподарське виробництво скоротилося майже вдвічі. На фронтах від голоду, хвороб, терору загинуло від 12 до 15 млн осіб. Причому, власне воєнні втрати становили лише близько 800 тис. чоловік. На 1922 р. населення Росії зменшилося на 13 млн чоловік порівняно з 1913 р. Понад 2 млн громадян Росії вимушені були емігрувати з країни.

Основні причини перемоги «червоних» у громадянській війні

На контрольованих «білими» територіях відновлювались закони Російської імперії, «старі порядки», а власність поверталась попереднім власникам.
Гасло «Єдиної і неподільної Росії» налаштувало проти «білих» національні окраїни. Лідерів Білого руху дискредитував в очах народу їх зв'язок з інтервентами.
Соціальна й ідейна розрізненість «білих», які не мали єдиного авторитетного керівництва, їх лідерів розділяла ворожість і боротьба за владу.
На територіях, які займала Біла армія, вона поводити себе як армія агресорів – в тилу у неї процвітали мародерство, розстріли, побиття.
Гасла більшовиків були зрозумілі населенню, що вважало більшовиків «меншим злом». Соціальна база більшовиків стала набагато ширшою.
Більшовики зуміли сконцентрувати промислові й людські ресурси, маневрувати резервами.
Використання більшовиками можливостей свого потужного державного апарату, їх здатність проводити масову мобілізацію.

4. «ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ»

4.1. Націоналізація промисловості. 28 червня 1918 р. були *націоналізовані великі підприємства*, а в листопаді 1918 р. всі підприємства з кількістю робітників понад 5 чоловік при наявності механічного двигуна і понад 10 чоловік без механічної тяги. Управління промисловістю було зосереджено в руках *Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ)*.

4.2. Продрозкладка. Ще навесні 1918 р. радянська влада вирішила вдатися до *насильницьких заходів для заготівлі хліба*. У села

направлялися *продзагони* з робітників і бідноти, завданням яких було добути хліб за «твердими цінами або за рахунок вилучення в куркулів». Половина хліба передавалася організаціям, які послали продзагони, половина передавалася Наркомпроду.

У січні 1919 р. була введена *продрозкладка* (*примусове вилучення продуктів*). Спочатку продрозкладка стосувалася лише хліба, однак з 1920 р. продрозкладка була поширена майже на всі продукти харчування: олію, молоко, картоплю, мед, м'ясо.

4.3. Безгрошові розрахунки. Усюди запроваджувались безгрошові розрахунки. Безкоштовними стали транспорт і комунальні послуги. Знецінювання грошей вело до натуральної оплати праці (предметами першої необхідності) і як наслідок – до *продовольчої диктатури*.

4.4. Загальна трудова повинність. Якщо у 1918 р. був прийнятий декрет про запровадження трудової повинності для представників «експлуататорських класів», то з 1920 р. уже вводився декрет про загальну трудову повинність. Великі повинності лягли на селян: гузова, дров'яна та інші.

4.5. Опір більшовикам. Заходи «воєнного комунізму» призводили до посилення невдоволення політикою більшовиків, спричинили гостру економічну і політичну кризу. Ухиляючись від продрозкладки, *незацікавлені у результатах своєї праці селяни* скорочували посіви до такої міри, що самі ледве могли прогодувати родини.

Селян підтримувала велика частина *робітників*. Країною прокотилася хвиля повстань.

Для придушення невдоволення створювалися *штрафні робітничі команди* і *концентраційні табори* для тих, хто ухилявся від трудової повинності.

У відповідь на ці заходи режиму ще більше посилилася хвиля повстань, які охопили практично всі регіони країни.

Для боротьби з повстанцями використовувалися *регулярні частини Червоної армії*. Так, на розгром кронштадтського повстання була направлена 7-а армія під командуванням *М. Тухачевського*. 2103 учасники цього повстання були засуджені до страти, понад 6,4 тис. – до різних термінів ув'язнення. І в Кронштадті, і в боротьбі з тамбовськими селянами армія Тухачевського застосовувала *хімічну зброю*.

Гіпотеза

Багато істориків вважають, що запровадження політики «воєнного комунізму» не стільки було викликане умовами громадянської війни, скільки було глибоко продуманою дією, що базувалася на ідеологічних принципах більшовизму.

Воєнний комунізм – система надзвичайних заходів управління економікою, яка існувала в період громадянської війни: одержавлення промисловості, припинення товарно-грошових відносин, введення продрозкладки, запровадження загальної трудової повинності, введення зрівняльної оплати праці, милітаризація суспільства, «червоний терор» проти ворогів нового режиму, бюрократизація державного апарату тощо.

I. Для перевірки знань

1. За яких обставин у березні 1917 р. було створено Тимчасовий уряд?
2. Які прогресивні зміни відбулися в Росії після лютневих подій 1917 р.?
3. Хто був лідером партії більшовиків у 1917 р.?
4. Які події відбулися 25–26 жовтня 1917 р. в Петрограді?
5. Чому більшовики розігнали Установчі збори?
6. Назвіть дві основні протиборчі сили в роки громадянської війни.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Якими були передумови революційної кризи на початку 1917 р.?
2. Назвіть основні структури державної влади у період двовладдя.
3. Які перетворення здійснили більшовики після приходу до влади?
4. Визначте основні причини громадянської війни в Росії.
5. Інтереси яких соціальних прошарків і політичних сил виражав Білий рух?
6. Охарактеризуйте напрямки та результати політики «воєнного комунізму».

III. Для обговорення в групі

1. Як Ви вважаєте, чому Тимчасовий уряд втратив контроль за ходом подій у революції 1917 р.?
2. На Ваш погляд, чи була влада більшовиків легітимною (законною)?
3. Чи можна було, на Вашу думку, запобігти жовтневому перевороту?
4. Охарактеризуйте підсумки громадянської війни. Чи були в ній, на Ваш погляд, перемоги?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «більшовизм», «Установчі збори», «громадянська війна», «терор», «воєнний комунізм».

V. Творчі завдання

1. До кінця 1980-х рр. В. Ленін мав беззаперечний авторитет у радянському суспільстві. У наш час оцінки цієї історичної особи різні й часто полярні (у залежності від політичних поглядів наших сучасників). Визначте своє ставлення до особи лідера більшовиків.
2. Чи можна було, на Вашу думку, запобігти громадянській війні в конкретно-історичних умовах 1917–1918 рр.?
3. Проаналізуйте гіпотезу щодо причин запровадження політики «воєнного комунізму»: її почали проводити внаслідок глибокої кризи в країні за умов війни, чи це була спроба силового запровадження комуністичних порядків?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 2 березня 1917 р.**.....зречення Миколи II від престолу;
.....утворення Тимчасового уряду
- 25–26 жовтня 1917 р.**.....захоплення влади більшовиками
- 2 листопада 1917 р.**.....прийняття Декларації прав народів Росії
- травень 1918 р.**.....заколот Чехословацького корпусу
- осінь – березень 1919 р.**.....розгром військ Колчака
- 1920 р.**.....поразка армії Денікіна; війна проти Польщі;
.....поразка армії Врангеля
- 1920–1922 рр.**.....перемоги «червоних» у Середній Азії, Закавказзі,
на Далекому Сході; завершення громадянської війни

§15. Діяльність Комінтерну. Революції в Німеччині та Угорщині 1918 р.

1. ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІНТЕРНУ

Ставлення більшовиків до II Інтернаціоналу. Більшовики вкрай негативно ставилися до діяльності II Інтернаціоналу, вважаючи його «зрадницьким» лише на тій підставі, що соціалістичні, робітничі і соціал-демократичні партії, які входили до його складу, підтримували свої уряди в роки Першої світової війни. Політика «захисту вітчизни» розділила лави соціалістів на два ворожих табори. II Інтернаціонал фактично припинив своє існування в роки світової війни.

За цих умов більшовики на чолі з **В. Леніним** вирішили створити *новий комуністичний Інтернаціонал (Комінтерн)*, який би повністю був під контролем Москви.

На шляху до Комінтерну. У 1918 р. в Петрограді була скликана нарада, на якій обговорювалися принципи відбору партій-засновників Комінтерну, серед яких були такі:

- чи погоджується партія-засновник Комінтерну вести боротьбу зі своїм урядом за припинення війни;

- чи визнає ця партія радянську владу в Росії.

Утворення Комінтерну. 2 березня 1919 р. в Москві розпочала роботу міжнародна комуністична конференція. **4 березня 1919 р.** вона оголосила себе *першим (установчим) Конгресом Комінтерну*. На ньому були представлені 52 делегати від 35 організацій (21-ї країни). Конгрес завершив свою роботу 6 березня. Він прийняв *«Маніфест Комінтерну до пролетарів світу»*, своєрідну програмну платформу, у якій зазначалися цілі організації, і сформував виконком Комінтерну.

Було обрано *бюро виконкому Комінтерну (ВККИ)*, до складу якого увійшли **Г. Зinov'єв** (голова), **М. Бухарін**, **М. Литвинов** та інші відомі діячі міжнародного комуністичного руху. Для зв'язку із закордонними компартіями організовувалися допоміжні бюро в *Скандинавії, Центральній Європі, на Балканах, у Голландії*.

І Конгрес Комінтерну прийшов до висновку, що ситуація у світі стає все більш революційною, і тому Комінтерн повинен діяти як штаб

Комінтерн (Комуністичний інтернаціонал, III Інтернаціонал) – у 1919–1943 рр. міжнародна організація, яка об'єднувала комуністичні партії різних країн під контролем московського більшовицького керівництва. Фактично Комінтерн був **світовою партією комуністів**, яка готувала світову пролетарську революцію.

Свідчать документи

З Маніфесту Комінтерну до пролетарів світу

Народилася нова епоха – епоха розкладання капіталізму, його внутрішнього розпаду, епоха комуністичної революції пролетаріату... у світі.

Світова пролетарська революція –

теорія К. Маркса і Ф. Енгельса, розвинута й перероблена В. Леніним, заснована на ідеях переходу від капіталізму до комунізму шляхом пролетарської (соціалістичної) революції, яка переможе в усьому світі. За Марксом і Енгельсом, пролетарські революції відбудуться одночасно в різних країнах Європи, найбільш розвинутих і «готових» до революцій, що створить умови для революцій в інших, менш розвинутих країнах. Утім на початку XX ст. В. Ленін розробив теорію щодо можливості перемоги соціалістичної революції спершу в небагатьох, або навіть у одній країні (Росії), яка стане базою для світової революції, «підштовхне» революційні процеси в інших країнах, у тому числі – розвинутих, які, у свою чергу, допоможуть Росії у будівництві соціалізму і комунізму. Історія довела помилковість та безперспективність теорії світової соціалістичної революції.

Експорт революції –

теорія, що ґрунтує ідеї можливості «переносу» революції в інші країни, спонукання до революції за певним зразком. Історія показала помилковість теорій соціалістичної революції та експорту революції не тільки через їх нездійсненність, а й через часто злочинні методи реалізації цих теорій (військові агресії, політичний та економічний тиск, втручання у внутрішні справи інших країн тощо). Проте навіть у XXI ст. ідеологи та лідери деяких країн та політичних течій планують та намагаються здійснити «експорт революції».

«світової пролетарської революції». Таким чином, головне завдання Комінтерну полягало в організації і проведенні політичних виступів і навіть диверсій у різних країнах з кінцевою метою захоплення влади більшовиками в усьому світі, *«експорту пролетарської революції»* з Радянської Росії до інших країн.

Для цього радянська держава надавала закордонним компартіям величезну фінансову допомогу. Безпосередній вплив на роботу Комінтерну здійснювали спецслужби РРФСР. Все це дозволяло більшовикам за допомогою Комінтерну підкорити собі всі ліві закордонні партії й успішно боротися з опозицією власному режиму за кордоном, підштовхувати, а нерідко й викликати соціальні заворушення в інших країнах.

Роздуми з приводу

Радянські люди іноді не могли зрозуміти, чому представники країн західної демократії побоюються комуністичної агресії, «шпигунів та агентів Комінтерну».

Але ж люди пам'ятали заклики Леніна до трудящих інших країн «підтримати» більшовицьку владу революційними повстаннями у своїх державах. Пам'ятали і радянсько-польську війну, заклик радянського воєначальника М. Тухачевського «На Захід!» Тож не дивним видається і та допомога, яку європейські країни надавали Польщі, і патріотизм поляків, які на підступах до Варшави здійснили «диво над Віслою», зупинили загони радянської кінноти та відбили напад на свою землю.

Самі ж радянські люди не мали жодної користі від планів своїх вождів. Навпаки, за ради ідеї підтримки світової революції їм доводилось ділитися зі своїми «ідеологічними союзниками». Компартіям усього світу з Москви надавалась величезна матеріальна і фінансова допомога у той час, коли населення країни відчувало гостру потребу в продовольстві і товарах першої необхідності.

Комінтерн у 1920-ті роки. На II Конгресі був прийнятий його Статут і документ з назвою «21 умова вступу в Комінтерн», першочерговими з яких були підтримка Радянської Росії та визнання необхідності соціалістичної революції.

Статут і «21 умова» передбачали, що Комінтерн буде суворо *централізованою організацією*, тобто *єдиною всесвітньою комуністичною партією*, у якій національні компартії будуть називатися *секціями*. Про демократизм у роботі Комінтерну говорити не доводилося.

На початку 20-х рр. став помітним спад пролетарської боротьби. На III Конгресі Комінтерну (червень – липень 1921 р.) тактику революційних закликів було замінено на тактику завоювання комуністами більшості робітничого класу. Вона знайшла своє вираження в проведенні спільної із соціал-демократами політики спроб створення єдиного робітничого фронту.

Остаточню цю тактику сформував IV Конгрес Комінтерну (листопад – грудень 1922 р.), що висунув гасла робітничого і робітничо-селянського уряду як альтернативу буржуазному уряду. Визначальними в діяльності такого уряду мали стати співробітництво і взаємодія «робітничих і демократичних організацій».

Однак на практиці було зовсім інакше. У 1923 р. Комінтерн приймає рішення про форсовану підготовку до збройного повстання в *Німеччині* (туди були послані військові радники, відправлено зброю). Після придушення повстання в Гамбурзі політбюро РКП(б) і ВККІ головним ворогом пролетарської революції в Німеччині назвали соціал-демократію, яку почали визначати як представників «соціал-фашизму».

Комінтерн також проводив політику, спрямовану на розпалення громадянської війни в *Китаї* в 1920-ті рр., що спричинило падіння авторитету *СРСР* і зміцнення японських позицій у цій країні.

У 1925 р. *болгарські комуністи* за прямої підтримки Комінтерну підігнали собор Св. Воскресіння. У результаті вибуху загинули десятки людей. Так комуністи «боролись» проти релігії.

На VI Конгресі (липень – серпень 1928 р.) *Л. Троцький* виступив проти положення про можливість перемоги соціалізму в окремо взятій країні і назвав проект програми Комінтерну, що обговорювався на Конгресі, «ревізіоністським документом». На цьому ж Конгресі було висунуто вимогу зосередити головний удар проти буржуазії та соціал-демократії. Остання розглядалася Комінтерном як різновид фашизму. «*Соціал-демократія і фашизм – близнюки-брати*» – вважав *Й. Сталін*. Така позиція Комінтерну призвела до розколу в рядах робітничого руху і сприяла приходу нацистів до влади в Німеччині у 1933 р.

Ленін виступає на III конгресі Комуністичного інтернаціоналу

2. НІМЕЧЧИНА

Наслідки поразки у війні

Німеччина, якій належала найбільш активна роль у підготовці і розв'язанні Першої світової війни, стала її головною жертвою.

Новою цифр

Війна дорого коштувала німецькому народу: близько 2 млн німців загинули в ході бойових дій, понад 4,5 млн були поранені, понад 900 тис. померли в тилу від голоду й епідемій, 1,5 млн чоловік залишилися інвалідами.

Війна підірвала фінанси і викликала розруху в промисловості й сільському господарстві. Загальний обсяг промислового виробництва Німеччини знизився в 1918 р. до 57 % від рівня 1913 р. Більш ніж удвічі скоротилося за роки війни вирощування зерна, картоплі й інших культур.

Країна задихалася в лабетах господарської розрухи, дорожнечі, голоду. Наприкінці війни була впроваджена трудова повинність, робочий день був подовжений, заробітна плата не забезпечувала прожиткового мінімуму. Країна знаходилася на порозі великих потрясінь.

Основні політичні сили в Німеччині в 1918 р.

	Монархісти	Ліберали	Соціалісти
Соціаль-на база	Дворянство, офіцери, служителі церкви, промислові і фінансові магнати, монархічно налаштовані селяни.	Ліберальна інтелігенція, міські середні верстви, частина буржуазії і дворянства.	Інтелігенція, що поділяла соціалістичні ідеї, робітники, службовці, безробітні, дрібні підприємці.
Про-грамні цілі і політичні вимоги	Збереження і зміцнення монархії, мобілізація всіх сил і засобів для перемоги у війні, збереження традиційних засад економічного і політичного життя, привілеїв у суспільстві.	Частина з них виступала за конституційну монархію. Частина – за встановлення республіки. Відстоювали створення ринкової економіки, демократизацію суспільного життя, побудову правової держави.	Поступове перетворення капіталістичного суспільства на соціалістичне, проведення реформ (праві соціалісти). Знищення приватної власності, насильницьке захоплення влади, встановлення диктатури пролетаріату (ліві соціалісти).
Тактика	Боротьба з лібералами і соціалістами всіма доступними засобами.	Парламентська боротьба.	Побудова соціалістичного суспільства шляхом проведення реформ (праві соціалісти). Захоплення влади шляхом збройного повстання (ліві соціалісти).

Однією із найвпливовіших партій на політичній арені Німеччини в цей час була **Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН)**.

Однак соціал-демократичний рух у Німеччині в роки війни зазнав розколу, що був викликаний *політичними розбіжностями* серед соціал-демократів, їхніми *різними поглядами на тактику і стратегію* боротьби за досягнення своїх цілей.

Соціал-демократичний рух у Німеччині в 1918 р.

Праві соціал-демократи	Центристи	Ліві соціал-демократи
<p>Лідери: Ф. Еберт та Ф. Шейдеман.</p> <p>Виступали за демократичну революцію, встановлення республіканської форми правління, утвердження демократичних свобод, проведення соціальних реформ, поступову побудову демократичного суспільства.</p>	<p>Навесні 1917 р. організували Незалежну соціал-демократичну партію Німеччини (НСДПН).</p> <p>Лідери: К. Каутський і Г. Гаазе.</p> <p>Виступали за демократичну революцію, відкидали диктатуру пролетаріату, були прихильниками участі соціал-демократів у парламентській боротьбі, профспілках, громадських організаціях.</p>	<p>У 1916 р. створили «Групу Спартак» (з 1918 р. – «Союз Спартака»).</p> <p>Лідери: Р. Люксембург і К. Лібкнехт.</p> <p>Виступали за насильницьке захоплення влади, встановлення диктатури пролетаріату, світову соціалістичну революцію. 30 грудня 1918 р. вийшли з НСДПН і створили Комуністичну партію Німеччини.</p>

Листопадова революція 1918 р. у Німеччині і Комп'єнське перемир'я

Початок революції. 3 жовтня 1918 р. імператор (кайзер) **Вільгельм II** призначив канцлером (главою уряду) принца **М. Баденського**, якому було доручено негайно звернутися до президента США В. Вільсона з проханням про перемир'я і укладання мирного договору.

Американський президент у відповідь вимагав ще до початку переговорів виведення німецьких військ із загарбаних територій, створення відповідального перед рейхстагом уряду і зречення кайзера.

Наростання загальної кризи і наближення капітуляції Німеччини в Першій світовій війні призвели до революції. Вона почалася **3 листопада 1918 р.** повстанням моряків німецького флоту в **Кілі**, яке перекинулося на інші міста.

9 листопада почалось збройне повстання в **Берліні**, учасники якого до середини дня захопили місто. Був сформований *коаліційний уряд – Рада народних уповноважених (РНУ)*, – до складу якого увійшли представники СДПН і НСДПН. Очолив його лідер соціал-демократів **Фрідріх Еберт**.

Фрідріх Еберт

Еберт Фрідріх (1871–1925). Народився у Гейдельбурзі (на півдні Німеччини) в сім'ї кравця. Незабаром кидає майстерню і віддається суспільній роботі, об'єднуючи шорників у громадську організацію. У 1905 р. на з'їзді СДПН, здобувши широку популярність завдяки своїм організаторським здібностям, обирається до ЦК партії. З того часу починається його спільна робота з А. Бебелем. Після хвороби Бебеля вся організаційна робота партії зосереджується в руках Еберта. У 1912 р. на виборах в рейхстаг СДПН під керівництвом Еберта блокується з лібералами. З перших днів світової війни Еберт підтримує воєнні заходи німецького уряду. В останні дні монархії входить до складу уряду Макса Баденського. Під час Листопадової революції 1918 р. Еберт зайняв пост рейхсканцлера, став одним із голів Ради народних уповноважених. У 1919 р. Національними Зборами обирається президентом Німеччини.

За кілька годин до цієї події було повідомлено про зречення імператора Вільгельма II від престолу. Відрікшись від престолу, Вільгельм у ніч на 10 листопада втік до Голландії. *Так, через 47 років після створення припинила своє існування Німецька імперія.*

Суперечності серед учасників Листопадової революції. 9 листопада **Ф. Шейдеман**, один з лідерів СДПН, оголосив про утворення *демократичної республіки*. У той же день лідер ліворадикалів **К. Лібкнехт** оголосив про утворення *соціалістичної республіки* в Німеччині.

Більшість соціал-демократів прагнули уникнути громадянської війни і політичної радикалізації. Натомість ліві соціал-демократи брали приклад з російських більшовиків і прагнули забезпечити свою більшість у робітничих радах, які сформувалися під час революції.

Підписання перемир'я. Головнокомандувач німецької армії **П. Гінденбург**, не гаючи часу, надіслав телеграму німецькій делегації, яка була на переговорах із французьким маршалом **Ф. Фошем**, що очолював армії Антанти. Він санкціонував укладання перемир'я на умовах союзників.

Перемир'я було підписано в Комп'єнському лісі 11 листопада 1918 р. Німеччина обіцяла негайно вивести війська з усіх загарбаних територій (у тому числі і з російської), звільнити усіх військовополонених і передати Антанті величезну кількість гармат, кулеметів, паровозів, автомобілів, літаків, підводних човнів і бойових кораблів. Так завершилася Перша світова війна, хоча остаточний мирний договір ще треба було підписати.

Програма і реформи РНУ. 12 листопада уряд опублікував *програму дій*. Скасовувався облоговий стан воєнного часу, проголошувалася свобода слова, зібрань, асоціацій, оголошувалася амністія політичним в'язням, запроваджувалося рівне виборче право при прямому і таємному голосуванні.

Важливим аспектом діяльності РНУ стала її *соціальна політика*. Уряд приступив до працевлаштування демобілізованих солдатів і безробітних, вирішення проблем соціального забезпечення, регулювання економічних і соціальних відносин. Передбачалося прийняти закон про 8-годинний робочий день.

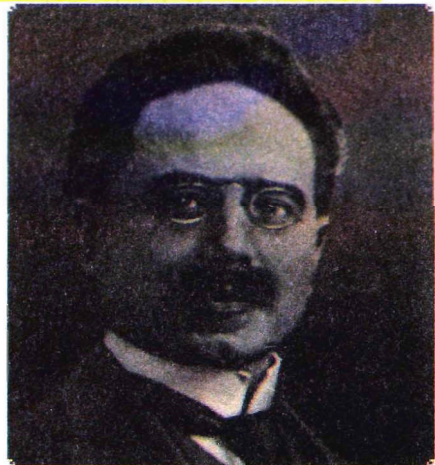
РНУ використовувала попередній чиновницький апарат державного управління. Уряд уклав з верховним командуванням армії угоду про спільну підтримку громадського порядку, заборонив стихійно створюваним радам втручатися в командування армійськими підрозділами, у діяльність судових органів.

Діяльність німецьких комуністів. На середину грудня 1918 р. в німецькій революції визначилися ліві групи (у тому числі «*Союз Спартака*»), які виступали за соціалістичну революцію, за передачу влади радам робітничих депутатів. Вони надихалися прикладом Радянської Росії.

Напроти, лідери СДПН дотримувалися помірковано-реформістської позиції і вважали першорядно важливим скликання Установчих зборів для вироблення і прийняття конституції країни. Ця вимога знаходила широку підтримку, у тому числі і з боку відроджених ліберальних і консервативних партій, котрі тепер виступали під вивісками «народних», «демократичних», «національних».

Тим часом комуністи рвалися до влади. Під керівництвом лідерів «Спартака» **К. Лібкнехта** і **Р. Люксембург** 30 грудня 1918 р. була створена *Комуністична партія Німеччини (КПН)*.

Лібкнехт Карл (1871–1919) – діяч німецького й міжнародного робітничого руху, один із засновників Компартії Німеччини. За професією адвокат. У 1900 р. вступив у ряди Соціал-демократичної партії. Один із засновників Соціалістичного Інтернаціоналу молоді (1907); у 1907–1910 рр. – його голова. К. Лібкнехт був лівим радикалом, виступав за негайне здійснення революційних перетворень, повну націоналізацію засобів виробництва та їх усупільнення, за встановлення абсолютної диктатури пролетаріату, планової економіки. У січні 1916 р. виключений із соціал-демократичної фракції рейхстагу. Під час демонстрації 1 травня 1916 р. закликав до повалення уряду, який вів імперіалістичну війну. За цей виступ заарештований. Під тиском революційних сил кайзерівський уряд змушений був звільнити Лібкнехта. У січні 1919 р. він став на чолі заколоту, спрямованого проти соціал-демократичного керівництва Німеччини. Заколотники намагалися встановити в Німеччині радянську владу. 11–12 січня комуністичний заколот в Берліні було придушено. 15 січня 1919 р. К. Лібкнехт і Р. Люксембург були заарештовані і вбиті.

Карл Лібкнехт

Роза Люксембург

Люксембург Роза (1871–1919) – німецький ліво-радикальний політичний діяч, одна із засновниць Компартії Німеччини. Народилася у 1871 р. (за іншою версією – у 1870 р.) в Польщі, на схід від Любліна. Батько був комерсантом. Р. Люксембург закінчила жіночу гімназію у Варшаві. У 1889 р., ховаючись від переслідувань поліції за участь у польському революційному підпіллі, емігрувала до Швейцарії. Вивчала в Цюрихському університеті політичну економію, юриспруденцію, філософію і вела революційну пропаганду серед студентів. У 1893 р. брала участь у заснуванні соціал-демократичної партії Королівства Польського і Литви (СДКПІЛ). У 1897 році Р. Люксембург захистила докторську дисертацію «Промисловий розвиток Польщі», потім переїхала до Німеччини. Роза виявила себе як талановитий журналіст і оратор. Після початку Російської революції 1905 р. таємно їде до Варшави і бере участь у революційних подіях. Царська охранка ловить її і кидає

до в'язниці, де вона перебуває під загрозою розстрілу або каторги. Німецькі друзі визволяють її, і в 1907 р. Р. Люксембург переселяється до Німеччини. У 1913 р. за виступи проти милітаризму Р. Люксембург була засуджена до одного року ув'язнення. Під час війни разом з К. Лібкнехтом заснувала «Союз Спартак». Узимку 1918–1919 рр. брала участь у формуванні німецької компартії. **Р. Люксембург різко критикувала більшовиків за встановлення в Радянській Росії однопартійної диктатури, за нехтування демократичними свободами та придушення опозиційних партій.**

Барикади в Берліні (січень 1919 р.)

5 січня 1919 р. КППН організувала збройне повстання з метою повалення уряду. Урядові війська придушили цей виступ. **К. Лібкнехта і Р. Люксембург було вбито.**

Останнім акордом революції в Німеччині було проголошення **13 квітня 1919 р. Баварської Радянської республіки**, яка проіснувала лише три тижні. Керівництво республіки намагалося

встановити диктатуру за російським зразком, але стягнуті до Мюнхена урядові війська відновили державну владу в Баварії.

Подолання революційної кризи. Завдяки цілеспрямованій діяльності демократичних сил Німеччині вдалося вийти з революційної кризи. 19 січня 1919 р. відбулися вибори в **Установчі збори**. Соціал-демократична партія перемогла, отримавши 38% голосів виборців, інші голоси розподілилися між правими і центристськими партіями.

6 лютого депутати Установчих зборів зібралися на своє перше засідання. **Президентом** Німеччини був обраний соціал-демократ Ф. Еберт, а інший лідер СДПН Ф. Шейдеман сформував коаліційний уряд.

Головними підсумками революції в Німеччині були ліквідація монархії і встановлення демократичної республіки. До влади в Німеччині прийшли помірковані соціал-демократи.

3. УГОРЩИНА

Революція 1918 року

Розпад імперії. У 1918 р. Австро-Угорська імперія припинила своє існування. Війна, у якій країна втратила 1,2 млн чоловік убитими і пораненими і понад 300 тис. полоненими, різко загострила економічне і політичне становище в країні. Посилилися революційні настрої в суспільстві.

Відповідно до маніфесту австрійського імператора *Карла* (він же був королем Угорщини) від 16 жовтня 1918 р., почалося перетворення імперії на союзну державу. В Угорщині була створена *Національна рада* на чолі з графом *М. Карої*.

Демократична революція почалась **30 жовтня 1918 р.** Основною вимогою широких народних мас Угорщини було проведення реформ, а імператор Карл був їхнім рішучим противником. На хвилі революційного піднесення 16 листопада 1918 р. Національна Рада проголосила Угорщину республікою. Уряд країни, очолений М. Карої, взявся здійснювати **демократичні реформи**. Було встановлене загальне, рівне і пряме виборче право, ухвалені закони про свободу зборів, дозволялося створення політичних організацій, був прийнятий закон про 8-годинний робочий день.

Основним підсумком демократичної революції 1918 р. стало **утворення незалежної Угорської держави**.

Зростання впливу комуністів. В Угорщині був досить сильним вплив комуністів, які в листопаді 1918 р. утворили *Комуністичну партію Угорщини (КПУ)*. Вона складалася здебільшого з військовополонених-угорців на чолі з *Бела Куном*, які повернулись з Росії і пройшли там «більшовицькі університети». Комуністи закликали до соціалістичної революції за радянським зразком. Вони почали активну роботу з розширення свого впливу в Радах, створюваних по всій країні.

Кун Бела (1886–1939), діяч угорського і міжнародного революційного руху. У 1916 р. знаходився в Росії як військовополонений. Брав участь в обороні Петрограда і придушенні лівоесерівського заклоту в Москві у 1918 р. Нарком закордонних справ і нарком військових справ Угорської Радянської республіки (1919). Після її падіння повернувся до Росії. З 1921 р. – член Виконкому та Президії Комінтерну. У 1921 р. його було направлено до Німеччини, де він намагався підняти комуністичне повстання.

Бела Кун

Потім – на партійній роботі в Радянській Росії. Під час війни з Врангелем – член Реввоенради Південного фронту, був одним з організаторів розстрілів полонених офіцерів та масових репресій у Криму. З 1923 р. – уповноважений ЦК РКП(б) в ЦК Російського комуністичного союзу молоді. З 1924 р. – керівник Агітаційно-пропагандистського відділу Виконкому Комінтерну і член ЦК Компартії Угорщини. У 1928 р. за революційну антидержавну діяльність був заарештований у Відні, але завдяки гучній кампанії протесту, організованій СРСР, його звільнили. Працював на державних і партійних посадах в СРСР. Під час масових репресій 1937–1938 рр. був заарештований, після тортур визнав себе винним і був розстріляний. У 1956 р. – реабілітований.

Соціалістична революція в Угорщині в 1919 р. і встановлення комуністичної диктатури

Виступ Бела Куна, 1919 р.

Наростання кризи. Зовнішнє і внутрішнє становище молодої республіки було важким. Країни Антанти в ультимативній формі вимагали від переможеної Угорщини звільнення територій, призначених для її сусідів – Румунії, Чехословаччини, Королівства сербів, хорватів і словенців.

Уряд Карої не виконав вимог держав-переможниць. Країни Антанти вирішили запобігти заворушенням і запропонували ввести війська до Угорщини. Під тиском подій кабінет Карої пішов у відставку.

Проте соціал-демократи все-таки створили свій уряд і звернулися до комуністів з пропозицією взяти в ньому участь. Комуністи, розуміючи, що за ними стоїть досить велика кількість прихильників, запропонували соціал-демократам об'єднатися, але на комуністичній платформі.

Встановлення комуністичної диктатури. 21 березня 1919 р. була утворена об'єднана Соціалістична партія Угорщини (СПУ), де комуністам належала домінуюча роль. Нова партія оголосила, що бере владу у свої руки, і взяла курс на встановлення диктатури пролетаріату.

Робітничі загони роззброїли поліцію і жандармерію *Будапешта*, захопили найважливіші об'єкти столиці: вокзали, пошту, телеграф, міст через Дунай. Новий уряд – *Револьюційна урядова рада* – проголосив утворення *Угорської Радянської Республіки*. Всі перетворення нова влада здійснювала за уже відомим з досвіду Росії сценарієм.

Основні перетворення уряду Угорської Радянської Республіки (УРР)

Націоналізувалися банки, великі і навіть дрібні підприємства, ощадні каси, транспортні й торговельні контори. Для управління економікою створювалася Вища рада народного господарства, для керівництва галузями – народні комісаріати.

Ліквідувався старий державний апарат, влада передавалася до рук створюваних всюди Рад. Підприємців, чиновників позбавляли політичних прав.

Скасовувалось поміщицьке землеволодіння. На націоналізованих підприємствах у примусовому порядку створювалися кооперативи.
Було встановлено 8-годинний робочий день, підвищувалася зарплата робітникам, знижувалася квартирна плата. Школи, університети, лікарні, бібліотеки були націоналізовані. Запроваджувалися безкоштовна освіта і медичне обслуговування.
У зовнішній політиці УРР повністю орієнтувалася на Радянську Росію. З робітників була сформована Червона армія.
Скасовувалися чини та звання. Церква відокремлювалася від держави, а школа від церкви. Проводилися репресії проти священнослужителів.
Здійснювалися примусова реквізиція майна заможних прошарків населення, виселення їх з квартир і домівок і переселення в них робітничих сімей.
Нова влада ухвалила тимчасову Конституцію УРР.

Заходи нової влади, встановлення необмеженої диктатури комуністів викликали вкрай негативне ставлення поміркованих соціал-демократів і, тим більше, представників центристських і правих політичних сил. Вони вимагали ліквідації радянської влади в країні.

Протистояння диктатурі. Проти Угорської Радянської Республіки об'єднаним фронтом виступили держави Антанти, які прагнули ізолювати Угорщину від Радянської Росії. У квітні 1919 р. на територію УРР були введені *французькі війська* (південь країни), почали наступ *румунські і чехословацькі частини*.

Угорській Червоній армії, однак, вдалося розгромити чехословацькі війська, і вона вступила на територію *Словаччини*, де за угорським зразком була створена *Словацька Радянська Республіка*, яка, щоправда, проіснувала менш ніж місяць.

Тим часом адмірал колишнього австро-угорського флоту *М. Хорті* почав формувати свою армію, яка складалася з колишніх офіцерів угорської королівської армії. Румунські й чехословацькі війська в квітні – травні 1919 р. відтіснили Червону армію до ріки *Тиси*, захопивши майже половину території Угорщини. Надії на наступ військ Радянської Росії не виправдалися, тому що її армія була скована на фронтах Громадянської війни.

Протистояння диктатурі зростало. Влітку 1919 р. в Будапешті й у деяких інших містах спалахнули антирадянські повстання, які незабаром були жорстоко придушені загонами угорських червоноармійців.

Падіння диктатури. У країні відбулася господарська катастрофа, заходи радянської влади були малоефективні і не знаходили підтримки серед населення. Угорщина залишалася в економічній блокаді, а комуністичний уряд фактично не контролював ситуацію в країні. 1 серпня під натиском наступаючих румунських і чехословацьких військ він пішов у відставку. У нових умовах уряд Угорщини очолили профспілкові і соціал-демократичні лідери.

4 серпня 1919 р. румунські й чехословацькі війська увійшли в Будапешт. *Проіснувавши 133 дні, комуністична влада в країні була повалена.*

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Коли і за яких обставин був створений Комінтерн?
2. Сформулюйте основні програмні цілі Комінтерну.
3. Який вплив на подальший хід історичних подій в країні справила поразка Німеччини в Першій світовій війні?
4. Коли в Німеччині відбулася революція?
5. Яка подія відбулася в Угорщині в березні 1919 р.?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Як змінювалась тактика Комінтерну в різних країнах у 1920-ті рр.?
2. Проаналізуйте політику Комінтерну щодо соціал-демократичних партій.
3. Назвіть найбільші і найвпливовіші політичні партії Німеччини у 1918–1933 рр.
4. Якими були головні підсумки листопадової революції в Німеччині?
5. Назвіть перетворення, що здійснили угорські комуністи під час існування Угорської Радянської Республіки (УРР).
6. Які внутрішні і зовнішні сили протидіяли диктатурі угорських комуністів у 1919 р.?

III. Для обговорення в групі

1. Чому Комінтерн називали «світовою партією комуністів»?
2. Як Ви вважаєте, чому імена К. Лібкнехта і Р. Люксембург настільки широко вшановували в Радянському Союзі?
3. Що, на Ваш погляд, було спільного в діях угорських комуністів у період існування УРР і російських більшовиків? Чому угорські комуністи змогли протриматись при владі лише 133 дні?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «Комінтерн», «світова пролетарська революція», «експорт революції».

V. Творчі завдання

1. Як Ви вважаєте, чому компартії США, Великої Британії, деяких інших західних країн не мали суттєвого впливу в своїх країнах?
2. На Ваш погляд, чи можливий «експорт революції» в наші дні? Доведіть свою точку зору, наведіть приклади.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

листопад 1918 р. .... революція в Німеччині
16 листопада 1918 р. .... Угорщина проголошена республікою
березень 1919 р. .... Установчий Конгрес Комінтерну
березень – серпень 1919 р. .... проголошення і падіння
Угорської Радянської Республіки

§16. Прихід до влади Б. Муссоліні. Встановлення фашистської диктатури в Італії

1. НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДЛЯ ІТАЛІЇ. СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ

«Переможена серед переможців»

Італія вийшла з Першої світової війни настільки ослабленою, що на її територіальні домагання країни Антанти майже не звертали уваги. Настрої реваншу й ураженого національного самолюбства стали важливим фактором розвитку політичного життя в країні. Самі італійці з гіркою називали свою країну «переможеною серед переможців».

Мовою цифр

Італійська армія втратила 460 тис. убитими, 500 тис. покаліченими і 1,5 млн полоненими. Воєнні витрати становили 46 млрд лір, поглинувши 80 % видаткової частини державного бюджету; на 19 млрд лір збільшився зовнішній борг країни.

Через нестачу валюти для закупівлі сировини і палива різко знизилося промислове виробництво. Скоротилися посівні площі, упала врожайність, зменшилося поголів'я худоби. Фінансова система розбалансувалася.

Погіршення міжнародного становища

Відносини Італії із союзниками загострилися через небажання *Британії, Франції і США* задовольнити значні територіальні домагання Італії, зокрема на адриатичний порт *Фіуме (Рієку)* і *Далмацію*. Прагнення Італії захопити ці території зі слов'янським населенням утягнуло її в гострий конфлікт з утвореним у 1918 р. *Королівством сербів, хорватів і словенців*.

Поглиблення економічної кризи

Сотні тисяч демобілізованих солдатів поповнили ряди безробітних. Різде падіння обсягів промислового виробництва переросло в 1920 р. в економічну кризу. Почалися звільнення робітників на заводах і фабриках. Важку моральну і матеріальну кризу переживали середні верстви населення, дрібні власники. З падінням курсу ліри на примару перетворювалися накопичені заощадження. Майбутнє здавалось безпросвітним.

Піднесення робітничого руху

На цьому тлі почалося піднесення робітничого руху, яке також було зумовлене нездатністю післявоєнних урядів досягти стабілізації в країні. За своїми цілями і складом цей рух був досить різноманітним.

У робітничому русі визначальна роль належала *ліворадикальним елементам*, які висували гасла про встановлення диктатури пролетаріату за радянським зразком. Страйки часто супроводжувалися захопленням заводів і фабрик. Масовими стали вимоги про встановлення 8-годинного робочого дня і підвищення зарплати. Кількість робітників, що страйкували у 1920 р., сягала 2 млн чоловік. Головними центрами робітничого руху були *Мілан, Турін, Генуя* та інші промислові міста Північної Італії.

2. КРИЗА ІТАЛІЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Наступ лівих сил та спроби стабілізації політичної ситуації

1918–1920 роки в Італії ознаменувалися наступом лівих сил. У містах *Північної Італії* робітники захоплювали підприємства, встановлювали над ними свій контроль, створювалися фабрично-заводські ради.

Уряди, що змінювали один одного, примушували підприємців робити поступки робітникам; селянським кооперативам передавалися землі, що погано оброблялися; були вжиті заходи для врегулювання суперечок стосовно розміру зарплати, соціального страхування робітників та службовців. Однак стабілізувати становище в італійському суспільстві не вдавалося.

Вибори до парламенту

16 листопада 1919 р. відбулися парламентські вибори, що принесли перемогу *соціалістам*. На другу позицію вийшла *Народна партія. Ліберали*, які упродовж довгого часу були при владі, зазнали серйозної поразки.

Підсумки виборів продемонстрували суперечливість політичної обстановки. Наступ лівих сил і Народної партії стривожив великих підприємців і фінансові кола Італії. У ситуації, яка склалася, вони вбачали нездатність уряду, парламенту і монархії взяти під контроль становище в країні.

Наростання кризи у 1920 р. Уряд Джолітті

Після парламентських виборів політична боротьба продовжувала наростати швидкими темпами. У квітні 1920 р. спалахнув загальний страйк у *Турині*, викликаний спробою підприємців обмежити права фабрично-заводських рад. У серпні 1920 р. робітники-металісти висунули вимогу про підвищення заробітної плати. У відповідь підприємці оголосили локаут.

За цих обставин влітку 1920 р. новий уряд сформував *Дж. Джолітті*. Він вжив заходів для посилення в країні ролі парламенту, до якого повертався контроль над бюджетом, однак фінансове становище країни залишалося критичним. Уряд вишукував резерв для поповнення казни за рахунок розширення кола платників податків. Крім того, було оголошено про запровадження робітничого контролю і підвищення на 10–20% заробітної плати. Ці заходи дозволили припинити практику захоплення підприємств, хоча уряд надалі не виконав повністю своїх обіцянок.

Вихід фашистів на політичну арену

В умовах політичної кризи в травні 1921 р. за вимогою Дж. Джолітті були проведені дострокові парламентські вибори. Вперше до парламенту були обрані *фашисти* (35 мандатів), в яких прем'єр-міністр вбачав альтернативу лівим силам. Вони були включені до складу *Національного блоку* і завдяки цьому змогли увійти до складу органів виконавчої влади.

Це відбулося після однієї з перших відкритих вилазок фашистів. У листопаді 1920 р. в одному з «червоних» центрів країни – *Болоньї* – фашисти розігнали мітинг трудящих, організований з нагоди перемоги соціалістів на місцевих виборах. Міська рада, у складі якої соціалісти мали більшість, була розігнана, а в робітничих кварталах фашисти влаштували погроми.

Урядова криза

Незважаючи на розгул фашистського терору, *соціалісти і комуністи* в ході травневих (1921) виборів до парламенту одержали 138 мандатів (відповідно 123 і 15), а *Народна партія* – 108 з 527 у Палаті депутатів. І хоча між цими трьома партіями не було єдності, наявність настільки значної опозиції робила становище правлячої *Ліберальної партії* дуже хистким.

У червні 1921 р. Джолітті змушений був піти у відставку. Його кабінет змінив уряд *І. Бономі*, який, однак, теж протримався недовго й у лютому 1922 р. поступився місцем уряду *Л. Факта*. Нерішучість цих урядів викликали критику і лівих, і фашистів, які завзято прагнули здобути владу.

3. ПРИХІД ФАШИСТІВ ДО ВЛАДИ. Б. МУССОЛІНІ

Італія – батьківщина фашизму

Італія стала батьківщиною фашизму. Великі підприємці, численні дрібні власники, селяни були вкрай стурбовані розвитком лівого руху, який прагнув насамперед переглянути ставлення до власності. Уряди Італії не змогли знайти ефективних засобів для захисту інтересів приватних власників. Тому люди, які володіли власністю, капіталами і заощадженнями, звертали свої погляди на *фашистський рух*, що зароджувався.

У березні 1919 р. у *Мілані* відбувся перший зліт фашистів. Він і поклав початок першій фашистській організації Італії – «*Фашио ді комбаттіменто*» («Союз боротьби» чи «Союз фашистських бойових загонів»).

Перша програма

В основі першої програми фашистського руху лежали три головні ідеї:

- співробітництво всіх соціальних груп;
- сильна державна влада, що забезпечувала б це співробітництво;
- націоналізм («нація понад усе!»).

Фашисти висунули в цій програмі і демократичні вимоги, запозичені у Народної партії й у соціалістів: скликання Установчих зборів, проголошення республіки, загальне виборче право, гарантії громадянських свобод.

Були в програмі й такі *соціальні вимоги*, як запровадження прогресивного податку, конфіскація 25 % прибутків військових підприємств, передача землі селянам, встановлення 9-годинного робочого дня, участь робітників в управлінні виробництвом і навіть соціалізація окремих підприємств. Згодом, прийшовши до влади, фашисти забули про цю програму, підтвердивши тим самим її демагогічний характер.

Цікаві подробиці

Слово «фашизм» походить від італійського слова «фашио» (іноді «фаши»), що означає «зв'язування», «пучок». Слово «фашио» (іноді його розуміють як «пучок лозин») було в Італії (та й в інших народів) символом єдності. Таємні союзи, які виникали в минулому в Італії, іноді називали себе фашистськими. Коли після закінчення Першої світової війни Б. Муссоліні почав створювати в Італії свої збройні банди, вони також стали називатися *фашиями*, а їхні члени – *фашистами*.

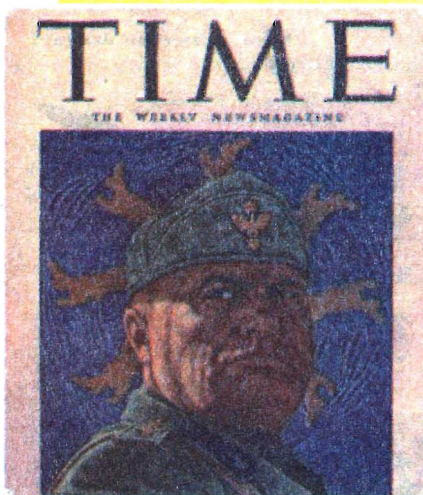
Спочатку фашистська організація налічувала декілька десятків чоловік, але поступово вона розширила свої ряди, головним чином за рахунок *колишніх фронтовиків*. Ця маса розлючених на увесь світ людей була переповнена невдоволенням. Фашисти намагались вербувати на свій бік насамперед *молодих фронтовиків*, серед яких відбувалося політичне розмежування. Невелика частина їх поповнила *ліворадикальний рух*. Інші, здебільшого вихідці з родин дрібних підприємців, службовців та інтелігенції, що отримали на війні звання і почесні, не збиралися займатися скромною працею конторників, вчителів, техніків, тим більше що Італія давно страждала від надлишку працівників цих професій. Різкі фрази, ефектні жести, демагогічна фразеологія – усе це приваблювало молодь, готову на що завгодно, аби не тягти ярмо прозаїчного існування.

У рядах фашистів знайшли своє місце і *люмпени*, і частина *анархістски налаштованих сільських і міських робітників*, які були розчаровані провалом революційного руху і прагнули безпосередньої дії.

Як видно, соціальний склад фашистського руху був дуже різномірним, і його учасники пов'язували з рухом різні, іноді навіть суперечливі надії: одні бачили в ньому *запоруку порядку*, інші – *силу оновлення*. З фашистами були зв'язані і представники *великого капіталу*, які мали великий вплив на правлячі кола країни. Усі вони вбачали у фашизмі силу, що змогла б забезпечити *стабільність* у країні з огляду на їхні інтереси.

Муссоліні – лідер фашистів

Фашистський рух виявив себе як збіговище погромників. Одягнені в чорні сорочки (їх називали «чорносорочечники»), вони розгромили редакцію соціалістичної газети «Аванті!», тероризували робітничі і профспілкові організації. Лідером італійських фашистів став **Беніто Муссоліні**.

Б. Муссоліні
на обкладинці журналу «Time»

Муссоліні Беніто (1883–1945) – лідер фашистського руху в Італії. Майбутній дуче (вождь) народився 29 липня 1883 р. у селі Довіо провінції Форлі області Емілія-Романья. Його мати була сільською вчителькою, глибоко віруючою, батько – ковалем і, на відміну від матері, завзятим анархістом і безбожником. У дитинстві він навчився добре грати на скрипці. Пізніше це послужило для дуче приводом говорити про свою приналежність до артистичних натур. По закінченні школи викладав у молодших класах, а у 1902 р. він вирушив на пошуки щастя у Швейцарію. Працював чорноробом, пробував професію муляра, помічника коваля. У цей час став членом Соціалістичної партії, пропагував соціалістичні ідеї серед італійських робітників-емігрантів. Повернувшись на батьківщину, Б. Муссоліні почав займатися журналістикою і літературною діяльністю, працював учителем. У 1908 р. він

написав невелику статтю про Ніцше «Філософія сили», виразивши в ній своє замилювання «найгеніальнішим мислителем». Популярність Муссоліні росла, його обрали головним редактором соціалістичної газети «Аванті!». Він виступає з публічними лекціями про соціалізм. Під час Першої світової війни за пропаганду серед народу ідеї участі у війні в листопаді 1914 р. Муссоліні був виключений із Соціалістичної партії. Сам він, одержавши поранення в навчальному підрозділі, більше не брав участь у жодному бою. Після закінчення війни об'єднує навколо себе тих, хто у всіх лихах Італії був схильний звинувачувати парламент і демократію. З 1914 р. очолив газету «Пополо д'Італія», що у майбутньому стала рупором італійських фашистів. У 1919 р. очолив фашистський «Союз боротьби». Муссоліні зробив ставку на збройне захоплення влади, але фашисти не мали необхідних технічних засобів для здійснення заколоту. Проте загальний тактичний розрахунок дуче був вірний: ставка робилася на небажання супротивника чинити опір. У якусь мить він зрозумів, що настав його час.

На шляху до захоплення влади

У **жовтні 1922 р.** в Неаполі, в театрі «Сан-Карло» відкрився черговий з'їзд фашистських союзів. Муссоліні виступив на ньому з агресивною промовою, ультимативно вимагаючи від уряду надати фашистам п'ять міністерських портфелів і комісаріат авіації. Він мальовничо розказував про свою відданість монархії, яка нібито не може і не повинна чинити опір силам, що несуть оздоровлення нації.

Муссоліні, який рік тому демонстративно покинув засідання парламенту, де виступав король, тепер, розуміючи силу монарха, розшаркувався перед ним.

27 жовтня була оголошена загальна мобілізація фашистів. Наступного дня вони провели атаку на головні центри країни. Три колони *сквадристів* – членів фашистських бойових загонів (*сквадр*) – повинні були вступити в *Рим* з боку *Перуджі*, пред'явити ультиматум голові уряду й захопити основні міністерства.

Муссоліні серед чорносорочечників, що йдуть на Рим

Відразу пролилася кров: у *Кремоні*, *Болоньї*, *Алессандрії* *сквадристи* стали некерованими. Кабінет міністрів прийняв рішення про відставку.

Муссоліні на чолі уряду

Коли фашисти 28 жовтня йшли колонами на Рим, дуче знаходився в редакції газети «Пополо д'Італія» в *Мілані*. Префект міста виставив біля будинку охорону, і Муссоліні виглядав скоріше персоною, яку влада охороняє, ніж переслідуює.

Вдень 29 жовтня дуче одержав довгоочікувану звістку про призначення його прем'єр-міністром. Увечері того ж дня спеціальним потягом Муссоліні прибув до Рима, з'явився до короля і, вийшовши з ним на балкон, вітав натовпи чорносорочечників. Так Італія стала першою в світі державою, де до влади прийшли фашисти.

4. ВСТАНОВЛЕННЯ ФАШИСТСЬКОЇ ДИКТАТУРИ

Перші кроки фашистського уряду

Уряд Муссоліні одразу ж скасував 8-годинний (в окремих випадках 9-годинний) робочий день, зменшив заробітну плату робітникам та службовцям, обмежив права профспілок, відібрав у селян захоплену ними в поміщиків землю і повернув її колишнім власникам. З іншого боку, уряд анулював податкову заборгованість промисловців і крупних землевласників і понизив ставки оподаткування капіталу.

У перші роки перебування при владі фашисти не зважувалися відкрито заборонити опозиційні партії, робітничі та профспілкові організації, хоча й переслідували їх. Фашистський режим тільки зароджувався і не мав достатньої міцності, не мав збройних сил як своєї опори.

З іншого боку, відразу ж після перевороту, незважаючи на збереження парламентських форм правління, з'явилися два нових державних інститути:

у грудні 1922 р. виникла *«Велика фашистська рада» (ВФР)*, а в січні 1923 р. королівським декретом було закріплене створення фашистської міліції, що відтепер стала називатися *«Добровільна міліція національної безпеки» (ДМНБ)*. ВФР робила висновки щодо законопроектів перед поданням їх у парламент, контролювала діяльність самого уряду. Створенням ДМНБ Муссоліні прагнув домогтися переваги виконавчої влади в особі фашистського уряду над законодавчою в особі короля і парламенту. Передача ДМНБ у підпорядкування Муссоліні підсилювала його особисту владу.

У квітні 1924 р. відбулися чергові парламентські вибори, на яких фашисти змогли досягти успіху лише шляхом розгнужданого терору. Соціаліст *Дж. Маттеотті*, що виступав у парламенті з викриттям нового режиму, був незабаром убитий фашистами.

Обурена цим злочином, опозиція утворила *«Авентинський блок»*, до складу якого увійшли *соціалісти*, *«пополярі»* і більшість *лібералів*. Учасники блоку відмовилися брати участь у засіданнях парламенту і вимагали відставки уряду.

Свідчать історики

Зі статті Л. С. Белоусова «Беніто Муссоліні: політичний портрет»

Серед політичних діячів ХХ ст. дуче – безперечний чемпіон з кількості обійманих ним державних посад. На честь дуче складали поеми і пісні, знімали кінофільми, створювали монументальні скульптури, малювали картини, друкували листівки. Навіть календар повинен був пристосовуватися до поступу «великої людини». З 1933 р. нове офіційне літочислення розпочало відраховувати роки «фашистської ери». Всюдисущий дуче надихав маси особистим прикладом у «битві за хліб», «за ліру». Він демонстративно брав участь у молотьбі, одержував при цьому символічну заробітну плату. Закріпившись при владі, Муссоліні завзято взявся за перебудову Рима. З 1925 по 1942 рр. з метою вивільнення місця під громадське будівництво в столиці було розібрано на цеглини 19 церков...

? Про які нові риси характеру й особистісні характеристики Муссоліні Ви дізналися з цього матеріалу? У чому полягав феномен дуче?

Муссоліні спочатку розгубився і навіть наказав заарештувати фашистів, винних у вбивстві депутата, але згодом отямився і розгорнув контратаку проти опозиції.

Події 1926 року – прийняття надзвичайних законів

1926 рік став переломним для фашистського руху. Муссоліні і його соратники повели запеклу атаку на опозицію, державні інститути країни.

У квітні 1926 р. був прийнятий закон, за яким всі нефашистські профспілки оголошувалися розпущеними. Право «захищати» інтереси людей праці було надано лише фашистським синдикатам, до яких примусово заганялися всі, хто працював по найму.

У листопаді 1926 р., скориставшись декількома замахами на Муссоліні, фашистський уряд прийняв *надзвичайні закони*, за якими розпускалися всі політичні партії країни, крім фашистської, закривалися їхні газети, анулювалися їхні парламентські мандати. Для розправи з тими, хто порушував ці закони, був заснований *Особливий трибунал*, що одержав надзвичайно широкі повноваження. Була відновлена страта за політичні злочини, запроваджувалася адміністративна висилка без суду і слідства.

Знищення парламентаризму

У 1928 р. було прийнято низку законів, які фактично покінали з парламентським ладом. Зокрема, був установлений новий порядок виборів до парламенту. Відтепер на виборах міг балотуватися лише один список кандидатів, висунутих фашистською партією. Жодні інші виборчі списки не допускалися. Вищим органом фашистської партії і держави була оголошена «Велика фашистська рада», до складу якої входили члени директорії фашистської партії, члени Палати депутатів та інші.

Ідея «загальнонаціональної» влади

В основі фашистської доктрини лежала ідея «загальнонаціональної» влади, яка стояла нібито на варті «загальних інтересів». Виходячи з цієї ідеї, фашисти вимагали від народу повного підкорення. «*Все в державі, все для держави, і нічого поза державою*», – ці слова Муссоліні стали формулою фашистського режиму. У цей період були видані закони про «чистку» державного апарату від «підозрілих елементів», про заборону різних асоціацій, не контрольованих фашистською партією, про право префекта конфіскувати номери газет. Особливе місце належало закону про права прем'єр-міністра. Відповідно до цього закону глава уряду звільнявся від відповідальності перед парламентом і не був зобов'язаний подавати у відставку у випадку винесення вотуму недовіри.

Контроль фашистів над економічним життям країни

Фашистські діячі, використовуючи своє становище, самі ставали великими промисловцями і фінансистами. З 400 депутатів фашистського парламенту, обраних у 1929 р., 175 обіймали оплачувані посади в адміністративних радах великих акціонерних товариств.

Державне регулювання здійснювалося в інтересах економічної підготовки до війни з метою реалізації агресивних планів італійської держави.

Союз із церквою

Відбувалося зближення фашистського уряду з католицькою церквою. Її глава папа **Пій XI** оголосив Муссоліні людиною, «посланою Італії провидінням», і вступив з ним у союз. У лютому 1929 р. уряд Муссоліні уклав з папою так звані **Латеранські угоди**, за допомогою яких був ліквідований старий конфлікт між *Римським престолом та Італійським королівством*. За цими угодами на частині території Риму створювалася папська держава – **Ватикан**, що мала всі права суверенної держави. Католицька церква зобов'язалася молитися за італійського короля і дуче, а її єпископи – приносити присягу про те, що вони будуть вірні державі, королю і дуче, і вимагати того ж від підлеглого їм духовництва.

Тим самим Ватикан фактично **«освятив»** фашистський режим в Італії.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Яким був економічний стан Італії після закінчення Першої світової війни?
2. Хто був лідером фашистського руху в Італії?
3. Які події відбулися наприкінці жовтня 1922 р.?
4. За яких умов було утворено Ватикан?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. У чому полягала суть Латеранських угод?
2. Як відбувалася фашизація Італії після приходу до влади Муссоліні?
3. Чому великі підприємці і фінансисти зробили ставку на Б. Муссоліні? Які події передували приходу Б. Муссоліні до влади?
4. Визначте соціальну базу фашизму в Італії. Чому багатьох італійців приваблювала фашистська ідеологія?
5. Проаналізуйте відносини італійських фашистів та церкви.

III. Для обговорення в групі

1. Італія стала батьківщиною фашизму. Як Ви вважаєте, чому?
2. Що на практиці означали слова Муссоліні «Все в державі, все для держави, і нічого поза державою»? Чи можлива реалізація цього девізу в наші дні?
3. Як Ви вважаєте, чи зміг фашистський режим у 1920–30-ті рр. вирішити усі соціально-економічні та суспільно-політичні проблеми країни?

IV. Творчі завдання

1. Один з головних ідеологів італійського фашизму Дж. Джентіле писав у 1936 р.: «Фашизм покликаний оздоровити хвору Європу, зіпсовану демократією, і повести її на боротьбу з азійським більшовизмом». Що Ви думаєте з приводу цього твердження фашистського ідеолога?
2. Деякі історики та політологи вважають фашизм «більш поміркованим», «більш прийнятним для суспільства», ніж нацизм. Чи погоджуєтесь Ви з такою точкою зору?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

жовтень 1922 р......прихід Б. Муссоліні до влади
1926 р......прийняття надзвичайних законів

§17. Революція в Туреччині. Національні рухи в Китаї, Індії і Африці

1. РЕВОЛЮЦІЯ В ТУРЕЧЧИНІ. М. КЕМАЛЬ

Революція в Туреччині. Ататюрк

Розпад Османської імперії. У жовтні 1918 р. Османська імперія капітулювала. Деспотична держава, яка сторіччями сковувала страхом сусідні країни і народи, агонізувала. Війська Антанти анексували всі загарбані нею території (*Балканський півострів, арабські землі*). Після підписання *Мудросського перемир'я* (30 жовтня 1918 р.) почалася окупація *Анатолії* (азіатської частини Туреччини) військами *Англії, Франції, Італії і Греції*. Держави Антанти призначили в *Стамбулі* своїх комісарів, взяли під свій контроль банки, фабрики та рудники, залізниці й державні установи. Виникла *загроза розчленовування* країни західними державами.

Опір патріотичних сил. Такі дії Антанти викликали *широкий опір* різних політичних сил, що спочатку мав мирний і стихійний характер. Та невдовзі всюди почали виникати партизанські загони, *товариства захисту прав місцевого населення*, на чолі яких, як правило, стояли представники нового покоління підприємців, патріотичної інтелігенції й офіцерства. У 1919 р., спочатку в липні в *Ерзерумі*, а потім у вересні в *Сивасі* відбулися один за одним два конгреси цих товариств, на яких був обраний *Представницький комітет* на чолі з генералом *М. Кемалем*. Документи конгресів закликали до боротьби проти окупантів і за незалежність країни, а султана – до створення нового, патріотично орієнтованого уряду.

Прийняття Декларації незалежності. Скликаний на вимогу прихильників М. Кемалю в **січні 1920 р.** у *Стамбулі* парламент прийняв *Декларацію незалежності Туреччини* (*«Національну обітницю»*).

У відповідь на ці дії війська Антанти окупували *Стамбул*. Парламент було розігнано, султан був змушений підкоритися диктату. Його новий проанглійський уряд офіційно виступив проти кемалістів (прихильників Кемалю). Більшість патріотично налаштованих громадських і політичних діячів було заарештовано.

Інтервенція військ Антанти. Нав'язавши султанському уряду *Севрський договір (1920)*, який розділяв і поневолював *Туреччину*, країни Антанти приступили до його насильницького впровадження в життя. Вони організували відкриту інтервенцію і доручили її проведення *грецьким* військам.

Утворення Великих Національних зборів Туреччини. Кемалісти стали на шлях рішучої боротьби з окупантами. 23 квітня 1920 р. в *Анкарі*, куди ще наприкінці 1919 р. було перенесене місцеперебування *Представницького комітету*, зібрався новий парламент – *Великі Національні збори Туреччини (ВНЗТ)*. Головою ВНЗТ став *М. Кемаль*, який проголосив новий орган влади єдиною законною владою Туреччини.

Кемаль Мустафа (Ататюрк)

Кемаль Мустафа (Ататюрк) (1881–1938) – турецький державний, політичний і військовий діяч. Прізвище Ататюрк («батько турків») одержав від ВНЗТ у 1934 р. при запровадженні прізвищ. Народився в Салоніках у родині дрібного торговця лісом. У 1904 р. закінчив Стамбульську академію Генерального штабу. Брав участь у молодотурецькому русі, але невдовзі відійшов від нього. Був учасником балканських війн. У 1913–1914 рр. – військовий аташе в Болгарії. У роки Першої світової війни відіграв помітну роль в обороні Дарданелл (1915), у 1916 р. здобув чин генерала і звання паші. З 1919 р. очолює національно-визвольний рух у країні. З 1923 р. – перший президент Турецької Республіки. Провів низку прогресивних реформ, сприяв консолідації нації і становленню Турецької держави. Ім'я Ататюрка в сучасній Туреччині оточено надзвичайною пошаною.

Туреччина під владою Ататюрка

Двовладдя. У країні затвердилося двовладдя: у *Стамбулі* знаходився султанський уряд, а в *Анкарі* – кемалістський (прихильників республіки). Туреччина була на порозі *громадянської війни*.

20 січня 1921 р. республіканці прийняли *Тимчасову конституцію*, відповідно до якої вища влада в Туреччині переходила до Великих Національних зборів (ВНЗТ). Велику допомогу Туреччині надала *Радянська Росія*, що протистояла *державам Антанти*. З її фінансовою підтримкою кемалістський уряд почав формувати свої збройні сили.

Ліквідація султанату. Проголошення республіки. 1 листопада 1922 р. ВНЗТ ухвалили закон про ліквідацію султанату. Останній турецький султан *Мехмед VI Вахидеддін* спішно втік із країни. Восени 1923 р. Туреччина була проголошена республікою.

Успіхи кемалістської революції змішали всі карти держав Антанти. Умови кабального Севрського договору, нав'язані султану в 1920 р., були переглянуті. У червні на міжнародній конференції в *Лозанні* (1923) була визнана незалежність Туреччини в її сучасних кордонах.

У 1924 р. була ухвалена Конституція Турецької Республіки. Главою держави проголошувався *президент*, наділений великою владою.

Курс на реформи. Після перемоги кемалістської революції турецький уряд приступив до ліквідації іноземних концесій, які частково були анульовані, частково викуплені. Уряд взяв у свої руки будівництво нових залізниць, портів, промислових підприємств. Були встановлені більш високі митні тарифи, які захищали промисловість країни від іноземної конкуренції. Офіційно скасовувалися пільги для європейського капіталу. У сільському господарстві була проведена податкова реформа і створені умо-

ви для підвищення товарності сільськогосподарського виробництва, насамперед для вирощування тютюну і бавовни.

Низка важливих реформ істотно змінила турецьке суспільство. Іслам, спочатку оголошений державною релігією, невдовзі втратив цей статус. Держава була відокремлена від релігії, ставала світською й освіта.

Запроваджувався цивільний шлюб і ліквідовувалося багатоженство. Жінки зрівнювалися в правах з чоловіками. Спеціальні закони передбачали перехід на європейську форму одягу, європейський календар і літочислення. Латинський алфавіт замінив арабський. Запроваджувалося світське судочинство за європейським зразком.

Формування авторитарного режиму. Однак Туреччина в цей період не стала демократичною країною. Будь-які сумніви людей у правильності дій довічного президента викликали жорстокі *репресії*. Після того, як якийсь релігійний фанатик здійснив замах на життя Ататюрка, так звані «суди незалежності» поширилися по всій Туреччині. Вони не щадили навіть героїв боротьби за незалежність, колишніх соратників Кемалю, зміщаючи їх з високих посад, відправляючи в заслання і навіть засуджуючи на смерть.

У 1920-ті рр. було жорстко придушене повстання *курдів* (народу, що проживає на території *Туреччини, Ірану, Іраку й інших країн*), які прагнули незалежності.

2. НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У КИТАЇ

«Рух 4 травня»

Крах надій на визволення країни. У 1918 р. серед певних кіл китайської громадськості набуло поширення наївне сподівання, що перемога антинімецької коаліції, учасником якої був і Китай, принесе країні негайне «мирне визволення» від іноземного панування. «14 пунктів» президента США В. Вільсона і особливо його заява «про справедливий мир» і «самовизначення народів» сприяли посиленню таких ілюзій. У Китаї з закінченням війни пов'язували найоптимістичніші перспективи. У січні 1919 р. в Парижі на міжнародній конференції китайська делегація порушила питання про виведення іноземних військ за межі країни.

Невдовзі виявилася повна необґрунтованість цих надій. 30 квітня 1919 р. керівники Паризької конференції повідомили китайській делегації, що всі її пропозиції відхиляються.

Розмах патріотичного руху. По всьому Китаю прокотилася могутня хвиля обурення. Першою виступила студентська молодь.

4 травня 1919 р. у Пекіні відбулася багатотисячна демонстрація. Студенти вимагали відмови від підписання мирного договору, скасування «двадцять однієї вимоги» з боку Японії, продовження боротьби за суверенітет, покарання державних злочинців, бойкоту японських товарів. Уряд направив проти демонстрантів поліцейські сили. Багато студентів було заарештовано. Проте репресії тільки посилили рішучість пекінських студентів. Вони оголосили страйк протесту. Студентські заворушення

поширилися по всій країні і переросли в широкий патріотичний рух, у якому об'єдналися робітники, службовці, підприємці, інтелігенція.

Наслідки і значення «Руху 4 травня». Пекінському уряду довелося випустити заарештованих студентів, звільнити з державних посад трьох вищих чиновників, які підписали кабальні угоди з *Японією* й оголосити про свою незгоду з виробленими *Паризькою конференцією* умовами мирного договору з *Німеччиною*.

У ході «Руху 4 травня» посилилася боротьба проти застарілих феодальних ідеологічних догм, засилля конфуціанства, старої системи освіти.

Впровадження в політичну публіцистику, а потім і в літературу нової писемної мови *байхуа*, яка відповідала розмовній, залучило до грамоти і поліпшило умови одержання освіти для багатьох мільйонів китайців. Представники студентства й інтелігенції наполегливо виступали за поширення знань з природничих наук, застосування досягнень світової науки.

«Рух 4 травня» сприяв консолідації китайського суспільства в боротьбі за демократію, суверенітет і справжню незалежність.

Загострення внутрішньополітичної боротьби в 1919–1925 рр. Сунь Ятсен

Намагання Сунь Ятсена об'єднати країну. В організації національно-визвольного і революційного руху видатна роль належала *Сунь Ятсену*.

Зібраний у квітні 1921 р. у *Гуанчжоу* (південь країни) надзвичайний парламент (розігнаний пекінськими правителями ще влітку 1917 р.) обрав Сунь Ятсена надзвичайним президентом Китайської Республіки.

Для реалізації своїх планів «порятунку Китаю» Сунь Ятсен попросив матеріальної і військової допомоги у Радянської Росії, почав шукати зв'язки з Комінтерном. З досвіду Радянської Росії Сунь Ятсен, який не визнавав марксизму, взяв насамперед уявлення про механізм сильної державної влади, яка повинна спиратися на сильну партію і революційну армію. За допомогою СРСР йому вдалося створити сильну, добре оснащену армію, у якій значна роль належала радянським фахівцям і радникам.

Утворення КПК. 1 липня 1921 р. у *Шанхаї* була заснована *Комуністична партія Китаю (КПК)*. На відміну від інших компартій, у ній переважали селяни, на яких лідер комуністів *Мао Цзедун* робив головну ставку в здійсненні своїх цілей. Хоча кінцевою метою КПК на шанхайському з'їзді було проголошене встановлення диктатури пролетаріату.

Реорганізація Гоміндану. У 1923 р. Сунь Ятсен почав реорганізацію *Гоміндану*, залучаючи до співробітництва з ним КПК. Комуністи погодилися на співробітництво відповідно до директиви Комінтерну. Так був сформований *єдиний фронт*. На його основі на півдні країни був сформований уряд з представників Гоміндану і КПК.

Посилення боротьби за владу. У цей же час мілітаристські кліки на півночі і півдні країни вели запеклу боротьбу за владу. У *Північному Китаї* перемогу здобуло *угруповання*, яке підтримували *США* і *Велика Британія*. Воно почало воєнні дії проти *прояпонського угруповання* і, розгромивши його, захопило владу в *Пекіні* в 1920 р.

А на півдні країни, незважаючи на обрання Сунь Ятсена президентом, владу захопив лідер місцевої військово-феодальної кліки *Чень Цзюньмін*.

Революційні події 1925–1927 рр.

Початок революції. Її основні завдання. Навесні 1925 р. у Шанхаї виник *антизахідний рух* буржуазії, студентства, робітників, приводом для якого послужив розстріл англійською поліцією студентської демонстрації. Це було стихійне патріотичне піднесення, назване «*Рух 30 травня*». У Китаї почалася національно-визвольна революція. Її завданнями були:

- відновлення суверенітету Китаю;
- повалення прозахідного уряду в Пекіні;
- ліквідація мілітаристських угруповань;
- об'єднання Китаю під владою демократичного національного уряду;
- проведення модернізації країни на основі помірних реформ.

Гоміндан на чолі революції. Її особливості. Базою національно-визвольної революції став *Південний Китай*. Керівництво революцією знаходилося в руках Гоміндану. Він поєднав у собі риси як політичної партії *національно-революційного характеру*, так і *націонал-реформістської партії*, яка почала соціально-економічні перетворення і модернізацію Китаю в дусі суньятсенівської ідеї «державного соціалізму».

Прихід до влади Чан Кайші. 1 липня 1925 р. у Гуанчжоу уряд, що складався з представників Гоміндану і КПК, оголосив себе *Національним урядом Китаю* і почав боротьбу за об'єднання країни. Навесні 1926 р. влада опинилася в руках головнокомандувача збройних сил Національного уряду *Чан Кайші* (Сунь Ятсен помер ще в березні 1925 р.).

Чан Кайші (1887–1975) – державний, політичний і військовий діяч Китаю. Генералісимус (1928). Освіту одержав у Баудинській військової академії і військової академії в Токіо. Активний учасник революції 1911–1913 рр. Один із лідерів Гоміндану, керівник його збройних сил. У 1927 р. розірвав стосунки з китайськими комуністами, СРСР і Комінтерном. У 1927–1937 рр. на посаді глави центрального уряду провів низку політичних, економічних і адміністративних реформ. Установив режим особистої влади. З 1937 р. – організатор боротьби проти японських загарбників. Знаходився у ворожнечі з комуністами, хоча іноді йшов на компроміс. У 1945–1949 рр. Гоміндан і його збройні сили зазнали поразки в громадянській війні з комуністами. Чан Кайші і його прихильники евакуювалися на острів Тайвань, де незабаром створили економічно розвинуту і політично стабільну державу. Президент Китайської Республіки (так офіційно називається острівна китайська держава) помер у 1975 р. у віці 88 років. Його спадкоємцем став син Цзян Цінго.

Чан Кайші

Північний похід. У липні 1926 р. гомінданівські війська виступили у свій Північний похід, план якого було розроблено за участю радянських фахівців. На початок походу Національний уряд вже об'єднав чотири південні провінції, на черзі були центральні й північні регіони. Північний похід, очолюваний Чан Кайші, був настільки незвичайним явищем, що привернув увагу усього світу. Невеликі групи агітаторів рухалися попереду військ, розповідаючи людям про нову владу. Міста і села радісно зустрічали наступаючу армію і допомагали їй. Загони військово-феодалних угруповань, що направлялися проти формувань Національного уряду, нерідко переходили на їхній бік. У березні 1927 р. загони Гоміндану з тріумфом вступили в найбільше місто Китаю – *Шанхай*. У результаті весь Китай, за винятком *Маньчжурії*, визнав владу гомінданівського уряду.

Протиборство між Гомінданом і комуністами

Зміна політики Чан Кайші. Навесні 1927 р. Чан Кайші переніс столицю в Нанкін і сформував т. зв. *Нанкінський уряд*. Північний похід приніс самолюбному маршалу (з 1928 р. – генералісімусу) світову славу. Відтоді Чан Кайші радикально змінив свою політику. Він розірвав союз із комуністами і заявив про готовність встановити дружні стосунки з країнами Заходу. Цей крок означав розрив із *СРСР* і *Комінтерном* і, отже, крах надій їхніх лідерів на китайський варіант світової революції.

Відмінність програмних цілей Гоміндану і КПК. Чан Кайші і більшість гомінданівських лідерів, отримавши центральну владу, вважали революцію завершеною і виступали за помірні реформи і всебічну модернізацію Китаю. Програмні цілі гомінданівців докорінно відрізнялися від програмних цілей КПК.

Основні відмінності програмних цілей Гоміндану і КПК

Гоміндан	КПК
Створення сильного державного апарату і вертикалі влади.	Встановлення диктатури пролетаріату.
Проведення грошово-фінансової реформи, розвиток ринкових відносин.	Аграрна революція, конфіскація землі у поміщиків і заможних селян.
Державне регулювання економіки в поєднанні з розвитком приватного підприємництва.	Націоналізація заводів, фабрик, копалень, залізниць. Скасування приватної власності.
Заохочення розвитку підприємництва і національного капіталу.	Повсюдне озброєння робітників і селян для створення опори нової влади.
Відновлення повного суверенітету Китаю.	Повна орієнтація на ВКП(б) і Комінтерн.

Таким чином, протистояння Гоміндану і КПК являло собою боротьбу за шляхи розвитку Китаю. Боротьба між Гомінданом і КПК вилилася в двадцятилітню громадянську війну в країні, що завершилася фактично лише в 1949 р.

Реформи уряду Чан Кайші

В об'єднаному Китаї було встановлено правління Гоміндану з *авторитарними* рисами в особі Чан Кайші. Гомінданівський режим спирався на *збройні сили, державний апарат і приватних власників*. У той же час лідери Гоміндану розуміли необхідність розширення соціальної бази своєї влади. З цією метою почалися соціально-економічні реформи.

Реформи у сфері фінансів і промисловості. Гомінданівський уряд узяв під свій контроль фінансову систему країни – банки, страхові товариства, податкові й митні збори. Формувався могутній *державний сектор* промисловості. З іншого боку, уряд заохочував розвиток *приватного підприємництва*. З цією метою було прийнято закон про захист інтересів приватних власників. Економічна політика була спрямована на обмеження привілеїв іноземного капіталу і розвиток національного підприємництва.

Реформи у сфері соціальних і трудових відносин. Уряд прийняв низку законів про працю, створив систему державних профспілок, встановив мінімальний рівень заробітної плати. Шляхом прогресивного робітничого законодавства, поступок робітникам Гоміндану вдалося встановити контроль над робітничим рухом у країні й ізолювати від нього комуністів.

Реформи у сфері аграрних відносин. *Аграрний закон 1930 р.* обмежив розміри орендної плати, встановив обмеження для земельних володінь, захищав права орендарів. Однак реальна влада на селі залишалася в руках колишньої сільської феодально-лихварської верхівки. Сільське господарство залишалося відсталим і малопродуктивним.

Наслідки реформ. Досягнення гомінданівського режиму зі стабілізації соціально-економічного становища країни значно звузили соціальну базу комуністів і прирекли на поразку так званий «радянський рух» у Китаї.

3. НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В ІНДІЇ

Національно-визвольний рух після Першої світової війни

Індія в роки війни. У роки Першої світової війни *Велика Британія* посилила експлуатацію Індії. За розмірами воєнних витрат Індія посіла друге місце (після самої *Великої Британії*) у *Британській імперії*. Для воєнних потреб з колонії відправлялася велика кількість продовольства, обмундирування, спорядження, зброї, будівельних матеріалів. Британська колоніальна влада обіцяла надати Індії *самоврядування*, однак і по закінченні війни надіям індійців не судилося справдитися.

Передумовами піднесення національно-визвольного руху в 1918–1922 рр. стали реформи *Монтегю-Челмсфорда* та закон *Роулетта*.

Намагаючись запобігти можливим виступам представників різних верств індійського суспільства, міністр британського уряду у справах Індії *Монтегю* і віце-король *Челмсфорд* підготували для англійського уряду і парламенту доповідь про англійську політику в Індії, на підставі якої в 1919 р. був прийнятий закон «*Про управління Індією*». Цим законом передбачалося символічне розширення складу виборців до центральної законодавчої асамблеї країни (усього з 1% до 3% дорослого населення). Індійцям

надавалися місця у радах при віце-королі і губернаторах провінцій. Вони одержували можливість обіймати посади міністрів охорони здоров'я, освіти та деякі інші другорядні посади в колоніальній адміністрації.

Англіїці ж, як і раніше, повністю контролювали фінанси, армію, поліцію, економіку, внутрішню і зовнішню політику Індії.

Новий закон запроваджував виборчу систему за релігійними куріями і в такий спосіб навмисно роз'єднував і *протиставляв один одному індусів і мусульман*, сіяв між ними розбрат і ворожнечу.

Крім того, у тому ж 1919 р. англійська влада надала силу закону *Ролетта*, названому так ім'ям його автора – англійського судді. Закон передбачав посилення кримінальних покарань за *антиурядову діяльність*. Поліція наділялася правом піддавати арешту, тюремному ув'язненню і судити усіх підозрюваних в антибританській і антигромадській діяльності.

Соціальна база визвольного руху. Національно-визвольний рух очолила провідна партія країни *Індійський Національний конгрес (ІНК)*, яка поєднувала у своїх рядах національну буржуазію й інтелігенцію.

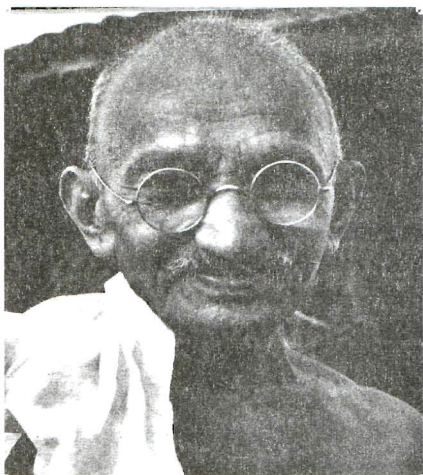
Індійські підприємці й банкіри швидко збагачувалися, але ступінь їхнього політичного впливу в країні був невеликим. Це привело власників фабрик, великих землевласників і банкірів, представників інтелігенції до лав організованої опозиції проти англійської колоніальної влади.

Головною масовою силою національно-визвольного руху в Індії у міжвоєнний період було *індійське селянство*.

Незважаючи на зростання промисловості, чисельність *робітників* в Індії була невеликою. Лише у великих промислових центрах (*Бомбей, Мадрас та ін.*) вони представляли організовану силу.

М. Ганді і гандізм

Сутність і джерела гандізму. Видатна роль у національно-визвольному русі в 20–40-і рр. ХХ ст., спрямованому проти англійських колонізаторів, належала *М. Ганді*. Ганді став визнаним керівником ІНК, а його вчення – *гандізм* – ідеологією цієї партії.

Махатма Ганді

Вчення Ганді сягає своїм корінням у давню індійську культуру. Гандізм поєднав у собі багато політичних, морально-етичних і філософських концепцій. Ганді також був знайомий із принципом ненасильства *Л. Толстого*. Суспільний ідеал Ганді – це селянська утопія утвердження «суспільства справедливості», описаного у священних книгах індуїзму. З іншого боку, прихильники гандізму не сприймали європейської цивілізації, відстоювали свій, індійський шлях розвитку і прогресу.

Ганді брав з культурно-історичних і релігійних джерел заклики, образи, близькі

селянину і реміснику. Тому вимоги незалежності країни і перетворення суспільства, втілені в традиційні образи, ставали зрозумілими мільйонам простих людей. У цьому секрет популярності Ганді та його ідей.

Метод ненасильницького опору. Тактичним методом гандізму в національно-визвольному русі став *метод ненасильницького опору*.

Сутність методу ненасильницького опору (сатьяграхи)

Відмова від титулів і посад, дарованих колоніальною владою.	Бойкот постанов уряду.	Невідвідування англійських навчальних закладів.	Організація мирних демонстрацій, страйків.	Відмова на певних умовах від сплати податків.
---	------------------------	---	--	---

Розроблена Ганді і прийнята його послідовниками тактика ненасильницького опору в боротьбі за незалежність, тобто неспівробітництва з колоніальною владою і громадянської непокорі, одержала назву *«сатьяграха» (наполегливість в істині)*. У цьому методі сполучалися терпіння і протест, прихильність до дотримання старих традицій і революційність. Це було характерно для століттями вихованого у фаталістичному релігійному світогляді індійського селянина. Ганді заперечував *боротьбу* різних соціальних груп як таку, що дестабілізує суспільство, роз'єднує націю перед спільним завданням – звільненням від іноземного гніту.

Таким чином, гандізм був глибоко національною і за своїм характером селянською ідеологією. Гандізм також відповідав інтересам національної буржуазії, що прийняла цю ідеологію. Разом з народом вона прагнула до усунення британського колоніального панування і до встановлення своєї власної влади мирним шляхом, опираючись на масовий рух.

Гандізм об'єднав селянство, ремісників, робітників, національну буржуазію, інтелігенцію і змусив колонізаторів уже після закінчення Другої світової війни покинути Індію без кровопролитної збройної боротьби.

Свідчать документи

М. Ганді про ненасильство

Для мене ненасильство – не просто філософська категорія, це закон і сутність мого життя...

Людина і її вчинок – речі різні. «Зненавидіти гріх, але не грішника» – правило, яке рідко здійснюється на ділі, хоча всім зрозуміле...

Корені мого неспівробітництва – не в ненависті, а в любові... Метою неспівробітництва не є покарання супротивника чи завдання йому шкоди. За моїм неспівробітництвом – ...бажання співробітничати навіть з найгіршим із моїх недругів...

Я не вірю у швидкі ненасильницькі шляхи до успіху. Справжнє добро ніколи не може стати результатом неправди і насильства... Я твердо вірю в те, що воля, завойована кровопролиттям і обманом, – не воля...

Ненасильство – наймогутніша сила, яку має в розпорядженні людство. Вона значно могутніша, ніж наймогутніше знаряддя руйнування, створене людською винахідливістю.

Що Вас приваблює у висловленнях М. Ганді? Які його твердження Ви не поділяєте?

Кампанії громадянської непокори

Перша кампанія громадянської непокори почалася 6 квітня 1919 р. з ініціативи Ганді. Кампанія була реакцією на реформи *Монтегю-Челмсфорда* і закон *Роулетта*. Ганді закликав до *харталу* (закриття крамниць і припинення будь-якої ділової активності). Колоніальна влада відповіла насильством. Кульмінацією квітневих подій стала трагедія в *Амрітсарі*, де англійські колонізатори розстріляли мирний мітинг.

10 квітня 1919 р., прагнучи припинити національно-визвольний рух, англійська влада без суду вислала з міста Амрітсара **двох видатних** громадських діячів – доктора *Кітчлу* і доктора *Сатъяпала*. 13 квітня на площі відбувся масовий мітинг жителів міста в знак протесту проти цієї акції.

Англійські солдати загородили вихід із площі і відкрили вогонь по беззбройному натовпу. Майже тисячу чоловік було вбито і приблизно вдвічі більше поранено. Більшість індійців з цього часу стала вороже ставитися до англійського правління, а проголошена Ганді кампанія громадянської непокори мала широку підтримку в країні. Всю Індію охопило *обурення*. У *Пенджабі* стихійно спалахнули заворушення. Антианглійські виступи відбулися і в інших провінціях. Ганді терміново виїхав у *Пенджаб*, щоб не допустити переростання протесту в стихійний бунт. Це йому вдалося.

Восени 1919 р. в Амрітсарі відбувся з'їзд ІНК, який прийняв рішення *бойкотувати* вибори за новим законом. Бойкот остаточно зірвав вибори.

Прагнення англійців роз'єднати індійське суспільство. Англійці прагнули загострити ворожнечу між індусами і мусульманами. Мусульмани також брали участь у боротьбі проти англійського панування. Вони мали свою політичну організацію – Мусульманську лігу. З ініціативи Ганді ІНК і Мусульманська ліга утворили єдиний антианглійський блок, незважаючи на існуючі між ними серйозні суперечності.

Початок нового етапу кампанії непокори було призначено на 1 серпня 1920 р. ІНК і Мусульманська ліга спільно керували кампанією.

План ІНК. Восени 1920 р. ІНК відмовився від співробітництва з англійцями в проведенні реформ і прийняв план «прогресивного ненасильницького неспівробітництва»:

- по-перше, всі індійці повинні були відмовитися від титулів і почесних посад, подарованих англійцями;
- по-друге, якщо це не допоможе, передбачалося здійснити бойкот законодавчих органів, судів і навчальних закладів;
- по-третє, висувалася погроза загальної відмови від сплати податків.

Однак 4 лютого 1922 р. відбувся інцидент – у містечку *Чаурі-Чаура* натовп селян спалив загнаних у приміщення 22 поліцейських. Ганді різко засудив цей акт самосуду й оголосив про припинення кампанії громадянської непокори. Рух поступово зазнав спаду.

Новий етап антиколоніального руху прийшовся на час світової економічної кризи. Цей етап був характерний більш організованим рухом, чіткою постановкою питання про незалежність і вимогами конституції.

4. НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ В АФРИЦІ

Національно-визвольний рух у Північній Африці

Марокко. У 1921 р. на цих землях підняли повстання волелюбні *рифські племена*. Запекла боротьба закінчилася проголошенням *Рифської республіки*. Національні збори нової держави прийняли конституцію, що передбачала незалежність. У відповідь у вересні 1925 р. почався об'єднаний франко-іспанський наступ. Рифи героїчно боролись, але сили були нерівні. У травні 1926 р. Рифська республіка зазнала поразки і перестала існувати, але національно-визвольний рух у Марокко не припинявся.

Алжир. У роки Першої світової війни французька влада мобілізувала корінне населення Алжиру у свою армію. У 1919 р. французький уряд видав декрет, який зрівняв у правах алжирців і французів при збиранні податків. Проте рівноправності не було досягнуто в громадянських правах, при влаштуванні на роботу. Алжирці не були задоволені цим декретом.

У 1920 р. у країні була створена впливова національно-патріотична організація «*Молодий алжирець*», яка активно виступала проти заборон на участь корінного населення в політичному житті країни. А в 1926 р. виникла нова організація – «*Північноафриканська зірка*», що висунула в 1933 р. гасло боротьби за незалежність Алжиру. Мусульманські організації боролися за розвиток національної культури і мови.

Єгипет. У єгипетському суспільстві велися запеклі суперечки щодо подальшого шляху розвитку країни.

Ліберально налаштована інтелігенція, а серед неї переважали особи, які одержали освіту в Європі, виступала за орієнтацію на Захід.

Традиціоналісти виступали за збереження традицій, розвиток держави на основі ісламу, обмеження зв'язків із західними країнами.

На 1918 р. національно-патріотичні сили країни консолідувалися навколо партії «*Вафд*», яка організувала рух за незалежність Єгипту. У 1919 і 1921 рр. відбулися збройні виступи проти англійського панування.

У 1922 р. Британія погодилася визнати суверенітет Єгипту, але за умови збереження в країні своїх військ і привілеїв британського капіталу.

Конституція Єгипту, ухвалена в 1923 р., проголосила країну конституційною монархією на чолі з королем Фуадом I. Були створені парламент і кабінет міністрів, очолений лідерами «*Вафда*». У 1924 р. уряд поставив перед Великою Британією питання про виведення британських військ із країни і об'єднання Єгипту із Суданом, який контролювався англійськими та єгипетськими військами.

Тиск уряду і молодой єгипетської буржуазії призвів, у кінцевому рахунку, до того, що Британія погодилася на важливі економічні поступки.

Країни і території Тропічної Африки

Дві системи колоніального управління сформувалися у Тропічній Африці. **Пряме управління**, характерне для *французьких колоній*, здійснювалося через колоніальних чиновників – європейців і африканців. **Непряме управління**, характерне для *британських володінь*, проводилося

шляхом часткового збереження традиційної феодальної чи родоплемінної ієрархії, яка діяла в інтересах метрополій.

Британська Західна Африка. Масові селянські заворушення відбувалися в *Нігерії, Гамбії, Сьєрра-Леоне. У Золотому Березі* селяни скинули декілька вождів племен через їхнє прислужництво колонізаторам.

Англіїці змушені були надати *Нігерії* конституцію (1922), яка розширила права корінного населення. Пізніше й інші колонії *Британської Західної Африки* здобули право на проголошення таких же конституцій.

Французька Екваторіальна Африка. По закінченні війни французький уряд розробив п'ятнадцятирічний план економічного розвитку колоній, який передбачав проведення низки заходів у галузі сільського господарства, будівництва залізних і шосейних доріг тощо. «Цивілізаторська місія» Франції викликала посилення антиколоніального руху. У *Сенегалі і Дагомеї* відбулися організовані виступи проти колонізаторів. Колоніальна влада була змушена залучити місцевих політичних лідерів до участі в діяльності так званих «колоніальних рад».

Бельгійське Конго. Атиколоніальний рух тут набув певного релігійного забарвлення. Простий тесля *С. Кібангу*, який прийняв християнство, оголосив, що з неба зійде вогонь, який спалить всіх білих і навіть призначив день прийдешньої події – 21 жовтня 1921 р. У народі поширювалися й інші пророцтва – наприклад, про те, що з'явиться Христос і прожене всіх білих. У короткий термін *кібангізм* перетворився на широкий рух.

Британська Східна Африка. У 1921 р. на околицях столиці *Кенії м. Найробі* на масових зборах африканців було прийняте рішення організувати *Східно-Африканську асоціацію*. Розгорнутий Асоціацією рух мав мирний характер. Проте колоніальна влада в 1922 р. розгромила Асоціацію, заарештувала її керівників і розстріляла демонстрацію протесту.

Країни і території Південної Африки

На півдні Африки найбільш розвинутою державою був Південно-Африканський Союз (ПАС), де проживала більшість білого населення всієї Африки (22%). ПАС виник у 1910 р. в результаті об'єднання англійських колоній – Капської колонії і Наталя з бурськими республіками (Трансвааль і Оранжева), що зазнали поразки в англо-бурській війні на рубежі XIX–XX ст. ПАС одержав статус домініону Великої Британії. У країні був установлений режим расової *сегрегації* неєвропейського населення.

Найбільші у світі родовища *золота й алмазів* дали поштовх розвитку промисловості в ПАС. Збільшення виробництва сільськогосподарської продукції стимулювалося потребами промисловості і міст. Однак заго-

стрення етнічних, расових і соціальних проблем стримували розвиток ПАС. Ініціатором руху проти дискримінації стала індійська громада, що, використовуючи розроблену М. Ганді тактику ненасильницьких дій, домо-

Сегрегація (від лат. segregatio – відокремлення) – політика примусового відокремлення якої-небудь групи населення за расовою чи національною ознакою; одна з форм расової дискримінації.

глася деякого послаблення режиму дискримінації. Африканці створили в 1912 р. *Африканський Національний конгрес (АНК)*, який перетворився на масову організацію. Поступово йшло наростання *радикальних настроїв* серед членів АНК, що проявилось пізніше – в 1950–80-ті рр.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Як Ви вважаєте, чому Ататюрк є національним героєм Туреччини?
2. Яка подія відбулася 4 травня 1919 р. в Китаї?
3. Назвіть ім'я лідера індійського національно-визвольного руху в 1920-х рр.
4. Назвіть провідну політичну партію Індії.
5. Як проходила перша кампанія громадянської непокори в Індії?
6. Як здійснювали колоніальну політику європейські держави в Африці?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Розкажіть про шлях Туреччини до досягнення незалежності і суверенітету.
2. Охарактеризуйте ситуацію в Китаї після закінчення Першої світової війни.
3. У чому полягали основні відмінності програмних цілей Гоміндану і КПК?
4. У чому полягали особливості китайської революції?
5. Які основні реформи здійснив уряд Чан Кайші?
6. Визначте сутність тактики ненасильницького опору М. Ганді.
7. З якими проблемами стикалися африканські країни, коли метрополії надавали їм більше самостійності?

III. Для обговорення в групі

1. Яка роль в історії Туреччини належала ісламському фактору?
2. Визначте спільне і відмінне в національно-визвольному русі Індії і Китаю.
3. У чому полягають заслуги М. Ганді перед людством? Як Ви вважаєте, чи можлива ідеологія або тактика ненасильницького опору в сучасному світі?
4. Колоніальне панування європейських країн призвело до поживлення економічного життя в африканських країнах. Як Ви вважаєте, чи можна вважати колоніалізм прогресивним явищем?

IV. Робота з історичними термінами, географічними назвами

1. Поясніть терміни і поняття: «Гоміндан», «сатьяграха», «сегрегація».
2. Покажіть на карті європейські країни, що володіли колоніями в Африці.
3. Назвіть території Африки, де посилювався національний рух у 1917–1923 рр.

V. Творчі завдання

1. Як Ви вважаєте, чому Китай був об'єднаний під владою Гоміндану?
2. Які уроки можна винести з протистояння Гоміндану і КПК у 20–30-х рр.?
3. Англійський історик А. Тойнбі говорив про Ганді: «Він зробив неможливим подальше панування англійців в Індії, але в той же час дозволив їм ретируватися гідно і без прихованої ворожнечі». Чи погоджуєтесь Ви з цією точкою зору?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

4 травня 1919 р...... початок масового національного руху в Китаї
1919–1922 рр...... піднесення національно-визвольного руху в Індії
1923 р...... на Лозаннській конференції визнана незалежність Туреччини
липень 1925 р...... початок об'єднання Китаю
квітень 1927 р...... прихід до влади Чан Кайші

§18. УЗАГАЛЬНЕННЯ

з теми 3. Післявоєнне облаштування світу і теми 4. Період повоєнної кризи та революцій (1917–1923)

1. ПОДІЇ МІЖНАРОДНОГО ЖИТТЯ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ПОДІЯ	ДАТА	ЗМІСТ
«14 пунктів» В.Вільсона	8 січня 1918 р.	– відмовлялись від таємної дипломатії, – проголошували свободу торгівлі і мореплавства, – визнавали право народів на самовизначення, – зазначали необхідність роззброєння.
Брест- ський мир	9 лютого 1918 р.	– УНР визнана державами Центрального блоку, – припинялась війна між Україною та державами Центрального блоку, – Німеччина й Австро-Угорщина зобов'язувались надавати допомогу Україні, – уряд УНР зобов'язувався постачати для Німеччини й Австро-Угорщини продовольчі товари.
Паризька мирна кон- ференція	відкрилась 18 січня 1919 р.	вирішення проблем післявоєнного облаштування світу, територіальних питань.
Версаль- ський мирний договір	28 червня 1919 р.	– перерозподіл територій, – перерозподіл колоніальних володінь, – демілітаризація Німеччини, – репарації.
Ліга Націй	утворена 10 січня 1920 р.	мета нової організації була визначена як «розвиток співробітництва між народами і гарантування миру та безпеки».

2. РОЗПАД ІМПЕРІЙ ТА УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

1. Розпад Османської імперії

Сирія і Ліван перейшли під контроль Франції; Палестина, Йорданія та Ірак – Великої Британії. На заході Аравійського півострову за підтримки англійців утворились незалежні держави: Хіджаз, Неджд, Асир і Йемен (надалі Хіджаз і Асир увійшли до складу Саудівської Аравії).

2. Розпад Російської імперії

Незалежність здобули: Фінляндія, Польща, Литва, Латвія, Естонія.

У Білорусії після поразки Німеччини у війні була встановлена радянська влада.

Закавказзя, Крим і Середня Азія: у 1920–1921 р. була встановлена радянська влада.

В Україні більшовики силою зброї встановили радянську владу.

3. Розпад Австро-Угорщини

Незалежність здобули: *Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців, Угорщина.*

Проголосили незалежність: *Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), Карпатська Русь.*

У ході розпаду імперії виникли та деякий час існували *Тарнобжезька республіка, Західно-Лемківська республіка, Східно-Лемківська республіка, Словацька Радянська республіка* та ін.

3. НАЙВАЖЛИВІШІ ПОДІЇ В МІЖНАРОДНОМУ ЖИТТІ В 1922–1929 рр.

Генуезька конференція (10 квітня – 19 травня 1922 р.)	Скликана для обговорення економічних і фінансових питань у повоєнному світі. На її засіданнях переважало «російське питання».
Рапалльський договір (16 квітня 1922 р.)	Договір між РРФСР і Німеччиною, який поклав початок дипломатичному, економічному і військовому співробітництву. 12 жовтня 1925 р. між ними був підписаний торговельний договір; 24 квітня 1926 р. сторони уклали договір про нейтралітет і ненапад.
Гаазька конференція (15 червня – 19 липня 1922 р.)	Обговорювала претензії західних країн до радянської держави у фінансово-економічних питаннях. Не прийняла ніяких рішень.
Лозаннська конференція (20 листопада 1922 – 24 липня 1923 р.)	Урегулювала відносини країн-переможниць із Туреччиною і прийняла конвенцію про Чорноморські протоки.
План Дауеса (16 серпня 1924 р.)	Умовою виплат Німеччиною репарацій було відновлення її економіки. Проникнення англо-американського капіталу в Німеччину.
Локарнська конференція (5–16 жовтня 1925 р.)	Гарантувала статус-кво західних кордонів Німеччини. Німеччина вперше після війни була визнана рівноправним партнером у міжнародних відносинах.
Пакт Бріана–Келлога (27 серпня 1928 р.)	Проголошував відмову від війни як засобу зовнішньої політики і визнавав необхідність вирішувати конфлікти за допомогою мирних засобів.
План Юнга, прийнятий на міжнародній конференції в Гаазі в серпні 1929 р.	Зменшувалася сума репарацій Німеччини на 20 % щорічно. Термін виплати розтягувався. План Юнга ліквідував усі види контролю союзників над фінансами і господарством Німеччини.

4. ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ

1. Три типи політичних режимів: *демократичний; авторитарний; тоталітарний*.

2. Умови виникнення *тоталітарних* режимів:

- згубні наслідки війни, зростання нестабільності в суспільстві;
- криза влади, неспроможність взяти ситуацію під контроль звичайними способами, параліч усієї політичної системи країни;
- економічна криза та її руйнівні наслідки;
- різке загострення національних і расових протиріч;
- необхідність вирішення для країни винятково важливого стратегічного завдання, що вимагає консолідації всієї нації.

3. Види тоталітарних режимів: *фашизм, комуністичний тоталітаризм, націонал-соціалізм (нацизм)*.

5. РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р. І ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В РОСІЇ

Травень 1918 – лютий 1919 рр.

- початок інтервенції Румунії, Англії, Франції, США; Німеччини, Австро-Угорщини; Румунії; Японії; Туреччини;
- заколот Чехословацького корпусу;
- формування Добровольчої армії А. Денікіна;
- створення Червоної армії. Наступ на Східному фронті.
- заколот лівих есерів.

Події у листопаді 1918 – лютому 1919 рр.

- революція в Німеччині. Уряд РСФРР анулював Брестський мирний договір.
- закінчення Першої світової війни дозволило країнам Антанти посилити свою присутність у Росії.

Воєнні дії в березні 1919 – навесні 1920 рр.

- східний фронт. Наступ армії О. Колчака.
- боротьба більшовиків з військами А. Денікіна.
- бої на півночі з військами М. Юденича.

Воєнні дії навесні – восени 1920 р.

- війна проти Польщі. Ризький мирний договір.
- війна більшовиків проти військ Врангеля.

Перемога більшовиків.

6. ПОДІЇ В НІМЕЧЧИНІ, УГОРЩИНІ, ІТАЛІЇ

1918 р. – Листопадова революція у Німеччині;

13 квітня 1919 р. – проголошено Баварську Радянську республіку, яка проіснувала три тижні;

30 жовтня 1918 р. – початок демократичної революції в Угорщині;

березень 1919 р. – встановлення комуністичної диктатури в Угорщині;

4 серпня 1919 р. – румунські й чехословацькі війська увійшли в Будапешт. Проіснувавши 133 дні, комуністична влада в країні була повалена;

Березень 1919 р., Мілан – перший зліт фашистів в Італії. Поклав початок першої фашистської організації Італії – «Фашио ді комбаттіменто» («Союз боротьби»);

1922 р. – прихід фашистів на чолі з Муссоліні до влади в Італії;

1926 р. – розгром опозиції, укріплення фашистської диктатури в Італії.

7. НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ В АЗІЇ І АФРИЦІ

Туреччина. Лідер національного руху – М. Кемаль. У січні 1920 р. у Стамбулі парламент прийняв Декларацію незалежності Туреччини («Національну обітницю»).

У 1924 р. була ухвалена Конституція Турецької Республіки.

Успішне завершення кемалістської революції в Туреччині створило сприятливі передумови для проведення широкого спектру реформ.

Китай. 4 травня 1919 р. – багатотисячна демонстрація у Пекіні. Вимоги боротьби за державний суверенітет. Придушення демонстрації. Посилення визвольного руху.

Сунь Ятсен – лідер визвольного руху, засновник Гоміндану.

Мао Цзедун – лідер комуністичної партії Китаю.

Революція 1925–1927 рр. – антизахідний рух буржуазії, студентства, робітників.

Реформи уряду *Чан Кайші* – у сфері фінансів і промисловості, у сфері соціальних і трудових відносин, у сфері аграрних відносин.

Індія. Національно-визвольний рух очолила провідна політична партія Індійський Національний конгрес (ІНК), яка поєднувала у своїх рядах національну буржуазію й інтелігенцію.

Лідер – *М. Ганді*. Тактичним методом гандізму в національно-визвольному русі став метод ненасильницького опору (сатьяграхи).

Форми боротьби – кампанії громадянської непокорі.

Африка. Марокко. Проголошення Рифської республіки (1921). Франко-іспанський наступ, у 1926 р. Рифська республіка зазнала поразки.

Єгипет. Конституція 1923 р. проголосила країну конституційною монархією на чолі з королем Фуадом I. Лідери партії «Вафди» – у влади.

Тропічна Африка. Дві системи колоніального управління: система прямого управління була характерна для французьких колоній, непрямого управління – для британських володінь.

Південно-Африканський Союз виник у 1910 р. в результаті об'єднання англійських колоній – Капської колонії і Наталя з бурськими республіками (Трансвааль і Оранжева). ПАС одержав статус домініону Великої Британії.

Боротьба за расову рівноправність небілого населення Південної Африки, що становило більшість, набула організованих форм.

Тема 5. ПЕРІОД СТАБІЛІЗАЦІЇ В ЄВРОПІ ТА ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ (1924–1929)

§19. Доба «процвітання» в США. Визрівання передумов світової економічної кризи

1. ЗМІНА СТАТУСУ США У СВІТІ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна дала сильний поштовх економічному розвитку США і посилила їхній політичний вплив у світі. *США не зазнали на собі того масового руйнування*, якому піддавалася протягом чотирьох років війни Європа. Людські втрати збройних сил США були порівняно невеликі: приблизно 50 тис. убитими і близько 250 тис. пораненими.

Сполучені Штати успішно використовували події в Європі для свого подальшого збагачення. Вони виступили в ролі *головного постачальника* військових матеріалів, продовольства і сировини для воюючих держав. Загальний чистий прибуток всіх американських корпорацій упродовж 1914–1918 рр. становив 33,6 млрд доларів.

Гігантські кошти, які опинилися в розпорядженні корпорацій, забезпечили *нові інвестиції* в американську економіку. Промислове піднесення збільшило питому вагу США у світовому промисловому виробництві.

Мовою цифр

На початок 1920-х рр. США давали майже половину світового видобутку вугілля, близько 3/5 світового виробництва чавуну і сталі, 2/3 добутої в усьому світі нафти, 85 % світового випуску автомобілів.

Війна відкрила для США небачені раніше *можливості для розширення виробництва*, у країні скоротилося безробіття. Середньомісячний зарплаток американського робітника в 1920 р. становив 1407 доларів, збільшившись у порівнянні з довоєнним рівнем майже вдвічі. Правда, позначалося і зростання вартості життя. За даними міністерства праці, прожитковий мінімум родини з 5 осіб коливався від 2 до 2,5 тис. доларів на місяць.

Іншим найважливішим підсумком війни стала зміна міжнародного фінансового статусу США: вони перетворилися на основного *кредитора європейських держав*, а *Нью-Йорк* став міжнародним фінансовим центром.

Величезну роль у розвитку країни відіграла *імміграція до США*. У 1900–1914 рр. у країну прибуло 14 млн чоловік з *Польщі, Росії, Австрії, Італії, Англії, Німеччини, Ірландії* й інших країн Європи.

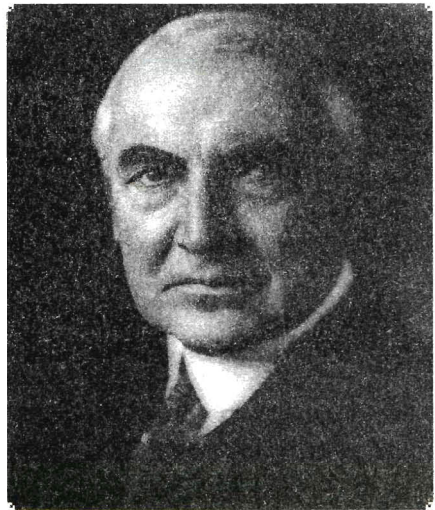
Рятуючись від політичних катаклізмів, переслідувань, безпросвітної убогості, відсутності перспективи в житті на американській землі, іммігранти досить швидко знаходили застосування своїх сил і здібностей. Вони ставали активними громадянами суспільства, посилюючи потенціал нової для них батьківщини.

Президент	Роки президентства	Партія
Уоррен Гардінг	1921–1923	республіканська
Калвін Кулідж	1923–1929	республіканська
Герберт Кларк Гувер	1929–1933	республіканська

Президентство У. Гардінга

В умовах невдоволення підсумками Паризької конференції й умовами Версальського миру, а також економічної кризи 1920–1921 рр., коли почався спад виробництва і збільшувалося безробіття, на президентських виборах 1920 р. до влади прийшли республіканці. Їхній кандидат У. Гардінг значно випередив демократа Дж. Кокса. Республіканці завоювали також стійку більшість і в обох палатах Конгресу.

Гардінг Уоррен (1865–1923) – 29-й президент США в 1921–1923 рр. Народився в сім'ї фермера в штаті Огайо. Після навчання в школі і коледжі Гардінг працював учителем, а потім став видавцем і співвласником популярної місцевої газети «Маріон Стар». Ставши прихильником республіканців, він почав політичну кар'єру як член сенату штату Огайо, був віце-губернатором. У 1914 р. Гардінга обрано членом федерального Сенату. У 1920 р. вступив у передвиборну боротьбу за посаду президента США і був обраний главою держави 2 листопада 1920 р., отримавши більшість голосів виборців у 37 штатах.

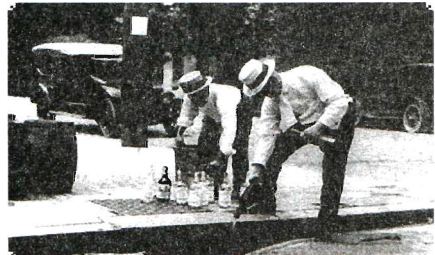

Уоррен Гардінг

Уряд Гардінга з самого початку рішуче висловився проти політики державного регулювання. Президент закликав до істотного скорочення державних витрат на соціальну допомогу. Серйозною реформою в політичній сфері було **надання виборчих прав жінкам** згідно з XIX поправкою до Конституції США, яка набрала чинності в 1920 р.

У країні почали переважати консервативні настрої. Найяскравіший тому приклад – **запровадження «сухого закону»**. XVIII поправка до Конституції США (1920) заборонила виготовлення і продаж алкогольних напоїв на території США.

«Сухий закон» обернувся в 20-ті рр. **зростанням організованої злочинності**,

Чоловіки виливають алкоголь

Аль Капоне, американський гангстер італійського походження

створенням цілої системи нелегального поширення спиртних напоїв. У 1933 р. ця поправка була скасована.

Незважаючи на ослаблення економічних функцій держави, у підприємців з'явилося чимало можливостей для одержання урядових субсидій. Крім того, адміністрація Гардінга анулювала закон про податок на прибуток, був фактично скасований контроль над цінами.

Заради прибутку підприємці не зупинялися перед порушенням законів. Корупція і махінації деяких чиновників і інших осіб, близьких до президента, почали компрометувати самого главу держави. І лише раптова смерть Гардінга в 1923 р. врятувала його від ганьби подальших викриттів.

Президентство Куліджа

Відповідно до Конституції США, президентську посаду зайняв віце-президент **К. Кулідж**.

Калвін Кулідж

Кулідж Калвін (1872–1933) – 30-й президент США в 1923–1929 рр. від Республіканської партії; віце-президент у 1921–1923 рр. Народився в сім'ї фермера. З 1898 р. після закінчення коледжу працював адвокатом. Обирався мером м. Нортхемптона, з 1912 р. – сенатор, у 1916–1918 рр. був віце-губернатором, а в 1919–1920 рр. – губернатором штату Массачусетс. Президент США з 1923 р.

«Справа Америки – бізнес» – так визначив новий президент основний курс своєї політики. К. Кулідж, як і його попередники, відкидав концепцію державного регулювання соціально-економічних відносин, рішуче виступив на захист «принципу індивідуальної відповідальності» кожного американця за результати своєї діяльності.

Зовнішня політика США в 20-ті рр.

США посилювали політичну і економічну експансію в країни *Латинської Америки і Далекого Сходу*. США боролися за посилення свого впливу в *Китаї*, що різко загострило американо-японські відносини. Підсумки

Ізоляціонізм – політика державної замкнутості, самообмеження участі в міжнародному економічному та політичному співробітництві, вирішенні міжнародних конфліктів.

Вашингтонської конференції закріпили панування США в *Далекосхідно-Тихоокеанському регіоні*.

У відносинах з європейськими країнами США продовжили курс *політики ізоляціонізму*.

За розпорядженням президента Гардінга в березні 1922 р. всі американські війська, що знаходилися в Рейнській зоні, поверталися на батьківщину. З іншого боку, США багаторазово зусилля доклали для відродження сильної Німеччини з метою послабити

позиції *Великої Британії і Франції* в європейських справах. Після мирного договору з Німеччиною 1921 р. було укладено угоду про дружбу і торгівлю між США і Німеччиною. США були ініціатором прийняття *плану Дауеса*, спрямованого на відновлення економічного потенціалу Німеччини.

У відносинах із СРСР американська адміністрація дотримувалась жорсткого курсу. 21 березня 1923 р. державний секретар Ч. Х'юз заявив, що США не визнають СРСР, поки він не поверне зовнішні борги і не відшкодує збитки іноземним громадянам, які втратили в цій країні власність.

3. ПЕРІОД «ПРОСПЕРИТІ» («ПРОЦВІТАННЯ»)

Подолання післявоєнної кризи

На 1922 р. США змогли подолати економічні труднощі, викликані наслідками Першої світової війни і кризою 1920–1921 рр. Республіканські адміністрації (і особливо уряд К. Куліджа) надавали найрізноманітніші пільги корпораціям, стимулювали зовнішню торгівлю, будівництво торговельного флоту, проводили політику протекціонізму. У суспільстві буквально витав дух підприємництва. Діловий успіх ставав вищим критерієм особистості американця, насаджувалися принципи індивідуалізму і навіть ідеї національної переваги американців над іншими народами.

Слід зазначити, що американці, які знали собі ціну, дійсно були зайняті творчою працею. Будучи впевненими в конституційному захисті принципів приватної власності з боку держави, вони прагнули досягти матеріального добробуту, примножуючи при цьому могутність своєї країни.

Передумови економічного піднесення

Економічне піднесення у США почалося раніше, ніж в інших країнах – у 1922 р. – і продовжувалося до осені 1929 р. Пов'язані з ним посилення позицій США у світовій економіці, підвищення рівня життя американців отримали в історії назву «**проспериті**», або «**американське процвітання**».

Передумови «проспериті»

1. Перетворення США на світовий фінансовий центр. Країна стала світовим кредитором.
2. Зростаючий в світі попит на відносно дешеві та якісні американські товари.
3. Політична стабільність у країні, фінансова міць, величезні резерви внутрішнього ринку, політика держави сприяла господарській діяльності.
4. Масове оновлення основного капіталу, яке склало основу раціоналізації і стандартизації виробництва.

Ізоляціонізм США (термін використовується з середини XIX ст.) – напрямок у зовнішній політиці США, в основі якого лежить ідея невтручання США у європейські справи та у збройні конфлікти поза межами американського континенту.

5. Зростання ефективності праці забезпечило збільшення виробітку на одного працівника, який у 1923–1926 рр. зріс у середньому на 43 %.

6. Розвиток фундаментальних досліджень і впровадження наукової організації праці сприяли збільшенню її продуктивності й розвитку економіки.

7. Швидко розвивались сталеливарна, нафтодобувна промисловість, електроенергетика, а також нові галузі виробництва: автомобілебудування, електротехнічна, хімічна промисловість, виробництво синтетичних металів, радіотехніка.

США – світовий лідер в економічному розвитку

У результаті економічного піднесення різко зросла питома вага США у світовій економіці. На кінець 20-х рр. вони давали 48 % промислового виробництва усього західного світу, виробляючи продукції на 10 % більше, ніж *Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія і Японія* разом узяті.

Символом американського «процвітання» став **автомобіль**.

Мовою цифр

Випуск автомобілів заводами «Форд», «Дженерал Моторз», «Крайслер» та інших збільшився з 2,2 млн у 1921 р. до 5,3 млн у 1929 р., що становило 3/4 світової продукції автомобілебудування. Загальний парк автомобілів США в 1931 р. досяг 27 млн; а на тисячу жителів країни припадало 217,9 автомобілів!

Наростання соціально-економічних проблем

Разом з тим в економіці США в роки процвітання існували проблеми. При швидкому розвитку низки нових галузей важкої індустрії спостерігався **застій виробництва в традиційних сферах економіки** – у видобутку вугілля, суднобудуванні, текстильній промисловості.

Найбільш несприятливі умови склалися в **аграрному секторі** економіки. Застосування машин, штучних добрив, новітніх агротехнічних прийомів сприяло збільшенню обсягу продукції. Однак вона не знаходила збуту на внутрішньому і зовнішньому ринку через **конкуренцію з боку Канади, Аргентини й Австралії**. Уже в 1925–1926 рр. господарства дрібних і середніх фермерів ставали хронічно збитковими.

Давали про себе знати **соціальні проблеми**. 3 млн безробітних американців не знаходили застосування для своїх здібностей. Збільшення торгівлі в кредит свідчило про те, що внутрішній ринок звужувався, падала купівельна спроможність більшості населення країни.

Незважаючи на тривожні симптоми, більшість американців продовжувала жити в тіні оптимістичних прогнозів, надій і очікувань. Процвітання здавалося нескінченним, а труднощі сприймалися як тимчасові.

Президентство Гувера

На цьому тлі у серпні 1927 р. президент К. Кулідж несподівано заявив, що не буде брати участь у президентських виборах у 1928 р. Цим рішенням, що нібито було засноване на особистих і сімейних мотивах, він відкрив шлях у Білий дім своєму міністру торгівлі **Г. Гуверу**.

Гувер Герберт (1874–1964) – 31-й президент США в 1929–1933 рр. Народився в сім'ї коваля і торговця сільгоспмашинами. До приходу в Білий дім виборних посад не займав, що було рідкістю в політичному житті США. У 1919–1923 рр. керував організацією «Американська адміністрація допомоги». У 1921–1928 рр. займав посаду міністра торгівлі. З 1929 р. – президент США.

Герберт Гувер

Г. Гувер висунув **програму «знищення бідності»**. Він намагався впровадити кілька федеральних програм, у тому числі програму будівельних робіт. Однак планам президента не судилося справдитися. Країна стояла на порозі найжорстокішої в історії національної та світової економічної кризи.

4. ВИЗРІВАННЯ УМОВ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Крах на Нью-Йоркській фондовій біржі

Період економічної стабілізації в Європі і США закінчився в один день – **24 жовтня 1929 р.**, коли на Нью-Йоркській фондовій біржі було продано 12,8 млн акцій, що було в 1,5 раза більше, ніж будь-коли до цього.

Курс цінних паперів став стрімко падати, і через п'ять днів було встановлено новий рекорд продажу акцій – 16,4 млн. При цьому падіння курсу акцій майже не припинялося понад три роки, і на березень 1933 р. їхня загальна вартість зменшилася у 4,5 раза.

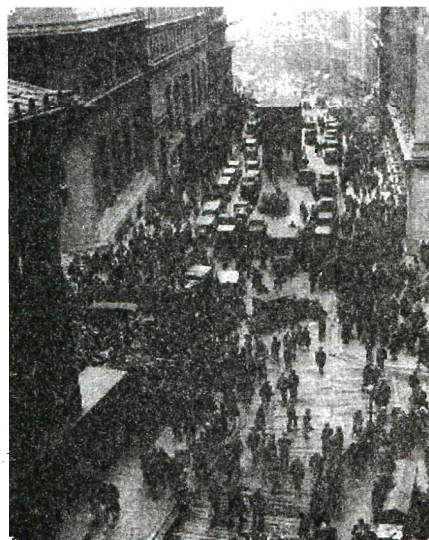
Передумови кризи

Кризи надвиробництва бували і раніше, багато вчених навіть знаходили в їхній повторюваності деяку закономірність. Однак затяжна криза 1929–1933 рр., названа **«великою депресією»**, не мала собі рівних в історії і мала всесвітній характер.

Безпосередньою причиною її стали біржові спекуляції, у результаті яких продажний курс акцій значно перевищував їхню реальну вартість.

Такі «мильні бульбашки» не могли втримати – врешті-решт не лопнули.

Акція – цінний папір, що свідчить про володіння паєм (часткою) у капіталі акціонерного товариства. Дає своєму власнику право на отримання частини прибутку (дивідендів). Мільйони людей купували акції, сподіваючись стати співвласниками підприємств і одержувати прибутки від їхньої діяльності.

Крах на Нью-Йоркській біржі
24 жовтня 1929 р.

Проте причини «великої депресії» цим не вичерпувалися. У перші десятиліття ХХ ст., насамперед у США, у промислове виробництво активно впроваджувалися досягнення науки і техніки, що дозволяли принципово змінити його характер. При цьому *система ринкових відносин*, регулювання споживання і попиту залишалися старими і вже не відповідали стрімкому зростанню виробництва. В окремих галузях спостерігалось за-товарення. Виробникам доводилося знищувати товари, скорочувати обсяги виробництва, що неминуче вело до масового безробіття.

Значною мірою економічна криза стала наслідком удару, завданого світовому господарству *війною 1914–1918 рр. і діями держав-переможниць після її завершення*. Традиційні господарські зв'язки були порушені, світова економіка була перевантажена борговими зобов'язаннями. Війна породила зростання американської економіки і перетворила США на світового кредитора. Уся світова економіка почала залежати від благополуччя американської економіки, але саме воно виявилось неміцним.

Масове конвеєрне виробництво аж ніяк не привело до масового споживання. *Розподіл національного доходу був надто нерівномірним.*

Дуже нестійкою була і фінансова система США.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Назвіть президентів США від Республіканської партії в 1920-ті рр.
2. Чому США не стали членом Ліги Націй?
3. Що і чому було символом американського процвітання?
4. Яка подія відбулася на Нью-Йоркській біржі 24 жовтня 1929 р.?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які факти свідчили про те, що після закінчення Першої світової війни США стали світовим лідером в економічному розвитку?
2. Дайте характеристику внутрішньополітичного курсу президента Гардінга.
3. Визначте причини американського «проспериті» (процвітання).
4. Які соціально-економічні проблеми наростали в США з середини 20-х рр.?
5. Дайте характеристику політиці ізоляціонізму США.
6. Якими були передумови економічної кризи, що розпочалася в 1929 р.?

III. Для обговорення в групі

1. Як змінювалась зовнішня політика США від початку ХХ ст. до кінця 20-х рр.?
2. Чи неминучою була економічна криза, що розпочалася в 1929 р.? Які уроки історії можна взяти з цього для сучасного світу, для України?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть поняття: «ізоляціонізм», «проспериті», «акція», «велика депресія».

V. Творчі завдання

Як Ви вважаєте, які особливості соціально-економічного та політичного розвитку США позначаються сьогодні на світовій економіці й політиці?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1922–1929 рр......період «проспериті» (процвітання) США
24 жовтня 1929 р......крах Нью-Йоркської біржі; початок
«великої депресії» в США і світової економічної кризи

§20. Велика Британія і Франція в 1900–1920-х роках. Консерватори і лейбористи при владі. Загальний страйк шахтарів 1926 р.

1. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

Наслідки Першої світової війни

Велика Британія як провідна держава Антанти домоглася здійснення багатьох цілей, які вона ставила перед початком війни.

Однак перемога була здобута за високу ціну. Повністю припинилося житлове будівництво, посилилася залежність країни від ввозу сировини і продовольства, а експорт готової продукції скоротився наполовину.

Новою цифрою

Людські втрати Великої Британії в Першій світовій війні становили 743 тис. вбитими і 1 млн 693 тис. пораненими. Промислове виробництво скоротилося на 20 %, видобуток вугілля – на 21 %, суднобудування – на 32 %. Країна втратила близько третини національного багатства, приблизно 70 % торгового флоту.

У 1914–1918 рр. податки зросли в 6 разів. Зріс державний борг. Із кредитора американських банкірів Британія перетворилася на їхнього боржника.

Британія не зберегла свої економічні позиції в *Китаї і Латинській Америці*, де її витискували американський і японський капітал. Величезних збитків країна зазнала в *Росії* через неповернення боргів. Тому Британія, нарівні з *Францією*, була ініціатором інтервенції проти *Радянської Росії*.

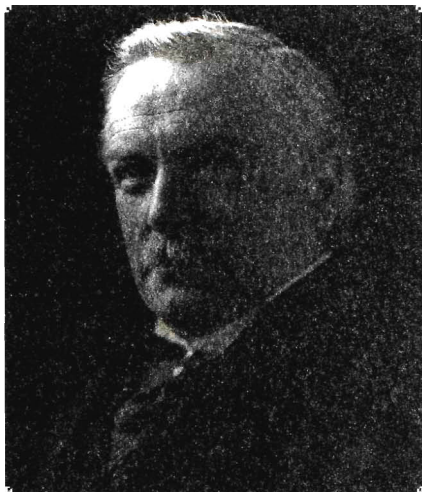
На Паризькій мирній конференції Велика Британія домоглася для себе *сприятливих рішень*. Левова частка колоніальних володінь *Німеччини і Османської імперії* дісталася їй. Британські колоніальні володіння збільшилися на 2,6 млн кв км з населенням 9 млн чоловік. І найголовніше – *Німеччина*, головний конкурент, була на довгі роки усунута зі світового ринку. Однак після Паризької конференції загострилися суперечності між *Великою Британією* з одного боку і *Францією та США* – з іншого.

Реформи кабінету Д. Ллойд Джорджа

У 1918 р. в країні почалося *пожвавлення економіки*, яке було викликане двома головними факторами: різко підвищився попит на споживчі товари внутрішнього ринку та дещо покращилася обстановка для активізації зовнішньої торгівлі. Пожвавленню в торгівлі і промисловості Великої Британії сприяли також відбудовчі роботи, що проводилися в різних країнах після війни. Це дало можливість витрачати значні державні кошти на допомогу демобілізованим солдатам і військовим морякам, робітникам військових заводів, які залишилися без роботи.

Наприкінці 1918 р. у країні був сформований *коаліційний уряд консерваторів, лібералів і лейбористів* на чолі з лідером реформістського крила лібералів *Д. Ллойд Джорджем*. Після приходу до влади він заявив, що зробить «країну гідною її героїв».

Девід Ллойд Джордж

Ллойд Джордж Девід (1863–1945) – граф Двайфор, прем'єр-міністр у 1916–1922 рр., лідер реформістського крила Ліберальної партії, один з видатних державних і політичних діячів Великої Британії. Народився в сім'ї шкільного вчителя. У 1890 р. був уперше обраний до парламенту. Після приходу до влади лібералів Ллойд Джордж у 1905–1908 рр. – міністр торгівлі, у 1908–1915 рр. – міністр фінансів, у 1916–1922 рр. – глава уряду. Ллойд Джордж – один з головних учасників Паризької конференції і творців Версальської системи. До кінця життя мав політичний вплив у країні. Недооцінював небезпеку нацизму для Великої Британії. Переконавшись у зворотному, активно виступав за створення антигітлерівської коаліції. У 1945 р. одержав титул графа. Першокласний оратор, гнучкий політик, уміло впливав на маси.

Головним завданням **реформ уряду Ллойд Джорджа** було переведення економіки на мирні рейки. З цією метою був демонтований механізм державного регулювання господарства Великої Британії.

1. Промисловість, фінанси і торгівля. Держава продовжувала контролювати економіку. Так, незважаючи на те, що значну кількість державних військових заводів було розпродано в приватні руки, на початок 20-рр. у держави їх було в 4 рази більше, ніж до війни.

У 1921 р. уряд прийняв рішення про часткове відновлення контролю над залізницями і з цією метою об'єднав залізничні компанії в чотири регіональні групи.

Важливим кроком у напрямку регулювання економіки було прийняття в 1919 р. закону про відмову від золотого стандарту фунта стерлінга, який перетворив державу в єдиного контролера випуску паперових грошей.

2. Сільське господарство. Був взятий курс на виробництво власних продуктів харчування і сировини. У 1920 р. був прийнятий закон, який гарантував фермерам ціни на пшеницю й овес не нижчі від собівартості. Однак цей захід не вирішував усіх проблем сільського господарства.

3. Політична сфера. Кабінет Ллойд Джорджа прагнув проводити *демократичні реформи*. На початку 1918 р. у країні була здійснена чергова виборча реформа. Виборчі права одержали жінки віком понад 30 років. Чоловіки, що досягли 21 року, ставали виборцями, якщо вони мали постійне місце проживання і задовольняли умови майнового цензу.

4. Соціальна сфера. Уряд брав участь у здійсненні програм допомоги безробітним, житлового будівництва, у тому числі і для малозабезпечених британців, розвитку системи освіти. Так, у 1918 р. був прийнятий закон про реформу народної освіти, згідно з яким запроваджувалось обов'язкове навчання дітей до 14-річного віку, а загальна початкова освіта була безплатною.

5. Ірландське питання. 6 грудня 1921 р. британський уряд і представники нижньої палати ірландського парламенту підписали британо-ірландський договір про надання незалежності південній частині Ірландії, що одержала назву «Ірландська вільна держава». Шість графств, які знаходилися на півночі острова, переважно із протестантським населенням, залишились у складі Великої Британії. Після цього Велика Британія одержала офіційну назву – «*Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії*».

Відставка уряду Ллойд Джорджа. Післявоєнні економічні труднощі і дії опозиції звели нанівець усі зусилля коаліційного уряду Д. Ллойд Джорджа. У жовтні 1922 р. глава кабінету подав у відставку.

Внутрішньополітична боротьба в країні (1922–1923)

Уряди консерваторів. Однопартійний уряд консерваторів у 1922 р. сформував спочатку *Е. Бонар-Лоу*, а з травня 1923 р. – *С. Болдуїн*.

У 1922–1923 рр. Велика Британія переживала застій. Основну частку своїх прибутків англійський фінансовий капітал одержував від так званого «невидимого експорту» (вивозу капіталу, міжнародних банківських операцій, вигідного використання морського транспорту), нехтуючи капіталовкладеннями в промисловість власної країни. Це призвело до технічного відставання британської промисловості, особливо провідних її галузей – вугледобувної, металургійної, машинобудівної, зниження темпів її зростання і падіння конкурентноздатності англійських товарів.

Загострення внутрішньополітичної боротьби. До лібералів і консерваторів у боротьбі за владу приєдналась *Лейбористська партія*.

На початку 1920-х рр. Ліберальна партія явно втрачала свої позиції, звужувалася її соціальна база. У рядах великих підприємців, землевласників усе частіше виявлялася орієнтація на консерваторів, а серед робітників та інтелігенції зростав вплив лейбористів. У партії відбувся розкол. Реформатори пішли за *Ллойд Джорджем*, прихильники старих ліберальних традицій – за *Асквітом*. *Ліберальну партію в англійській двопартійній системі з 1924 р. фактично замінили лейбористи*.

Основні політичні партії Великої Британії в 1920-ті рр.

Консервативна	Ліберальна	Лейбористська
Партія великих підприємців і землевласників. Заснована в XIX ст. на базі партії торі. В основі її діяльності – прихильність до традицій, свобода підприємництва, непопулістичність приватної власності, парламентаризм у поєднанні з монархічними традиціями.	Заснована в XIX ст. на базі партії вігів. Партія виражала інтереси торгово-промислових кіл, інтелігенції. Відстоювала демократичні свободи, поєднання інтересів власників і держави.	Заснована в 1900 р. Цілі партії: демократизація, розширення соціального законодавства, перевага державної і суспільної власності над приватною, соціальні реформи.

Перший лейбористський уряд

У грудні 1923 р. у Великій Британії відбулися чергові парламентські вибори. Консерватори, які виступали за зниження безробіття шляхом впровадження високих митних зборів, зазнали поразки. Консерватори і ліберали не змогли домовитися про формування коаліційного чи однопартійного уряду, і формування нового уряду було доручено лейбористам. Перший в історії країни лейбористський уряд очолив **Р. Макдональд**.

Передвиборна програма лейбористів була зрозуміла і доступна для мільйонів виборців. Вона включала до себе: проведення політики мирного співіснування, перегляд Версальської системи договорів, встановлення дипломатичних відносин із СРСР, послаблення колоніального гніту, запровадження прогресивного податку з капіталу, націоналізацію основних галузей промисловості, підвищення зарплати і поліпшення пенсійного забезпечення, ліквідацію безробіття і житлової кризи.

На практиці лейбористи йшли на часткові поступки як робітникам, так і підприємцям з метою збереження стабільності в суспільстві.

Уряд Р. Макдональда *стимулював розвиток підприємництва*. Промисловцям надавалися певні пільги, знижувався податок на прибуток корпорацій. Однак лейбористи не виконали передвиборні обіцянки про націоналізацію шахт і залізниць, про введення прогресивного податку з капіталу. Під час трудових конфліктів вони, як правило, підтримували підприємців, домагаючись припинення страйків.

Лейбористський кабінет приділяв увагу *соціальним питанням*. Були збільшені розміри допомоги безробітним і пенсій, поліпшена система соціального страхування, уряд збільшив асигнування на житлове будівництво.

Однак у жовтні 1924 р. у Великій Британії було оголошено про розпуск парламенту. Через місяць Р. Макдональд і його уряд пішли у відставку.

Уряд консерваторів у 1924–1929 рр. Загальний страйк шахтарів 1926 р.

Через тиждень однопартійний уряд консерваторів очолив **С. Болдуїн**.

Стабілізація економічного становища. На 1924 р. економічний застій у країні був переборений, спостерігалось зростання економіки. За цих обставин Британія повертається до золотого еквіваленту фунта стерлінга і встановлює довоєнний курс на рівні 4,86 долара за 1 фунт стерлінгів.

У результаті цієї акції виграли фінансові кола країни. Їхні прибутки від іноземних капіталовкладень, від застав, емісій цінних паперів тощо значно збільшилися. Водночас зросла реальна вартість державного боргу.

Уряд С. Болдуїна прийняв низку законів щодо зміцнення приватної власності, але соціального вибуху кабінет консерваторів все ж не уникнув.

Проблеми вугільної промисловості накопичувалися роками. Шахтовласники були зацікавлені в зниженні високої собівартості вугілля і підвищенні його конкурентоспроможності на зовнішніх ринках. Вони хотіли домогтися цього за рахунок збереження на колишньому рівні заробітної плати робітників. Улітку 1925 р. шахтовласники пред'явили

ультимативні умови гірникам, загрожуючи **локаут**ом, якщо вони не погодяться на зниження зарплати до 15% і скорочення робочого дня. Федерація гірників відповіла відмовою і була підтримана залізничниками, транспортниками і машинобудівниками. Після закінчення дев'ятимісячного терміну виплати державних субсидій для підтримки рівня заробітної плати власники шахт оголосили локаут.

Локаут – одночасне закриття підприємств їхніми власниками і масове звільнення робітників та службовців з метою примусити їх відмовитися від висунутих вимог і страйків.

Початок загального страйку. 4 травня 1926 р. Генеральна рада британського конгресу тред-юніонів оголосила загальний страйк – *перший в історії країни*. Його унікальність полягала в тому, що він відбувався на тлі економічної стабілізації в країні. Кількість учасників загального страйку (разом з родинами) досягла близько **18 млн чоловік, тобто понад 40 % усього населення країни**. Страйк мав широкий міжнародний резонанс і підтримку робітників багатьох країн світу. На вулиці Лондона й інших англійських міст були введені регулярні війська. Однак запобіжні заходи уряду виявилися даремними – випадки насильства були поодинокими.

Припинення страйку та його наслідки. Вже 12 травня керівництво Генеральної ради оголосило про припинення загального страйку. Його активні учасники зазнали репресій. Підсумки страйку були невтішними для робітників. Зарплата гірників була знижена, а робочий день збільшився. Щоб не допустити надалі соціальних вибухів, парламент країни прийняв закон «*Про промислові конфлікти і профспілки*». Загальні страйки і пікетування фактично **заборонялися**.

На початку 1928 р. представники профспілок і підприємців провели конференцію, учасники якої виступили за зміцнення конкурентоспроможності британської промисловості на світовому ринку.

Підсумки післявоєнного десятиліття були невтішними для економіки країни в цілому. Основна маса англійського суспільства звикла до життя за рахунок колоній. Найбільші англійські промисловці і банкіри продовжували вкладати капітали за межами країни. Зростала конкуренція на зовнішньому ринку з боку більш молодих і енергійних держав. Незважаючи на зусилля влади, темпи розвитку країни сповільнювалися.

2. ФРАНЦІЯ

Наслідки Першої світової війни для Франції

Перша світова війна істотно змінила економічне становище в країні, вплинула на політичне життя, позначилася на долях мільйонів людей.

Франція більше від інших великих держав постраждала від світової війни та її наслідків, тому що на її території велися кровопролитні бої.

Мовою цифр

Франція втратила 1,4 млн чоловік убитими, у ході боїв 2 млн. 800 тис. французів були поранені і 750 тис. залишилися інвалідами. Матеріальні збитки, завдані Франції війною, становили 200 млрд золотих франків.

Революція в Росії і прихід до влади більшовиків позбавили Францію значної частки її капіталовкладень. З країни-кредитора вона перетворилася на *країну-боржника*. На тлі стрімкого зростання загального державного боргу нестримно росла інфляція, курс франка катастрофічно падав.

Передумови зростання економіки теж були пов'язані з війною. За Версальським мирним договором 1919 р. був відновлений суверенітет Франції над *Ельзасом і Лотарингією*, багатими на залізну руду і вугілля; Франція одержала у власність вугільні копальні *Саарського басейну*, право на 52 % німецьких репарацій. Французька колоніальна імперія істотно *розширилася за рахунок частини німецьких колоній*, отриманих державою безпосередньо чи у формі мандатів Ліги Націй.

Нарощувала потужність металургійна промисловість, що працювала вже на власній сировині. Масштабні роботи з відбудови зруйнованих областей стали могутнім стимулом для подальшої індустріалізації країни.

Концентрація виробництва і капіталу виявлялась у зростанні трестів і концернів. Усе більшим був вплив на економіку і політичне життя країни сімейств *де Ванделей, Шнейдерів, Ротшильдів* та інших великих банкірів і промисловців, які збагатилися на воєнних поставках. Найвпливовішою промисловою групою Франції став «*Коміте де форж*» («*Комітет важкої промисловості*»), що контролював металургійну промисловість. Майже 2/3 виробництва автомобілів зосередили у своїх руках «*Сітроен*» і «*Рено*».

Фінансова олігархія використовувала *багатопартійну систему* і спиралась на підтримку впливової в країні *католицької церкви*.

Зовнішня політика Франції після поразки *Німеччини* була спрямована на *встановлення гегемонії в Європі*. Під егідою Франції утворилася *Мала Антанта* в складі *Чехословаччини, Румунії та Королівства сербів, хорватів і словенців (Югославії)*. Значний вплив мала Франція на *Польщу*, з якою у 1921 р. був укладений воєнний союз.

Соціально-політична обстановка в країні

Політика уряду Клемансо. З листопада 1917 р. уряд Франції очолював лідер партії радикалів (її офіційна назва – *Республіканська партія радикалів і радикал-соціалістів*) *Ж. Клемансо*. Діяльність його кабінету розгорталася в обстановці небувалого *патріотичного піднесення*. Уряд влаштував урочистості з нагоди повернення Ельзасу та Лотарингії й організував у Парижі *парад Перемоги*. Під Триумфальну арку на Єлисейських полях перенесли останки невідомого солдата, доставленого з поля битви під Верденом, і запалили над ними вічний вогонь. З повагою ставились до інвалідів війни і колишніх фронтовиків; їм призначили особливі пенсії, які виплачувались за рахунок репарацій з переможеної Німеччини.

Загострення соціальних проблем. Переведення економіки на мирні рейки відбувалося болісно, зменшувалася кількість робочих місць, знижувалася заробітна плата. На цьому тлі посилювався робітничий рух. Вимоги робітників мали економічний характер.

Уряд Клемансо встановив 8-годинний робочий день на фабриках і заводах, дав дозвіл на укладання колективних договорів. Зарплата зросла на 20–25%. Селянам надавалися досить вигідні кредити. У країні був встановлений прогресивний податок на прибуток. Однак страйковий рух не слабшав. У 1919–1920 рр. щорічно страйкувало понад 1 млн чоловік.

Зростання політичного протистояння. Крім внутрішніх факторів, політична активність трудящих була викликана «революційною хвилею», яка охопила ряд європейських країн у 1917–1919 рр. У цей час зріс вплив *Французької соціалістичної партії (ФСП)*, що будувала свою діяльність на соціал-демократичних засадах.

Ліві соціалісти у грудні 1920 р. вийшли зі складу Соціалістичної партії й заснували *Французьку комуністичну партію (ФКП)*. Її створення було пов'язане з Комінтерном, який скеровував її діяльність. Проте методи політичного насильства не зустріли підтримки серед трудящих Франції.

Уряд Національного блоку

Формування Національного блоку. У листопаді 1919 р. у Франції відбулися перші після війни парламентські вибори. Праві партії створили передвиборне об'єднання – **Національний блок**, за спиною якого стояв всемогутній «Коміте де форж».

Виборча програма Національного блоку включала в себе вимоги забезпечення «соціального і релігійного миру», політичної стабільності в суспільстві, захисту республіканського ладу. Національний блок виступав за якнайшвидшу відбудову економіки, турботу про ветеранів війни, суворе дотримання положень Версальського договору.

Головними супротивниками блоку були **соціалісти**, що висували радикальні вимоги стосовно перебудови французького суспільства, аж до встановлення економічної рівності для громадян і націоналізації власності.

Національний уряд. Більшість французьких виборців проголосувала за програму Національного блоку. Новий уряд Франції, який одержав назву «Національний», спочатку очолив *Ж. Клемансо*, а із січня 1920 р. його змінив колишній соціаліст *А. Мільєран*.

Кабінет Мільєрана припинив дію закону про 8-годинний робочий день, посилив податковий прес, заморозив підвищення заробітної плати.

Із січня 1922 р. Національний уряд очолив *Р. Пуанкаре*. Головну увагу він зосередив на подальшому послабленні Німеччини – споконвічного супротивника Франції. Велике значення для Франції мали поставки кам'яного вугілля з Німеччини в рахунок сплати репарацій. Німецькі правлячі кола, не бажаючи економічного посилення Франції, зривали ці поставки. Пуанкаре, спираючись на підтримку французьких промисловців, вирішив силою заволодіти вугільними багатствами Руру.

У січні 1923 р. *Франція (разом з Бельгією) окупувала індустріальне серце Німеччини – Рурську область*. Окупація Руру викликала кризу в міжнародних відносинах. Британія стала на бік Німеччини. Через

Раймон Пуанкаре

проголошену німецьким урядом політику «пасивного опору» в Рурі припинився видобуток вугілля. Витрати на підтримку окупаційного режиму Руру зростали кожний місяць, через що уряд змушений був збільшити податки. Така політика не зустріла підтримки серед народу – французи не хотіли нової війни. Це призвело до широкомасштабних репресій Пуанкаре проти тих, хто не підтримував його курс.

Країна в період стабілізації (1924–1929).

Лівий блок і його програма. На парламентських виборах 1924 р. виборці не підтримали політику блоку правих партій і віддали свої голоси так званому Лівому блоку. *Лівий блок* являв собою об'єднання

радикалів і соціалістів, дотримувався соціал-реформістських позицій.

У *зовнішній політиці* висувалися вимоги щодо евакуації військ з Руру, нормалізації відносин з *Німеччиною*, недопущення нової війни.

У сфері *внутрішньої політики* Лівий блок виступав за політичну амністію, приборкання інфляції і зростання дорожнечі, а також за пошук компромісу між роботодавцями і найманими робітниками.

Зазнавши поразки на виборах, уряд Пуанкаре пішов у відставку. До влади прийшов уряд, який очолив лідер радикалів **Е. Ерріо**.

Уряд Лівого блоку Е. Ерріо оголосив політичну амністію. Значну частину залізничників, звільнених за участь у страйку з 1920 р., було відновлено на роботі. На потреби житлового будівництва було асигновано 300 млн франків. З Рурської області евакуювалися французькі війська. Але, з іншого боку, поступки робітникам і дрібним підприємцям викликали опір серед великих підприємців і фінансистів.

На цьому внутрішньополітичному тлі *Франція розв'язала колоніальні війни в Сирії і Марокко*, що значно підвищило непрямі податки з населення. Лівий блок влітку 1926 р. припинив своє існування.

Уряд Національної єдності. До влади повернувся **Р. Пуанкаре**, який сформував *уряд Національного єднання (1926–1929)*, що спирався на широкий спектр політичних партій (від радикалів до правих). Пуанкаре здійснив план стабілізації фінансів. Були значно підвищені непрямі податки, а також тарифи на залізницях і водяних шляхах. Уряд скоротив платню державним службовцям і пенсії інвалідам війни. У грудні 1926 р. була проведена девальвація франка, який отримав певну стабільність.

На парламентських виборах у 1928 р., патронувані Пуанкаре праві партії завоювали більшість у Палаті депутатів. Проте загострення міжпартійної боротьби привело до відставки кабінету Пуанкаре в липні 1929 р.

Високі темпи економічного розвитку. За темпами промислового розвитку в роки стабілізації (1924–1929) *Франція випереджала Німеччину і Велику Британію й поступалась лише США*. Економічне зростання дозволило досить ефективно реалізувати соціальні програми. Високі темпи промислового розвитку Франції в 1924–1929 рр. пояснювались отриманням репарацій з Німеччини (9 млн марок золотом), використанням саарського вугілля і лотаринзької руди, дешевої робочої сили в колоніях.

Незважаючи на всю гостроту політичної боротьби, Франція залишала-ся країною, де стабільно діяли демократичні інститути.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Назвіть провідні політичні партії Великої Британії в 1920–30-ті рр.
2. Про яку подію йдеться? Вона почалась 4 травня 1926 р. під керівництвом Генеральної ради британського конгресу тред-юніонів. У цій події брало участь 40% населення країни. Про подію дізналися трудящі багатьох країн.
3. Хто очолював уряд Франції після закінчення Першої світової війни?
4. Якими були наслідки Першої світової війни для Франції?
5. Назвіть основні положення програми Лівого блоку.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Які зміни відбулися в економіці Британії після Першої світової війни?
2. Назвіть основні положення, які містила в собі передвиборна програма лейбористів перед виборами 1924 р.
3. Які реформи провів уряд Д. Ллойд Джорджа?
4. У чому полягала різниця в діяльності урядів Національної єдності і Лівого блоку?

III. Для обговорення в групі

1. У чому полягала різниця в здійсненні внутрішньополітичного курсу урядів консерваторів і лейбористів?
2. З якої причини, на Ваш погляд, у Франції значно частіше, ніж у Великій Британії і США відбувалася зміна урядів? Наскільки цей процес відображав особливості політичної системи Франції?

IV. Робота з історичними поняттями, географічними назвами

1. Поясніть поняття: «локаут».
2. З перерахованих країн назвіть ті, які входили до складу Малої Антанти: Чехословаччина, Польща, Румунія, Королівство сербів, хорватів і словенців.

V. Творчі завдання

Як Ви вважаєте, чому лейбористи, перебуваючи при владі, не почали будівництво соціалізму у Великій Британії?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1919–1924 рр.**..... уряд Національного блоку при владі у Франції
1924 р...... сформовано перший лейбористський уряд у Великій Британії
1924–1926 рр...... уряд Лівого блоку при владі у Франції
1924–1929 рр...... консерватори при владі у Великій Британії
1926 р...... загальний страйк шахтарів у Великій Британії
1926 – 1929 рр...... уряд Національного єднання при владі у Франції

§21. Створення корпоративної системи в Італії. Німеччина в період Веймарської республіки

1. БУДІВНИЦТВО «КОРПОРАТИВНОЇ ДЕРЖАВИ» В ІТАЛІЇ

Корпоративізм – вид соціальної організації, що характеризується наявністю твердої ієрархічної системи влади, у якій одержавлені корпорації, що об'єднують робітників і підприємців за галузевою ознакою, тримають під контролем все економічне і соціальне життя країни.

Корпоративна держава – одна з форм авторитарного політичного режиму, ідеологи якого розглядають державу як сукупність корпорацій, що виконують певні соціальні функції.

Корпоративізм. У роки економічної кризи в Італії стало інтенсивно впроваджуватися будівництво держави на принципах корпоративізму.

Основні принципи корпоративної політики. Уперше вони були викладені ще в «Хартії праці», схвалений «Великою фашистською радою» у 1927 р., однак здійснення цих принципів почалося значно пізніше.

У 1930 р. у законодавчому порядку були визначені функції *Національної ради корпорацій*, а в 1934 р. почали створюватися самі корпорації.

Це повинно було означати перетворення професійних спілок у галузеві корпорації, які об'єднали б підприємців і осіб найманої праці. Було створено **22 корпорації**, що об'єднували різні підприємства й господарства: промисловості, сільського господарства, торгівлі, банків, транспорту й т. ін. Крім того, у кожній провінції створювалась *економічна рада*, що координувала діяльність корпорацій у місцевому масштабі. На чолі всіх організацій була *Національна рада корпорацій*, до складу якої, крім представників роботодавців і трудящих, входили делегати фашистської партії, міністри і їхні заступники, різні експерти і фахівці.

Будівництво «корпоративної держави» було завершене в 1939 р. реорганізацією вищих законодавчих органів держави. Місце Палати депутатів зайняла палата, що формувалася фашистською партією разом з Національною радою корпорацій. Фашизм в Італії покінчив з виборністю, що до цього часу зберігалася при формуванні вищих законодавчих органів.

Корпорації зображувалися фашистами як надсоціальні організації, покликані здійснити перетворення всіх соціальних відносин у гармонійне співробітництво. Однак дійсним результатом створення корпоративної системи було безпрецедентне зростання впливу держави і її органів на все економічне і соціальне життя країни.

2. НІМЕЧЧИНА В ПЕРІОД ВЕЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Становлення Веймарської республіки

31 липня 1919 р. на засіданні Національних зборів, яке проходило у Веймарі, 265 голосами депутатів від партій, що входили до так званої Веймарської коаліції (СДПН, Німецька демократична партія і партія Центру), була прийнята нова Конституція Німеччини.

Основний зміст Веймарської конституції:

- проголошувались **свобода слова, преси, зібрань, союзів, загальне і рівне виборче право** (для громадян обох статей з 20 років);
- гарантувалась **недоторканність приватної власності**;
- визнавались профспілки, право на колективний договір, право робітників створювати ради на підприємствах;
- була закріплена **ліквідація монархії та встановлення республіки**;
- **зберігався поділ Німеччини на «землі»** (території), кожна з яких мала свій парламент (ландтаг) і свій уряд;
- **законодавча влада належала загальнонімецькому парламенту – рейхстагу.**
- **президент**, який обирався на 7 років загальним голосуванням, **одержав надзвичайно широкі права.** Глава держави також був головнокомандувачем усіх збройних сил.

Нова конституція Німеччини була однією із найдемократичніших у світі. Вона створювала сприятливі умови для розвитку німецької держави.

Але в країні зберігалася напружена ситуація. Економіка перебувала в жалюгідному стані. Безробіття й інфляція набрали небаченого розмаху. Гроші знецінилися настільки, що булочник денну виручку возив у банк на тачці. У країні існували могутні правоконсервативні сили, які виступали за повернення до старого, довоєнного порядку, проти Версальського договору, проти конституції і соціальних завоювань трудящих.

Становище в країні після підписання Версальського договору

Зменшення території. За Версальським мирним договором Німеччина повинна була повернути Франції Ельзас і Лотарингію. Франції також передавалися у власність вугільні шахти Саару, а сама Саарська область на 15 років переходила під управління Ліги Націй, після чого передбачалося провести **плебісцит** у населеній здебільшого німцями Саарській області з питання її державної приналежності.

Польщі передавалися Познань і Західна Пруссія, окремі райони Східної Пруссії і Померанії, здебільшого заселені поляками. До Бельгії відійшли округи Ейпен і Мальмеді, до Данії – Північний Шлезвіг, до Чехословаччини – Гульчинський округ. Під управління Ліги Націй перейшла Мемельська область у Прибалтиці, а в 1923 р. Мемель був переданий Литві.

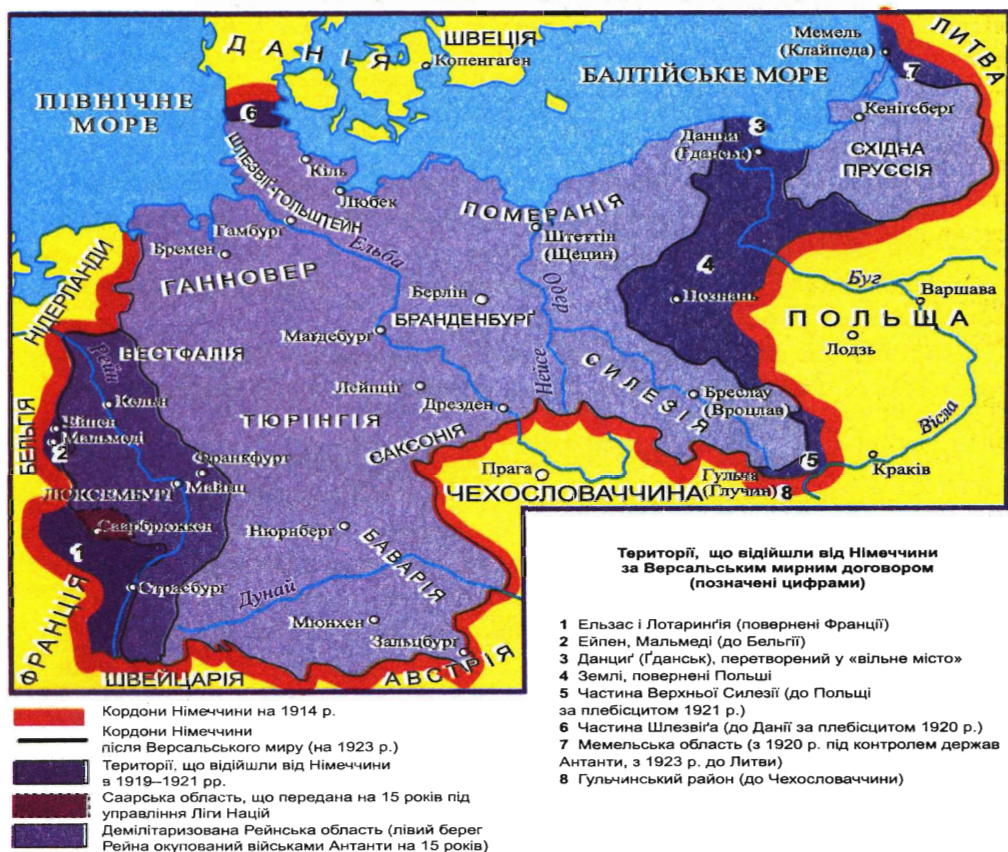
Втрата колоній. Репарації. Німецькі колонії як підмандатні території Ліги Націй були роздані найбільш впливовим державам Антанти.

Крім того, Німеччина відповідно до умов договору зобов'язана була виплатити репарації сумою 132 млрд золотих марок. На неї також поклалися витрати на утримання окупаційних військ на лівобережжі Рейну.

Армію необхідно було скоротити до 100 тис. чоловік, кількість офіцерів у ній – до 4 тис. Загальна військова повинність замінялася вільним наймом. Розпускався німецький генштаб, обмежувалося виробництво зброї.

Плебісцит – один з видів всенародного обговорення й опитування на основі волевиявлення населення шляхом всенародного голосування.

Німеччині заборонялося мати важку артилерію, танки, підводні човни, військову авіацію. Демілітаризованою мала стати Рейнська область.

Несправедливий Версальський договір, національне приниження сприяли підйому реваншистських та шовіністичних настроїв у суспільстві, наростанню екстремізму, суспільної підтримки мілітаризації тощо.

Соціально-політичний та економічний розвиток Німеччини

Політика правих угруповань отримала назву «політики катастроф», оскільки вона вела до загострення ситуації в країні.

Блок СДПН та інших центристських партій визнавали республіку, Версальський договір, конституцію. Їх політику називали «політикою виконання умов мирного договору». «Політика виконання» проводилася коаліцією партій, у яких провідне місце посідали соціал-демократи і центристи. Блок СДПН і центристських партій був новим явищем у політичному житті післявоєнної Європи. Адже до війни соціал-демократія була найпослідовнішою і найрішучішою опозицією щодо великих власників і підприємців. Тепер вона стала опорою республіканського ладу перед лицем ревізії конституції з боку *правоекстремістських сил*.

Правоекстремістський путч. 13–17 березня 1920 р. група правих політиків і військових організувала **путч** із метою встановлення військової диктатури. Спираючись на так звані добровольчі частини і морську бригаду *Г. Ерхардта*, заколотники 13 березня захопили Берлін і оголосили про створення свого уряду на чолі з американським журналістом німецького походження **В. Каппом**. Через загальний страйк, який охопив країну, путч провалився. Президент і уряд, які залишили Берлін, повернулися в столицю 17 березня. Капп втік до *Швеції*.

Рурська криза. 13 листопада 1922 р. уряд сформував великий підприємець **В. Куно**. Не бачачи інших можливостей боротьби з кризою, його уряд вирішив призупинити поставки вугілля у Францію в рахунок репарацій.

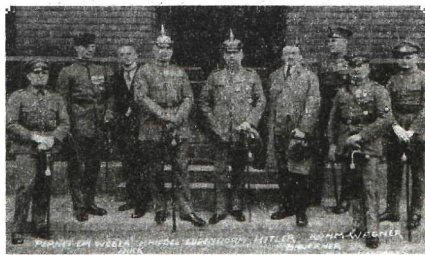
У відповідь на ці дії в Рурську область були введені французькі та бельгійські війська. Поставки вугілля довелося відновити. У серпні 1923 р. під впливом загального страйку робітників кабінет В. Куно подав у відставку.

Вихід на політичну арену нацистів. **Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини (НСДАП)** була створена в 1919 р. У перші роки свого існування **націонал-соціалісти (нацисти)** не мали великого впливу. Першими рекрутами нацизму були фронтовики, що втратили здатність до регулярної праці; безробітні, що зневірилися знайти роботу; розорені селяни; незатребувані суспільством молоді люди, на свідомість яких можна було легко вплинути різними обіцянками; невизнані представники інтелігенції; люмпени і просто зневірені в усьому невдахи.

Нацисти вміло направляли гнів цих людей на *євреїв*, які нібито зайняли їхні місця в установах і на підприємствах, а також на *комуністів, соціал-демократів, парламентарів*, називаючи їх «зрадниками Німеччини». Нацисти закликали німців до реваншу за поразку у війні.

8 листопада 1923 р. лідер нацистів **Адольф Гітлер** разом із штурмовиками з СА (напіввійськові формування НСДАП) увірвалися в один з мюнхенських пивних барів, де знаходилися почесні гості міста. Він вистрілив у стелю, а потім проголосив програму свого майбутнього національного уряду.

«Пивний путч» був досить швидко ліквідований. Гітлер і його спільники постали перед судом і були засуджені на короткий термін тюремного ув'язнення, однак незабаром їх звільнили.

Після процесу щодо «пивного путчу»

Активізація ліворадикальних сил. У країні повсюдно відбувалися заворушення, голодні бунти. У *Тюрінгії* і *Саксонії* були створені робітничі уряди, які очолювали комуністи і ліві соціал-демократи.

Користуючись невдоволенням населення, Комуністична партія Німеччини намагалася організувати повстання в Гамбурзі (жовтень 1923 р.), але воно було швидко придушене. Фактично повстанням ліворадикалів керував Комінтерн.

Стабілізація в економіці Німеччини починається з 1924 р. Вирішальну роль у цьому процесі відіграли мільярдні позики, надані *США і Великою Британією* в межах реалізації *плану Дауеса*. Загальна сума іноземних інвестицій в економіку країни в 1924–1929 рр. майже удвічі перевищувала суму репарацій. Деякі позики надавалися на 20–30 років.

Посилились процеси **монополізації**. Створений у 1925 р. хімічний концерн *«І. Г. Фарбеніндустрі»* відразу став найбільшим у Європі.

У 1928 р. на 8 % був перевищений довоєнний обсяг промислового виробництва. Прискореними темпами розвивалася важка промисловість.

Німецькі промисловці відновили свої **міжнародні позиції**. Вони обійшли *Британію* за експортом машин. За загальним обсягом промислового виробництва Німеччина вийшла на друге місце у світі після *США*.

Політична система Веймарської республіки в 1924–1929 рр. була стабільною. У 1925 р. президентом був обраний *П. фон Гінденбург*, який був головнокомандувачем німецьких військ у роки Першої світової війни.

Проте поступово підсилювалося протистояння між впливовою *СДПН*, яка була лідером серед лівих партій, та правими і *правоцентристськими партіями*. На лівому фланзі посилювалася *взаємна ворожість між соціал-демократами і комуністами*. Протистояння цих двох партій послаблювало республіку і відкривало дорогу до влади правоекстремістським силам.

Початок економічної кризи та її особливості в Німеччині

Світова економічна криза, що розпочалася в 1929 р., надзвичайно негативно вплинула на економіку країни і багато в чому, поряд з іншими чинниками, зумовила прихід до влади нацистів. Німеччина була однією з найбільш постраждалих від кризи країн, тому що її економічні успіхи значною мірою базувалися на іноземних кредитах і інвестиціях.

Німеччина встановила європейський рекорд за рівнем безробіття. На початок 1933 р. кількість безробітних наближалася до 9 млн чоловік, що становило половину найманих робітників. Мізерні допомоги по безробіттю одержували лише 20 % від загального числа тих, хто не мав роботи.

У зв'язку з важким станом економіки Німеччина не могла виконати план Дауеса. Західні країни, які самі переживали кризу, також зупинили інвестиції в німецьку економіку. Уряд Німеччини звернувся з проханням до держав-переможниць полегшити тягар репарацій. У 1930 р. був остаточно затверджений *план Юнга*, що передбачав дострокове припинення окупації Рейнської області та полегшення режиму виплат репарацій.

Однак, економічна та політична криза в країні поглиблювалися.

Криза Веймарської республіки

Політична криза. За роки існування Веймарської республіки (1919–1933) жодна політична партія не зуміла завоювати більшості в парламенті. Між парламентом, президентом, численними урядами, які часто змінювали один одного, не було взаєморозуміння й співробітництва. В умовах масового невдоволення в суспільстві набирала сили *нацистська партія*.

Правляча економічна і політична еліта прийшла до висновку про подальшу безперспективність демократичних методів управління.

Урядова криза практично не припинялася наприкінці 1920-х і на початку 1930-х рр. Парламент втратив свій вплив у країні, а реальна влада все більше зосереджувалася в президентському палаці, де президент **П. Гінденбург** усі свої помисли спрямовував на військовий реванш. Гінденбургу і його оточенню дуже імпонували шовінізм і реваншизм нацистів, їхні заклики до насильницького перекроювання карти Європи.

Ці події знаменували переддень краху Веймарської республіки та приходу до влади нацистів, що відбувся на початку 1930-х рр.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Що було викладено в «Хартії праці», схваленій «Великою фашистською радою» Італії у 1927 р.?
2. Яким країнам сплачувала репарації Німеччина?
3. Назвіть зобов'язання, які за Версальським договором мала виконати Німеччина стосовно своїх збройних сил.
4. Яку посаду з 1925 р. займав у Німеччині генерал П. фон Гінденбург?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть основні положення Конституції Веймарської республіки.
2. Дайте характеристику основним політичним силам в Німеччині періоду Веймарської республіки.
3. Визначте особливості економічної кризи, що почалась в Німеччині в 1929 р.
4. Якими були передумови краху Веймарської республіки?

III. Для обговорення в групі

1. Який зв'язок існує між тоталітаризмом і корпоративною системою в Італії?
2. Що було передумовами радикалізації німецького суспільства часів Веймарської республіки?

IV. Робота з історичними поняттями, географічними назвами

1. Поясніть поняття: «корпоративізм», «корпоративна держава», «плебісцит».
2. З перерахованих країн назвіть ті, яким за Версальським договором були передані землі, що були у складі Німеччини: Франція, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Бельгія, Голландія, Данія, Литва, Латвія.
3. З перерахованих земель назвіть ті, які за Версальським договором втратила Німеччина: Ельзас і Лотарингія, Саарська область, Варшава, Познань, Мемель, Західна Пруссія, окремі райони Східної Пруссії і Померанії, округи Ейпен і Мальмеді, Гульчинський округ, Північний Шлезвіг, Баден і Вюртемберг.

V. Творчі завдання

1. Доктрина італійських фашистів базувалась на ідеях «загальнонаціональної влади» і «корпоративної держави». Чому фашисти взяли за основу ці ідеї?
2. Як Ви вважаєте, які уроки сучасні політики можуть винести з історії Веймарської республіки?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

31 липня 1919 р...... прийняття Веймарської конституції
8 листопада 1923 р...... нацистський путч у Мюнхені

§22. Утворення СРСР. Неп

1. НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА (НЕП)

Криза в Радянській Росії після закінчення громадянської війни

На початку 1921 р. більшовицька влада опинилася в глибокій кризі.

Промисловість була в стані розрухи. Через нестачу сировини і палива майже третина заводів і фабрик не працювали. Обсяг промислової продукції порівняно з 1913 р. зменшився в 7 разів. Посівні площі скоротилися з 110 млн десятин до 75 млн. У країні панувала інфляція – коробка сірників коштувала кілька мільйонів карбованців.

Трупи померлих від голоду, зібраних за декілька грудневих днів 1921 року на цвинтарі в м. Бузулук

У **1921 р.** почався страшний **голод**, який охопив Україну, Поволжя, Приуралля, Казахстан, Західний Сибір. Голодувало близько 30 млн чоловік. Незважаючи на допомогу світового співтовариства, від голоду загинуло понад 3 млн осіб.

Селянство більше не мирилося з політикою продрозкладки. **Селянські повстання** спалахнули з серпня 1920 р. у Тамбовській і Воронежській губерніях, в Україні, на Середньому Поволжі, Дону і Кубані; у Середній Азії активізували свою діяльність басмачі, які виступали під релігійно-політичними гаслами.

28 лютого 1921 р. спалахнув заколот в одному з осередків революції 1917 р. – морській фортеці *Кронштадт*.

Необхідність пошуку шляхів виходу з кризи змусила партійно-державне керівництво різко змінити економічну політику. На X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. була прийнята **резолуція «Про заміну продрозкладки продподатком»**. Аналогічний декрет прийняв ВЦВК РРФСР. У країні впроваджувалася *нова економічна політика*, за якою закріпила-ся відповідна назва – неп.

Основні причини переходу до непу

Глибока соціально-економічна криза влади більшовиків.
Масові повстання в сільській місцевості, виступи в містах, армії, на флоті.
Крах ідеї «впровадження соціалізму і комунізму» шляхом ліквідації ринкових відносин.
Прагнення утримати владу в умовах наростання опору їй і міжнародної ізоляції.
Спад революційної хвилі на Заході. Віддалена з точки зору більшовиків перспектива світової революції, тому треба було переходити від «надзвичайної» економічної політики до раціональної, з урахуванням економічних чинників.

а) В економічній сфері:

– **лібералізація** економічного життя при збереженні командних висот у руках партії більшовиків і держави. Запроваджувалися різні форми власності (у тому числі і приватна) та господарських укладів;

– **денаціоналізація** дрібної промисловості, підприємства об'єднувалися в трести і переводилися на госпрозрахунок, деякі з них поверталися колишнім власникам;

– дозволялася **оренда** підприємств, через **концесії** залучався **іноземний капітал**;

– **заміна продрозкладки продподатком**. Податок стягувався у вигляді фіксованої частини від зібраного врожаю (з 1924 р. – грошима). Тим самим селянин одержував право **вільно** розпоряджатися тією частиною продукції, яка залишалася в нього після здавання податку;

– **скасування трудової повинності**; здійснювався перехід від натуральної оплати праці до грошової, запроваджувалася тарифна система;

– **стабілізація фінансів**. Запроваджувалася нова конвертована грошова одиниця – **червінець**, забезпечений золотом. 1 червінець дорівнював 10 золотим карбованцям. Створювалися сприятливіші **умови для розвитку приватної, державної і кооперативної торгівлі**;

– **скорочення державних витрат**;

– **відхід від насадження комун на селі**.

Селянам знову дозволили виходити з общини. Дозволялася оренда землі і застосування найманої праці. Розвивалася кооперація (споживча, промислова, сільськогосподарська).

б) У політичній сфері неп супроводжувався:

- збереженням і зміцненням **авторитарної системи**;
- завершенням розгрому **опозиційних політичних партій**;
- відносною **демілітаризацією** суспільства;
- звуженням сфери **державного втручання** в громадське життя;
- **політичними судовими процесами** над опозицією.

в) У духовній сфері:

– у насильницькому впровадженні у свідомість людей **марксистської ідеології**, жорсткому **ідеологічному контролю**;

– у введенні кримінальної **відповідальності за переконання**;

Нова економічна політика (неп) –

запроваджена у 1921 р. більшовиками політика для подолання розвалу економіки після періоду воєнного комунізму. Неп був заснований на товарно-грошових відносинах (заміна продрозкладки продподатком, допущення вільної торгівлі при регулюванні її з боку влади, здавання в оренду дрібних державних підприємств і землі; дозвіл розвитку невеликих приватних підприємств тощо). Неп був ліквідований Сталіним наприкінці 1920-х рр. у зв'язку з переходом до адміністративно-командної системи економіки.

Нова конвертована грошова одиниця – червінець

- у реформуванні *системи освіти* й обмеженні доступу до неї «класово чужих»; у посиленні боротьби з *неграмотністю*;
- в активізації *антирелігійної* кампанії;
- у висилці за кордон найвизначніших представників *інтелігенції*.

Суперечності непу

Роздуми з приводу

Ленін розумів безперспективність політики «воєнного комунізму», тому він дійшов до думки: «Неп – це всерйоз і надовго». Однак він же сказав: «З Росії непівської буде Росія соціалістична». Чи не було протиріч у свідомості самого вождя?

Неп містив у собі безліч суперечностей:

- політична монополія більшовиків ніяк не поєднувалася з різноманітністю форм власності і господарських укладів;
- курс на будівництво соціалізму в одній країні суперечив необхідності активізації контактів із зовнішнім світом;
- курс на побудову суспільства соціальної рівності і соціальної справедливості

ніяк не поєднувався з посиленням соціального розшарування населення.

Наслідки впровадження непу

У ході впровадження непу неодноразово виникали кризи. У 1923 р. виникла «криза збуту», коли в результаті надмірного зростання цін на промислові товари (т. зв. «ножиці цін») селяни не могли купувати їх. У 1925 і 1927–1928 рр. виникли *товарні кризи і кризи хлібозаготівель*.

У цілому *неп привів до позитивних змін*: відновлювалися сільське господарство, промисловість, транспорт; відроджувалася торгівля, підвищувалася продуктивність праці, покращився рівень життя населення.

Були й *негативні наслідки* непу: існувало безробіття, загострювалася житлова проблема, зростали ціни на товари тощо.

Відмова від непу

Більшовицьке керівництво вважало неп *тимчасовою політикою*, розрахованою на перехід від капіталізму до соціалізму. Та головне полягало в тому, що *більшовицька диктатура і вільна ринкова економіка були несумісні в принципі*. З початком колективізації й індустріалізації ринкові методи управління економікою були відкинуті. На підтвердження цього Сталін писав у 1929 р.: «Коли нова економічна політика перестане служити справі соціалізму, ми її відкинемо до біса». І з кінця 1920-х рр. нова економічна політика була дійсно відкинута партійно-державним керівництвом.

2. УТВОРЕННЯ СРСР

Утворення радянських республік. Початок об'єднавчого руху

На 1922 р. радянська влада перемогла на більшій частині території колишньої Російської імперії. Утворилися *незалежні радянські республіки*.

У радянських соціалістичних республіках при владі були комуністичні партії, які входили до складу єдиної РКП(б). У кожній з республік діяли своя конституція, органи державної влади й управління.

У 1921–1922 рр. під впливом московського центру розгорнувся об'єднавчий рух серед радянських республік. Система *союзних договорів* – політичних, військових, дипломатичних, економічних, підписаних у 1919–1921 рр., виявилася недостатньо ефективною, що проявилось у виникненні конфліктів між керівництвом РСФРР, з одного боку, і керівництвом ряду республік (*Україна, Грузія*) – з іншого.

Дискусія про шляхи і методи об'єднання

Проектів створення Союзу було декілька.

а) Автономія. Проект наркома у справах національностей *Й. Сталіна* передбачав приєднання Української, Білоруської, закавказьких радянських республік до складу РСФРР на правах автономії.

б) Федерація. Ленін вказав на помилковість проекту Сталіна і запропонував створити багатонаціональну радянську державу на федеративній основі, при якій всі члени федерації повинні бути рівноправними.

в) Конфедерація. Керівництво *Грузії* вважало, що радянські республіки повинні зберегти атрибути самостійності й незалежності і будувати свої відносини на договірних основах. Фактично це означало створення конфедерації радянських республік. Ця пропозиція була відкинута.

Гіпотеза

СРСР був утворений на засадах федерації. Ця союзна держава проіснувала майже 70 років. А що б змінилось у долі СРСР, якби він був заснований на принципах конфедерації? Чи зберегло б це СРСР від розпаду в 1991 р.? І взагалі, чи відповідає принципам конфедерації радянська тоталітарна державна модель?

Утворення СРСР

Утворенню Союзу РСР передували з'їзди Рад УРСР, БРСР, ЗРФСР (Закавказька Радянська Федеративна Соціалістична Республіка, до складу якої входили Грузія, Вірменія й Азербайджан) і РРФСР, на яких було ухвалене рішення про необхідність об'єднання в Союз на рівноправних засадах. У грудні 1922 р. був розглянутий проект договору між чотирма республіками (*РСФРР, УСРР, БРСР і ЗРФСР*). Вони висловили намір утворити нову державу – *СРСР (Союз Радянських Соціалістичних Республік)*.

Проект договору встановлював розмежування компетенцій між новими урядовими органами Союзу РСР і республіканськими органами.

29 грудня 1922 р. у Кремлі відбулася конференція уповноважених представників делегацій радянських республік, яка затвердила проекти *Декларації* про утворення СРСР і *Договору* про утворення СРСР. Їхне

підписання було призначене на 30 грудня 1922 р. У цей день розпочав роботу I Всесоюзний з'їзд Рад. На ньому були розглянуті Декларація і Договір. *Сталін* запропонував ухвалити ці документи без обговорення, але за пропозицією *М. Фрунзе* вони були прийняті за основу і відправлені на доопрацювання. Ратифікація документів відкладалася до II з'їзду Рад.

Продовження державного будівництва

Герб СРСР

У 1922–1924 рр. продовжувалася робота основ державного устрою СРСР. Після численних дискусій вони були сформульовані в *Конституції СРСР*, прийнятій *Другим Всесоюзним з'їздом Рад 31 січня 1924 р.* Конституція складалася з Декларації про утворення СРСР і Договору про утворення СРСР. Однак Договір 1924 р. не мав нічого спільного з проектом Договору 1922 р. Фактично Договір між чотирма державами був замінений Конституцією 1924 р., підготовленою сталінським керівництвом.

3. ТОТАЛІТАРНИЙ ХАРАКТЕР СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ

Формування радянської моделі тоталітаризму

Радянська модель тоталітаризму сформувалася в 1920-ті рр.

У сфері економіки вона передбачала: ліквідацію свободи праці і заміну її позаекономічним примусом; фактичне присвоєння державою засобів виробництва і робітничої сили; державне регулювання робочого дня і заробітної плати; фактичну заборону страйків; економічну автаркію (самодостатність та ізоляцію держави від зовнішнього світу); милітаризацію економіки; державне регулювання майнових відносин.

У політичній сфері вона передбачала: панування однопартійної системи; знищення політичних опонентів; зрощування партійного і державного апарату; створення системи офіційних масових організацій (профспілок, комсомолу і т.д.); уніфікацію громадського життя; культ вождя; створення репресивного апарату і апарату обробки масової свідомості.

У духовній сфері тоталітарна модель передбачала: одержавлення партійної ідеології; вилучення і знищення літератури, яка не укладається в ідеологічні рамки режиму; державний контроль над засобами масової інформації; створення єдиної системи ідеологізованої освіти; ідеологічну ізоляцію країни; уніфікацію і стандартизацію духовного життя.

Тоталітарна система в дії

На початку 1920-х рр. були ліквідовані всі опозиційні партії. Влітку 1922 р. відбувся відкритий судовий процес над членами партії есерів. Це був перший політичний процес у Росії після революції 1917 р. 14 чоловік з 47 підсудних були засуджені до страти.

Цього ж року група відомих діячів науки і культури, які не поділяли ідеї марксизму, були насильно вислані з країни – **М. Бердяєв, П. Сорокін** і багато інших.

У 1920 р. почалася організація *виправно-трудоих таборів (ВТТ)*. За ініціативою **Ф. Дзержинського** на базі колишнього Соловецького монастиря був організований *концентраційний табір*

СЛОН (за російською аббревіатурою) – Соловецький табір особливого призначення, куди висилалися члени небільшовистських партій, білогвардійці, духовенство й інші, віднесені радянською владою до «ворогів народу».

У квітні 1930 р. при *ОДПУ (Об'єднаному державному політичному управлінні) СРСР* (утвореному замість ВЧК) було створене управління таборів, перетворене в лютому 1931 р. на *Головне управління трудових таборів і трудових поселень (за російською аббревіатурою – ГУЛАГ)*. На 1936 р. у системі ГУЛАГу перебувало 1 млн 296 тис. чоловік. Кожен ув'язнений повинен був займатися «суспільно-корисною працею». Десятки мільйонів людей, що пройшли через ГУЛАГ, поклали там свої голови або вийшли на волю, засвоївши жорстоку антилюдську табірну мораль.

Формування партійно-радянської номенклатури

На початку 1920-х рр. завершилося злиття правлячої партії та держави, і партія почала підміняти собою державні структури. Найважливіші питання обговорювалися спочатку в політбюро ЦК ВКП(б), потім приймалися ЦК, а вже потім схвалювалися в рішеннях державних органів. У рамках сталінського режиму складалася партійно-радянська номенклатура. Згодом членство в партії було визначальним фактором при висуванні на будь-яку помітну посаду. При підборі кадрів бралася до уваги класове походження, відданість партії.

В'язні на будівництві Беломорканалу

Номенклатура – перелік найважливіших посад у радянському державному апараті, у партійних і громадських організаціях, кандидатури на заміщення яких розглядалися і затверджувалися партійним комітетом від райкому до ЦК партії.

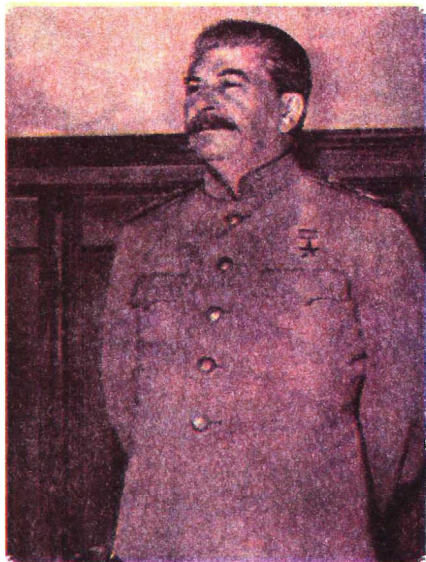
4. ВНУТРІПАРТІЙНА БОРЬБА У ВКП(б). ВСТАНОВЛЕННЯ РЕЖИМУ ОСОБИСТОЇ ВЛАДИ СТАЛІНА

Боротьба за владу в партії. Х з'їзд більшовицької партії (1921) прийняв резолюцію «*Про єдність партії*», яка забороняла створення всередині партії груп, що мають *відмінну* від партійного керівництва точку зору.

Довгі роки гарантом єдності більшовиків був авторитет їхнього вождя – **В. Леніна**, але 21 січня 1924 р., після тривалої хвороби, він помер.

Боротьба за владу розгорнулася між **Й. Сталіним** і **Л. Троцьким**. У 1922 р. Сталін обійняв посаду *генерального секретаря ЦК РКП(б)*; до кола його обов'язків входило керівництво партапаратом і кадровою політикою. Проте Сталін, геніальний адміністратор, зумів використати можливість бюрократичного апарату для створення режиму особистої влади.

Йосип Сталін

Сталін (Джугашвілі) Йосип Віссаріонович (1878–1953) – політичний і державний діяч. Народився в м. Горі Тифліської губернії в родині кустаря-шевця. Після закінчення Горійського духовного училища (1894) навчався в Тифліській духовній семінарії. У 1898 р. вступив до грузинської соціал-демократичної організації. У 1902–1911 рр. 6 разів піддавався арештам і засланням, 4 рази втікав. Після 1903 р. – більшовик. У 1906–1907 рр. брав участь у здійсненні пограбувань («ексів») на Закавказзі з метою поповнення партійної каси. Прихильник Леніна, за ініціативою якого був кооптований у ЦК і Російське бюро ЦК РСДРП (1912). У 1917 р. – член редколегії газети «Правда», член політбюро ЦК РСДРП(б), ВРЦ. У 1917–1922 рр. – нарком у справах національностей, з 1918 р. – член Реввійськради. З 1922 р. – генеральний секретар ЦК РКП(б). На кінець 20-х рр. у результаті тривалої боротьби з іншими більшовицькими лідерами встановив диктаторський режим у партії і

в країні. З 1941 р. – Голова Раднаркому СРСР, одночасно в 1941–1945 рр. – Голова Державного Комітету Оборони (ДКО) і Верховний Головнокомандувач; у 1941–1947 рр. – нарком оборони, міністр Збройних Сил СРСР; Маршал Радянського Союзу (1943); Генералісимус Радянського Союзу (1945).

Оголосивши себе єдиним «продовжувачем справи Леніна», Сталін проголосив курс на «побудову соціалізму в одній окремо взятій країні».

Боротьба з «лівою опозицією». На противагу Сталіну в партії і країні зміцнювався авторитет **Л. Троцького** як одного з організаторів більшовицького перевороту і творця Червоної армії. В умовах економічної кризи Троцький пропонував створити систему примусової праці в місті і селі, обкласти заможних селян надподатком для якнайшвидшого одержання коштів на промислове будівництво. Всередині партії Троцький очолив «*ліву опозицію*», яка різко критикувала Сталіна за його прагнення зосередити всю владу у своїх руках. На цьому етапі боротьби за владу Сталіна підтримували члени керівництва **РКП(б) Л. Каменєв і Г. Зінов'єв**, які разом намагалися не допустити зростання впливу Троцького. У 1924 р. Сталін одержав політичну перемогу. Троцький був зміщений з посади військового міністра й звинувачений у підривній діяльності. Однак, блокуючись у своїх виступах зі Сталіним, Зінов'єв, Каменєв та інші недооцінили самого Сталіна, який послідовно розчищав собі дорогу *до одноосібної влади*.

Боротьба з «новою опозицією». У 1925 р. сформувалась «*нова опозиція*», яку очолили **Л. Каменєв і Г. Зінов'єв**. «Нова опозиція» виступала проти монополізації Сталіним права на «ленінську спадщину». У боротьбі проти неї Сталін спирався на **М. Бухаріна, О. Рикова** й інших. На початку 1926 р. «нова опозиція» була розгромлена прихильниками Сталіна. Лідерів опозиції усунули від державного управління.

Боротьба з «об'єднаною опозицією». У 1926 р. сформувалась «об'єднана опозиція», до якої ввійшли *Л. Камен'єв* і *Г. Зінов'єв* разом зі своїм учорашнім ворогом – *Л. Троцьким*. Основна теза «об'єднаної опозиції» полягала у тому, що «ідеї революції зрадили бюрократи на чолі зі Сталіним». Вони висунули вимоги радикальної зміни політичного курсу, швидкого розвитку промисловості, демократизації партії і т.д. Сталін під гаслом «захисту ленінізму» розправився з опозиціонерами. У 1927 р. Троцький і Зінов'єв були виключені з партії, а Камен'єв виведений зі складу ЦК.

Боротьба з «правим ухилом». Наступила черга *М. Бухаріна*, *О. Рикова* і *М. Томського*, які раніше підтримували Сталіна. У 1928 р. їхнє угруповання було назване «правим ухилом», їм ставилися в провину м'яка позиція щодо селянства, опір планам індустріалізації і неправильне тлумачення марксистського вчення. У 1929 р. «правий ухил» був розгромлений.

Утвердження режиму особистої влади Сталіна. Сталін спирався на підтримку органів безпеки, армію, партійний апарат. Йому в найкоротший термін удалось знищити залишки внутріпартійної демократії і затвердити свою особисту владу в партії і в країні. *1929 р. став початком утвердження сталінського тоталітарного режиму в СРСР.*

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. У чому полягала сутність непу?
2. Назвіть основні етапи створення СРСР.
3. Які політичні діячі вели у 20-х рр. боротьбу за лідерство в партії і країні?
4. Хто був на чолі тоталітарного режиму в СРСР у 1920–30-ті рр.?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Визначте передумови запровадження непу.
2. Назвіть заходи непу в економічній сфері.
3. Назвіть заходи непу в політичній і духовній сфері.
4. Якими були позитивні та негативні наслідки непу?
5. Визначте передумови створення СРСР.
6. Охарактеризуйте основні етапи боротьби за владу в більшовицькій партії.

III. Для обговорення в групі

1. Чому сталінський режим і неп виявились несумісними?
2. Багато дослідників вважають СРСР, створений 1922 р., штучним утворенням. Чи згодні Ви з такою точкою зору? Чому, на Ваш погляд, певні політичні сили в наші дні виступають за відродження СРСР?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

1. Поясніть терміни і поняття: «неп», «номенклатура».
2. Розшифруйте аббревіатури: РСФРР, УСРР, БРСР, ЗРФСР.

V. Творчі завдання

Деякі наші сучасники в Україні, інших країнах висловлюють бажання бачити на чолі країни лідера на зразок Сталіна. Чи згодні Ви з такою точкою зору?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

березень 1921 р......проголошення нової економічної політики
1922 р......утворення СРСР

§23. Особливості соціально-економічного та політичного розвитку нових європейських держав: Польщі, Чехословаччини

1. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ПОЛЬЩІ

Відновлення державної незалежності Польщі. Ю. Пілсудський
Формування центрів визвольного руху. У польському національно-визвольному русі утворилось два табори. Один з них орієнтувався на *Антанту*, інший – на *Центральний блок* і, насамперед, на *Австро-Угорщину*.

Два табори в польському національно-визвольному русі

Орієнтація на Антанту	Орієнтація на Центральні держави
Ці сили очолила Національно-демократична партія (ендеки). У Женеві в серпні 1917 р. ендеки заснували Польський національний комітет на чолі з Р. Дмовським, визнаний Антантою (згодом він переїхав до Парижа). У Франції було сформовано польський військовий корпус на чолі з Ю. Галлером. Виступали за створення незалежної Польської держави.	Лідер Польської соціалістичної партії (ППС), прихильник збройної боротьби за незалежність Польщі Ю. Пілсудський створив у складі австро-угорської армії польські легіони. У середині 1917 р. Ю. Пілсудський перейшов в опозицію до німецьких окупантів і відмовився присягнути на «братерство по зброї» з Німеччиною. У відповідь легіони були розпущені, а самого Пілсудського заарештовано.

Активізація національно-визвольного руху. Після Лютневої революції 1917 р. у Росії в документах Петроградської Ради і Тимчасового уряду з'явилися заяви про право поляків на державну незалежність. Почалося формування польських військових частин у Росії. У серпні 1917 р. в Женеві було створено Польський національний комітет. Прагнення поляків до незалежності було відображено у декреті Раднаркому Росії в серпні 1918 р. З наближенням поразки країн Центрального блоку восени 1918 р. в польських землях активізувався національно-визвольний рух.

Проголошення республіки. Люблінський уряд проголосив утворення Польської Республіки, однак уряд проіснував недовго. 10 листопада у Варшаву повернувся звільнений з в'язниці в Німеччині **Ю. Пілсудський**. 11 листопада 1918 р. *Регентська рада* передала йому військову владу, а через три дні і всю повноту громадянської влади в новій державі.

За розпорядженням Пілсудського 18 листопада був сформований новий уряд на чолі з одним із лідерів ППС – **Є. Морачевським**. Уряд декларував введення громадянських свобод, оголосив про вибори до сейму (парламенту), видав декрет про 8-годинний робочий день. Незабаром самого Ю. Пілсудського було оголошено *тимчасовим «начальником держави»*.

Пілсудський Юзеф (1867–1935) – польський державний і політичний діяч. Народився 5 грудня 1867 р. у маєтку Зулов (поблизу Вільна). У 1885 р. закінчив Віленську гімназію. Вчився на медичному факультеті Харківського університету (виключений за участь у студентських виступах), згодом – у Віленському університеті. У 1887 р. Пілсудського було засуджено царською владою на вічне заслання до Сибіру. У 1892 р. він повернувся у Вільно, де став одним із засновників Польської соціалістичної партії (ППС). У 1908 р. заснував у Галичині «Союз активної боротьби», який у 1910 р. організував у Львові нелегальну воєнізовану організацію «Стрілецький союз». На початку 1910-х рр. був обраний головним комендантом «Тимчасової комісії організацій у боротьбі за незалежність Польщі», яка діяла в Галичині.

Юзеф Пілсудський

Здобуття незалежності Польщі вважав можливим за умови розгрому Російської імперії у війні з АвстроУгорщиною і Німеччиною. Під час Першої світової війни командував бригадою, сформованою з поляків, яка у складі австроугорської армії воювала на Східному фронті. У липні 1917 р. через конфлікт з німецькою окупаційною владою відмовився прийняти присягу кайзеру, внаслідок чого був заарештований і поміщений у в'язницю в Німеччині. Був прихильником так званої федеративної концепції, яка передбачала роз'єднання Російської імперії й утворення федерації в складі Польщі, України і Білорусії. Йому належить фраза: «Без незалежної України не може бути незалежної Польщі». Ставши в 1918 р. керівником Польської держави, проводив агресивну політику щодо Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). У 1920 р. уклав союз із С. Петлюрою.

Становлення державності. У січні 1919 р. відбулися вибори до *Установчого сейму*. Вони принесли успіх правим і центристським партіям – *Національно-демократичній* (членів цієї партії називали «ендеками»), *християнським демократам* і *людовіям* (селянська партія Сторонництва Людова). Уряд очолив громадський діяч, піаніст і композитор **І. Падеревський**. У 1919 р. сейм ухвалив закон про тимчасову організацію влади, який називали «малою конституцією», і розпочав розробку проекту конституції *Другої Речі Посполитої*.

Річ Посполита – офіційна назва об'єднаної польсько-литовської держави з часів Люблінської унії (1569) до третього, остаточного поділу Польщі (1795).

Польсько-українське протистояння в Галичині

Утворення ЗУНР. У листопаді 1918 р. на західноукраїнських землях, які раніше входили до складу Австро-Угорської імперії, була створена *Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР)*. Для поляків, які чекали приїзду до Львова членів ліквідаційної комісії з метою передачі влади від австрійського намісника Польщі, проголошення ЗУНР стало повною несподіванкою. Вони почали збройну боротьбу проти українських військ.

Польсько-українська війна продовжувалася з **листопада 1918 р. до липня 1919 р.** На кінець 1918 р. польські війська захопили 10 із 59 повітів, у яких була проголошена влада ЗУНР. У грудні для боротьби з поляками була створена **Українська Галицька армія (УГА)**, яка мала певні успіхи на початковому етапі війни. Однак вже навесні 1919 р. з Польщі в Галичину прийшла армія генерала **Галлера** чисельністю в 60 тис. чоловік. Під переважачими ударами супротивника УГА змушена була відступити.

Визнання правителями Антанти права Польщі на окупацію Східної Галичини було проголошено на Паризькій мирній конференції 25 червня 1919 р. При цьому передбачалося, що поляки будуть управляти цією територією тимчасово, і повинні були надати краю автономію. Тим часом у липні 1919 р. польські війська окупували майже всю Східну Галичину.

Версальський договір і Польща

За умовами Версальського (Паризького) мирного договору в Сілезії і Помор'ї мав бути проведений плебісцит. Польща одержала лише частину

Утворення Польської держави

узбережжя Балтійського моря, частину Пруссії і місто Познань. Великий порт Гданськ (Данциг) оголошувався «вільним містом». Лише Велика Польща звільнилася від німецького панування в результаті національного повстання в грудні 1918 р. і ввійшла до складу Польської держави.

У результаті плебісциту, проведеного в розпалі польсько-радянської війни в 1920 р., в умовах активізації місцевого німецького населення, Вармія і Мазура залишилися в складі Німеччини. Польське населення Сілезії вело завзяту боротьбу за возз'єднання з Польщею й у результаті трьох повстань – у 1919, 1920, 1921 рр. – домоглося того, що західні держави були змушені передати Польщі частину Верхньої Сілезії.

Радянсько-польська війна 1920 р.

Радянсько-польська війна 1920 р. велася між Польщею й УНР, з однієї сторони, і РСФРР і УСРР – з іншої, у квітні–жовтні 1920 р.

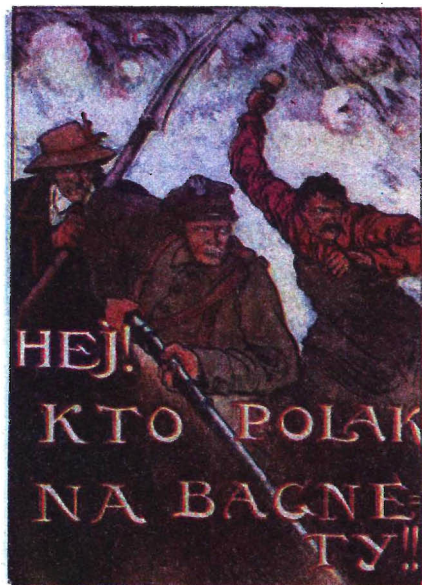
За умовами **Варшавського договору** (квітень 1920 р.) уряд Ю. Пілсудського відмовлявся від претензій розширити кордони Речі Посполитої і визнав територію Наддніпрянської України, яка була окупована більшовицькими військами, за УНР. Військова конвенція між Польщею й УНР проголошувала армії обох держав союзниками в боротьбі за визволення Польщі й УНР і була спрямована проти більшовицької експансії на Захід.

25 квітня 1920 р. об'єднані польсько-українські збройні сили (20 тис. польських і 15 тис. українських військовослужбовців) форсували Збруч і вибили червоноармійські частини з Житомира, Бердичева, Козятина й 7 травня 1920 р. вступили в Київ. Однак успіх не викликав антибільшовицького повстання, на яке розраховував глава Директорії **С. Петлюра**.

Через місяць боїв більшовики зосередили проти об'єднаних польсько-українських військ величезні військові сили. Війська Південно-Західного фронту наступали на Львів, а частини Західного фронту вийшли на варшавський напрямок. Проте завдяки патріотичному піднесенню поляків сталося «Диво на Віслі» – радянські армії були зупинені. 15 серпня 1920 р. польські війська перейшли в контрнаступ під Варшавою і розгромили частини Червоної армії.

Радянська сторона була змушена підписати в жовтні 1920 р. перемир'я в Ризі. Бойові дії припинялися, встановлювався кордон між Польщею, РРФСР, УСРР. Польська влада фактично зрадила інтереси УНР, війська якої були роззброєні й інтерновані в польських таборах.

Ризький мирний договір між Польщею, РРФСР, БРСР і УСРР був підписаний

Хто є поляком, до зброї!
(польський плакат часів радянсько-польської війни)

18 березня 1921 р. Західна Україна (Східна Галичина) і Західна Білорусія ввійшли до складу Польщі. Польща визнала існування УРСР.

Остаточне формування території Польщі відбулося на 1923 р. До її складу входили західноукраїнські і західнобілоруські землі; Віленська область, захоплена у Литви ще в 1920 р.; частина Сілезії (жовтень 1921 р.). Ще раніше на Паризькій конференції було прийняте рішення про передачу Польщі частини Помор'я, Пруссії і міста Познань.

Мовою цифр

Польська держава за новими кордонами займала територію 338 тис. кв. км із населенням понад 27 млн чоловік. 69 % населення країни становили поляки, решта – національні меншості, з яких українці складали 14 % населення країни, євреї – 8 %, білоруси – 4 %, а також німці (3 %) і литовці (1 %).

Становлення Польської держави в 1921–1926 рр.

Прийняття конституції. У березні 1921 р. у Польщі була прийнята Конституція, яка встановила *парламентсько-демократичний лад* у країні. Першим президентом було обрано професора **Г. Натуровича**, який через тиждень загинув від руки фанатика-ендека. Новим президентом було обрано ставленика центристських партій **С. Войцеховського**.

Економічний розвиток. Уряд **В. Грабського** в 1923–1924 рр. здійснив реформи, які сприяли стабілізації й інтеграції економіки розрізнених земель. Східні райони, де проживали українці, білоруси, литовці, за рівнем економічного розвитку відставали від інших районів країни. Економіка Польщі перебувала у великій *залежності* від іноземного капіталу.

Боротьба за політичне панування в країні точилась між *ендеками і прихильниками Пілсудського*. Прихильники Пілсудського віддавали перевагу авторитарним методам управління, хоча єдність країни, заснована на цінностях католицизму, для них також була першорядним завданням.

Державний переворот 1926 р. Режим «санації» («оздоровлення»)

Прихід Пілсудського до влади. 12 травня 1926 р. війська, якими командували віддані Пілсудському генерали й офіцери, почали похід на *Варшаву*. Проти уряду виступили робітники. 14 травня страйк став загальним. Комуністи, які оцінювали уряд **В. Вітоса** як фашистський, підтримали Пілсудського. Як Пілсудський, так і уряд не прагнули перетворити конфлікт у громадянську війну. 14 травня президент С. Войцеховський і уряд В. Вітоса склали свої повноваження. Главою нового уряду за вказівкою Пілсудського було призначено професора **К. Бартеля**. Самого ж Пілсудського рішенням депутатів Сейму і Сенату було обрано президентом, але він демонстративно відмовився прийняти цей вибір, обійнявши посаду військового міністра і головного інспектора армії. За вимогою Пілсудського президентом країни став професор Львівського політехнічного інституту **І. Мосцицький**.

Прийшовши до влади (а він мав необмежений контроль над армією і країною), Пілсудський видавав себе за політика, який стоїть *поза*

класами і партіями. Він не приховував свого презирства до парламентської демократії і, хоча зберіг парламент, значно обмежив його можливості контролювати діяльність уряду. Фактично він керував і внутрішньою, і зовнішньою політикою держави. У 1926–1928 рр. і з 1930 до 1935 рр. (до своєї смерті) Пілсудський був *прем'єр-міністром Польщі*.

Режим «санації». Режим, який очолював і уособлював Пілсудський, одержав назву «санація» («оздоровлення»). Прихід Пілсудського до влади збігся з *частковою стабілізацією* польської економіки. Стабілізація була досягнута також за допомогою іноземного капіталу. Підвищення рівня промислового виробництва призвело до значного скорочення безробіття, сприяло послабленню соціальних конфліктів. Проте економічна криза 1929–1933 рр. знов оголила економічні проблеми в країні.

Авторитарний режим прагнув централізувати управління країною, спираючись на військову силу. Діяльність опозиційних партій переслідувалася. На початку 30-х рр. Пілсудський намагався зміцнити свою владу, консолідувати суспільство, покращити міжнародне становище країни.

Разом з тим, він нічого не зробив для припинення антиукраїнської політики місцевої польської адміністрації **в Західній Україні**. У вересні–жовтні 1930 р. за розпорядженням уряду на окупованих Польщею українських землях силами армії і поліції були здійснені жорстокі репресивні акції щодо українського населення, розраховані на придушення українського національно-визвольного руху.

2. ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

Утворення Чехословаччини

Чеські і словацькі землі в складі Австро-Угорщини. До Першої світової війни сучасні Чехія і Словаччина входили до складу *Австро-Угорщини*, причому *Чехія* була економічно найбільш розвинутою частиною імперії Габсбургів. У роки Першої світової війни всі ресурси чеських і словацьких земель були поставлені на службу австро-угорської армії. Криваві події 1914–1918 рр. викликали на цих територіях імперії піднесення національно-визвольного руху, який спирався на підтримку *Антанти*.

Центри національно-визвольного руху в Чехії

Чехословацька національна рада	Національний комітет
Заснована в Парижі у 1916 р. Лідери – Т. Масарик, Е. Бенеш, М. Штефаник. Визнана Францією, Великою Британією і США як орган, що мав право формувати майбутній уряд країни.	Організований у 1918 р. у Празі. До його складу увійшли представники всіх чеських політичних партій. Голова комітету К. Крамарж – лідер Національно-демократичної партії. Мета – створення суверенної Чехословацької держави.

Національний комітет у Празі прагнув посилити свій вплив у суспільстві. З цією метою у 1918 р. була створена *Соціалістична рада*, до складу

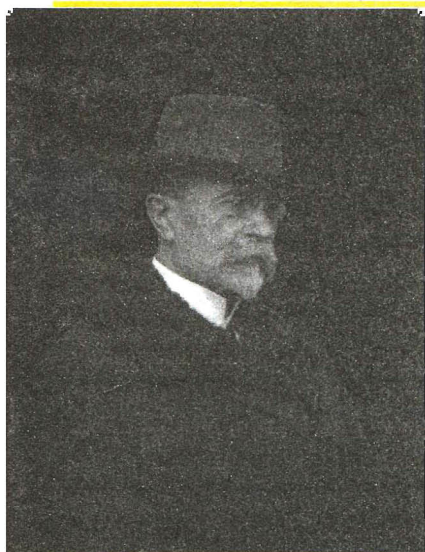

якої увійшли соціал-демократи і соціалісти. *Національний комітет* був утворений і в Словаччині.

Державотворення. 28 жовтня 1918 р., коли стало відомо, що австро-угорський уряд погодився прийняти запропоновані президентом США В. Вільсоном умови миру, Національний комітет, перетворений у *Національну раду*, оголосив про утворення **Чеської держави**.

30 жовтня *Національна рада Словаччини* (також перетворена з Національного комітету Словаччини) заявила про відокремлення **Словаччини від Угорщини** і про приєднання її до Чехії. *Утворення Чехословацької держави, яке відбулося мирним шляхом, завершило тривалу боротьбу двох братерських народів за національне визволення.*

14 листопада Національні збори, сформовані шляхом розширення Національних рад Чехії і Словаччини, проголосили Чехословацьку республікою. Перший уряд сформував лідер *Національно-демократичної партії К. Крамарж*. Президентом республіки був обраний **Т. Масарик**.

Томаш Масарик

Масарик Томаш (1850–1937) – чехословацький політичний і державний діяч, один із творців Чехословацької держави. Народився 7 березня 1850 р. у м. Годонині (Моравія). Закінчив гімназію в Брно і Віденський університет. У 1879–1882 рр. – доцент Віденського університету, у 1882–1914 рр. – професор філософії Празького університету. Засновник і ідеолог ліберальної Чеської народної партії, перейменованої в 1905 р. у Прогресивну партію, що виступала за автономію Чехії в складі Австро-Угорщини. Неодноразово обирався до австрійського парламенту. З 1914 р. – в еміграції. Обстоював ідеї незалежності Чехословацької держави. У 1916 р. очолив Чехословацьку національну раду в Парижі. Автор праць із соціології і філософії, критично ставився до марксизму. Творець і перший президент (1918–1935) Чехословацької Республіки. У 1935 р. склав із себе повноваження президента і відійшов від політичного життя. Помер у 1937 р.

У квітні 1919 р. Національні збори прийняли закон про **аграрну реформу**, який установив максимум земельного володіння.

На території Словаччини в 1919 р. за допомогою угорської Червоної армії була створена **Словацька Радянська Республіка** за російським зразком. Не маючи підтримки, це штучне утворення проіснувало менше місяця.

Приєднання Закарпаття до Чехословацької держави

Приєднання Закарпаття до Чехословацької держави. Постійний земельний голод, повільні темпи розвитку промисловості викликали масову еміграцію населення Закарпаття, особливо до США і Канади. Після розпаду Австро-Угорщини більшість українського населення Закарпаття висловилося за

об'єднання з УНР. Однак 8 травня 1919 р. створена представниками ужгородської, прашівської і хустської рад *Центральна Українська Народна Рада* проголосила об'єднання *Закарпаття з Чехословаччиною*.

За рішенням Паризької мирної конференції та за Сен-Жерменським мирним договором (10 вересня 1919 р.) Закарпаття переходило до складу Чехословаччини, де йому гарантувалися права автономії. Закарпаття було виділено в окремий адміністративний край – *Підкарпатську Русь*.

Становище українського населення. Українське населення краю в складі Чехословаччини не відчувало такої дискримінації, як у *Польщі чи Румунії*. У 1921 р. чисельність українців у Чехословаччині перевищувала 500 тис. чол. Прагнучи модернізувати всі регіони своєї держави, центральний уряд намагався підвищити рівень життя й у Закарпатті. У 20-х рр. у регіоні були поділені великі угорські маєтки, і близько 35 тис. селянських родин одержали додаткові ділянки розміром понад два акри. У території, заселені українцями, чеський уряд вкладав більше коштів, ніж вилучав.

У 1914–1938 рр. кількість початкових шкіл збільшилась з 525 до 851, а гімназій – з 3 до 11. Чехословацький уряд дозволив населенню Закарпаття користуватися в школах мовою за власним вибором. Такий лібералізм сприяв збільшенню кількості українських культурно-освітніх товариств, таких як «*Просвіта*», *Товариство русофілів ім. Духновича*. Процвітали театральні трупи і хори. Культурному відродженню сприяла творчість письменників *В. Гренджа-Донського, А. Карабелеша, О. Маркуша*.

Конституція 1920 р.

Прийняття конституції Чехословацької Республіки відбулось **20 лютого 1920 р.** За Конституцією, глава держави – *президент* – обирався Національними зборами терміном і наділявся великими повноваженнями; разом з урядом він здійснював виконавчу владу. Законодавча влада належала *двопалатним Національним зборам (парламенту)*. Виборче право мали всі громадяни, які досягли 21 року.

Мовою цифр

Населення країни становило 13,6 млн чоловік. Серед них: чехи – 7 млн, німці – 3 млн, словаки – 2 млн, угорці – 750 тис., українці – 500 тис., поляки – 100 тис.

Унітарна держава. За Конституцією 1920 р. Чехословаччина була унітарною державою. Всі нації користувалися однаковими правами, але внесення до Основного закону положення про «*єдину чехословацьку націю*» означало, що не бралася до уваги національна самобутність словаків.

Політичний та економічний розвиток Чехословаччини в 1920-х рр.

Політична стабільність. Демократичні традиції в країні не дозволяли прийти до влади радикалам. Провідна роль у країні належала *центристським і лівоцентристським* партіям, що об'єднувалися навколо президента *Т. Масарика*, який мав беззаперечний авторитет у державі. Вони склали так звану «*групу Граду*» (Град – резиденція президента в Празі).

Високий рівень економічного розвитку. Чехословаччина, успадкувавши 4/5 промислового потенціалу імперії Габсбургів, стала однією з найбільш економічно розвинутих країн Європи. Чеському капіталу вдалося завоювати багато ринків, особливо в *Центральній Європі*.

У Словаччині і Закарпатті переважав аграрний сектор, а життєвий рівень був значно нижчим, ніж у Чехії. У стабільну і високорозвинену країну надходили інвестиції з *Франції, Британії, США* й інших країн. Лідером чехословацької економіки були всесвітньо відомі заводи «Шкода», де випускали автомобілі, авіамотори, літаки. Країна займала провідні позиції у світі з експорту взуття, бавовняних тканин, цукру, виробів зі скла.

Національні проблеми. У 1927 р. були обмежені права національних меншостей. У Словаччині відмова Праги визнати словаків як самостійну націю викликала невдоволення серед населення.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Хто був лідером польської держави у 1920–30-х рр.?
2. Які території ввійшли до складу польської держави на 1923 р.?
3. Яка подія відбулася в Польщі у травні 1926 р.?
4. Хто був першим президентом Чехословацької Республіки?
5. Які народи мешкали на території Чехословаччини?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Розкажіть про особливості розвитку економіки Польщі в 1922–1926 рр.
2. Які політичні сили вели боротьбу за відновлення польської держави?
3. Визначте основні передумови державного перевороту в Польщі в 1926 р.
4. Розкрийте основні положення Конституції Чехословаччини 1920 р.
5. Розкажіть про процес створення суверенної Чехословацької Республіки.
6. Визначте особливості розвитку Чехословаччини в 1920-х рр.

III. Для обговорення в групі

1. У чому проявилася сутність режиму «санациї»?
2. Як більшовицько-польська війна позначилася на долях Польщі й України?
3. Більшість істориків вважають, що в міжвоєнний період Чехословаччина була однією з найбільш демократичних країн Європи. Чи згодні Ви з цим?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «Річ Посполита», «санация».

V. Творчі завдання

Як Ви вважаєте, чому сьогодні в демократичній Польщі Ю. Пілсудський є одним з найбільш шанованих лідерів в історії країни?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

28 жовтня 1918 р......проголошення утворення Чехословацької держави
7 листопада 1918 р......проголошення Польської Республіки
листопад 1918 – липень 1919 рр......польсько-українська війна
1920 р......радянсько-польська війна
березень 1921 р......підписання Ризького мирного договору
1926 р......державний переворот і встановлення режиму «санациї»

§24. Особливості соціально-економічного та політичного розвитку нових європейських держав: Угорщини, Югославії

1. РЕЖИМ ХОРТІ В УГОРЩИНІ

Хорті на шляху до влади. 14 листопада 1919 р. у Будапешт вступили частини угорської армії, сформованої ще в період УНР на території, окупованій французами. На чолі її став адмірал **М. Хорті**.

Хорті Міклош (1868–1957) – правитель (регент) Угорщини в 1920–1944 рр., адмірал. Закінчив військово-морську академію. У 1886–1918 рр. служив у військово-морському флоті Австро-Угорщини. У 1919 р. – учасник розгрому Угорської Радянської Республіки. З 1920 р. – правитель (регент) Угорщини. Після 1933 р. установив тісні зв'язки з нацистською Німеччиною. У жовтні 1944 р. передав владу Ф. Салаші й виїхав за кордон.

Міклош Хорті

Незважаючи на наявність уряду з профспілкових і соціал-демократичних лідерів, Хорті все більше зосереджував владу у своїх руках. Він учинив криваву розправу над учасниками соціалістичної революції. Вкотре в історії один терор породив інший.

У січні 1920 р. у країні були проведені вибори до Національних зборів, на яких більшість місць одержали **легітимісти** – *прихильники реставрації монархії Габсбургів*. Однак проти цього виступали *Антанта* і держави, що утворилися після розпаду Австро-Угорщини – *Чехословаччина, Румунія і Королівство сербів, хорватів і словенців*. За цих обставин Хорті, який видавав себе за прихильника Габсбургів, спираючись на армію і таємні союзи, *проголосив себе регентом держави з дуже широкими повноваженнями*.

1 березня 1920 р. Національні збори Угорщини ухвалили відповідну постанову і рішення про відновлення монархії в країні.

Тріанонський мирний договір і його наслідки для Угорщини. Тріанонський мирний договір, підписаний в червні 1920 р., зафіксував розпад *Австро-Угорщини* й установив нові кордони країни. На Угорщину було покладено обов'язок виплати репарацій державам-переможцям у Першій світовій війні. Чисельність її збройних сил обмежувалася 35 тис. чоловік без права мати авіацію, танки і важку артилерію.

За межами Угорщини в сусідніх країнах проживало 3 млн угорців, і правлячі кола країни використовували Тріанонський договір для

розпалення шовіністичних настроїв. Це викликало зрозуміле побоювання сусідніх держав – Чехословаччини, Румунії, Королівства сербів, хорватів і словенців, які створили воєнно-політичний союз – *Малу Антанту*.

Ліквідація монархії. Карл Габсбург і легітимісти прагнули реставрувати монархію і двічі в 1921 р. вдавались до путчу з метою повернення Карла на королівський трон. Проте Хорті відмовився віддати владу монарху, посилаючись на позицію *Великої Британії, Франції і Малої Антанти*. З листопада 1921 р. Національні збори під тиском Хорті прийняли новий закон, який скасував права Карла Габсбурга на престол.

Утвердження режиму Хорті. Встановлений в Угорщині в 1920–1921 рр. режим М. Хорті мав *авторитарний і диктаторський характер*. Водночас майже нічим не обмежена влада фактичного глави держави поєднувалася зі збереженням парламенту і наявністю деяких елементів парламентської демократії. Ставши главою держави, Хорті зберіг за собою посаду головнокомандувача армії, але його основними функціями стали представництво країни на міжнародній арені, призначення і прийом послів. З 1937 р. він, крім того, здобув право на оголошення війни і укладення миру без згоди уряду і парламенту.

У 1921 р. Хорті призначив на посаду прем'єр-міністра відомого представника угорської земельної аристократії графа *І. Бетлена*, який обіймав цю посаду до 1931 р. У 1922 р. Бетлен заснував нову політичну партію – *Партію єдності*, що об'єднала більшість правих партій. Партія єдності (яка надалі змінювала свою назву) закріпила за собою становище урядової партії майже на чверть століття.

Стабілізація економічного становища. Економічне становище Угорщини вдалося стабілізувати лише в 1924–1926 рр. На початку 1924 р. Угорщині за посередництва Ліги Націй було надано міжнародну «позику оздоровлення» у 250 млн золотих крон. Для забезпечення позики були взяті прибутки від тютюнової, соляної і сірникової монополій, а також від податку на цукор. За допомогою цієї позики вдалося стабілізувати валюту і дещо поживавити промисловість. Розрив з Австрією звільнив промисловість від сильного конкурента, що призвело до значного зростання текстильної промисловості. Почала швидко розвиватися важка промисловість, у тому числі машинобудування. У 1927 р. промислове виробництво Угорщини наблизилося до довоєнного рівня.

Уряд Бетлена провів *аграрну реформу*. У великих поміщиків було вилучено за викуп і продано близько 10 % землі. Землю придбали 230 тис. селян, причому перевага надавалася особам, які активно підтримували хортістський режим. Реформа зміцнила прошарок заможних селян, котрі виробляли значну кількість сільськогосподарських продуктів на ринок. Однак в країні зберігалася поміщицьке землеволодіння, яке становило близько 30 % земельного фонду, у той час як половина селян залишалися малоземельними і взагалі безземельними.

2. ЮГОСЛАВІЯ

Утворення Королівства сербів, хорватів і словенців

Держава Югославія (таку назву вона одержала в 1929 р.) утворилася в результаті об'єднання ряду південнослов'янських земель. Серед них були як раніше *незалежні держави* (Сербія і Чорногорія), так і землі, що входили до складу *Австро-Угорщини* (Хорватія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Далмація, Воєводина).

Активізація національно-визвольного руху в роки війни. Сербія і Чорногорія, які воювали на боці Антанти, у ході війни значно зміцнили свій міжнародний авторитет. Більшість партій Хорватії, Словенії, Боснії виступали за надання своїм країнам суверенітету чи автономії. Зазнавши поразки у війні, імперія Габсбургів у листопаді 1918 р. припинила своє існування, на її руїнах *почали формуватися національні держави*. Ініціативу в створенні єдиної південнослов'янської держави взяла на себе Сербія.

Корфська декларація. 20 липня 1917 р. прем'єр-міністр Сербії Н. Пашич і голова Південнослов'янського об'єднаного комітету А. Трумбич підписали на острові Корфу декларацію (Корфська декларація). Вона передбачала об'єднання після закінчення Першої світової війни Сербії і південнослов'янських земель Австро-Угорщини в незалежну державу під егідою династії *Карагеоргієвичів*. До складу держави повинні були ввійти Чорногорія і землі колишньої Австро-Угорської імперії: Хорватія, Словенія, Боснія, Герцеговина й інші. Главою держави передбачалося обрати представника сербської династії Карагеоргієвичів, а саму державу назвати *Королівством сербів, хорватів і словенців*.

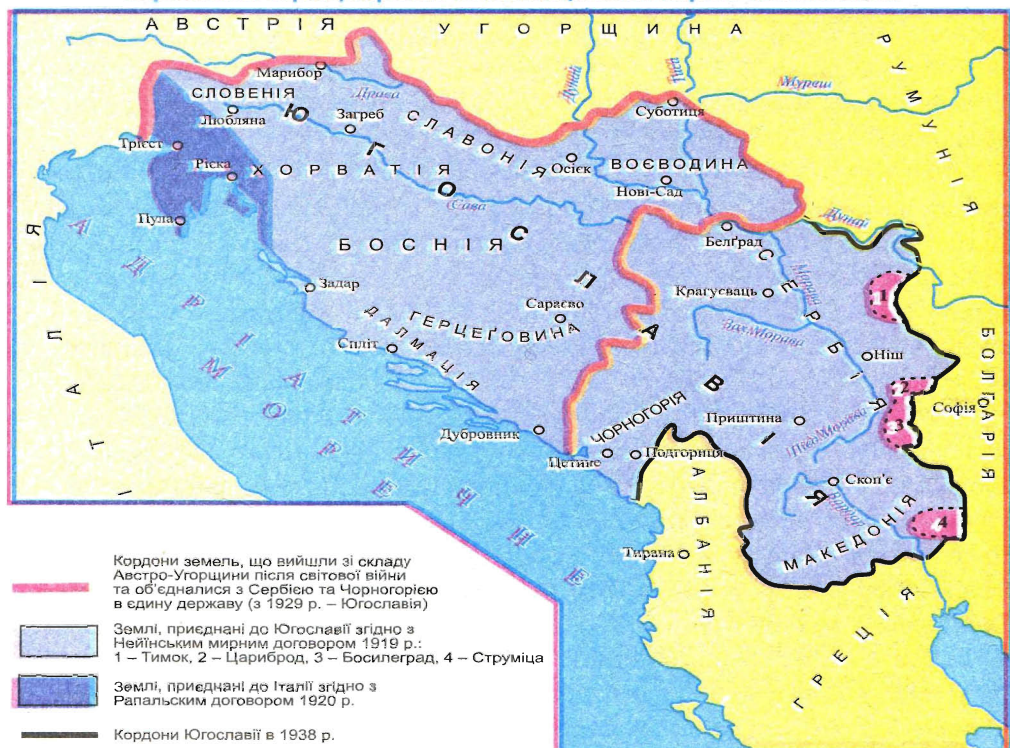

Утворення Держави словенців, хорватів і сербів. Поряд з Корфською декларацією в південнослов'янських землях Австро-Угорщини існували *інші варіанти створення держави*. Ще в серпні 1918 р. провідні політичні партії Словенії утворили Народну раду, а 5 жовтня було скликано Народне віче Хорватії, яке також намагалося стати представницьким органом усіх південнослов'янських земель Австро-Угорщини і отримало функції координаційного центру. Невдовзі воно одержало назву *Народне віче словенців, хорватів і сербів* (серби становили значну частину населення Словенії і Хорватії). 29 жовтня 1918 р. Народне віче словенців хорватів і сербів оголосило про розрив зв'язків з *Австро-Угорщиною* і про утворення *незалежної Держави словенців, хорватів і сербів*. Однак нова держава виявилася нежиттєздатною: вона не мала армії, апарату управління і проіснувала дещо більше місяця, так і не здобувши міжнародного визнання.

Утворення Королівства сербів, хорватів і словенців. В умовах воєнних дій, територіальних домагань з боку *Італії*, яка загарбала слов'янські землі на узбережжі Адріатичного моря, представники Держави словенців, хорватів і сербів змушені були укласти союз із Сербією, яка намагалася об'єднати всі південнослов'янські землі під своєю егідою.

1 грудня 1918 р. було підписано угоду між делегацією *Держави словенців, хорватів і сербів* та урядом *Сербії* про утворення єдиної держави – *Королівства сербів, хорватів і словенців* на чолі з *Олександром Карагеор*

Королівство сербів, хорватів та словенців після Першої світової війни

гієвичем, сином короля Сербії *Петра*, як принцем-регентом. Нова держава проголошувалася **парламентською монархією**.

У новій державі одразу ж виникли серйозні проблеми, пов'язані із прагненням сербської влади встановити свою гегемонію в Королівстві. В економічному відношенні найбільш розвинутими регіонами були Словенія і Хорватія, яких не влаштовувала відсутність реальної влади в країні.

Економічний розвиток країни

Розвиток промисловості. Господарство країни було зруйноване війною. Промисловість майже не існувала, фінанси перебували в стані хаосу. Залізничі не були об'єднані в єдину систему, а також сильно постраждали в ході воєнних дій. Різні регіони держави суттєво відрізнялися за рівнем економічного розвитку, історичними традиціями. Більш високий рівень розвитку мали *Словенія і Хорватія*.

У роки часткової стабілізації в економіці країни зросла роль *Сербії*, яка отримувала основну частку кредитів Національного банку. На території Сербії проводилось інтенсивне залізничне будівництво, прокладалися шосейні дороги, створювалися нові промислові підприємства. Відставання *Боснії, Герцеговини і Македонії* від більш розвинутих територій країни помітно зростало. У цілому рівень промислового розвитку країни був невисоким. За винятком гірничодобувної галузі, важка промисловість так і не була створена. Більшість підприємств легкої промисловості були дрібними. В експорті переважали сировина і сільськогосподарські продукти.

Аграрна реформа. У лютому 1919 р. було оголошено про проведення *аграрної реформи*. Через значні відмінності в умовах землеволодіння в окремих землях реформа мала неоднакові наслідки. Вона сильно обмежила поміщицьке землеволодіння в *Словенії, Хорватії, Воєводині*, де поміщиками були здебільшого особи австрійського й угорського походження. Набагато повільніше проходили реформи в *Далмації, Боснії і Герцеговині*. Практично не відбулося змін у сербському селі, де здавна затвердилося дрібне селянське землеволодіння. Отже, аграрна реформа, що продовжувалася довгі роки, не призвела до істотних змін у сільському господарстві.

Видовданська конституція 1921 р.

У листопаді 1920 р. у країні відбулися *вибори до Установчих зборів* (парламент Королівства) на основі нового виборчого закону, який надавав громадянам держави загальне, рівне, пряме і таємне виборче право. Перемогу здобули *сербські політичні партії*, що виступали на захист політики централізації держави. **28 червня 1921 р. у день Св. Виду** (у річницю

Олександр Карагеоргієвич

битви на Косовому Полі в 1389 р.) Установчі збори ухвалили *Конституцію Королівства сербів, хорватів і словенців*, названу **Видовданською**. Конституція включала положення про демократичні свободи і громадянські права. Королю Основний закон надавав великі права: разом з Народною скупщиною (парламентом) він здійснював законодавчу владу, через Раду міністрів – виконавчу. Королю належало право здійснення зовнішньої політики, він був верховним головнокомандувачем збройних сил.

Конституція закріпила **унітарний державний устрій**. Конституція визнавала наявність у державі єдиного «сербо-хорвато-словенського народу». Депутат парламенту був зобов'язаний говорити і писати «сербо-хорвато-словенською державною мовою». Особи, що не належали до «сербо-хорвато-словенської національності», мали прожити на території Королівства не менше 10 років, щоб здобути право стати депутатами.

Прийняття конституції **завершило формування нової держави**.

Загострення національного питання

Національне питання. Унітарне Королівство на чолі із сербською династією Карагеоргієвичів не враховувало особливостей історичного розвитку і політичного становища народів і територій, які входили до його складу. Тому **національне питання** впродовж усього міжвоєнного часу було тією віссю, навколо якої оберталось внутрішньополітичне життя країни.

Релігійні протиріччя були пов'язані з тим, що хорвати і словенці були **католиками**, серби сповідували **православ'я**, а жителі Боснії і Герцеговини – переважно **іслам**. Між народами наростала релігійна нетерпимість.

Сербо-хорватські суперечності виходили на перший план у країні. Хорватська республіканська селянська партія (ХРСП), очолювана **С. Радичем**, висунула гасло національної незалежності Хорватії. Лідер ХРСП С. Радич здійснив поїздки до різних країн, у тому числі СРСР, домагаючись підтримки своїх планів. Прагнучи внести розкол в опозиційний рух, король і сербські партії пішли на компроміс з Радичем. У 1925 р. він та інші представники ХРСП були включені до складу **коаліційного уряду Н. Пашича**.

Однак 20 червня 1928 р. під час бурхливої дискусії в парламенті депутатом від правлячої партії був смертельно поранений С. Радич і два інших парламентарі ХСП. У Хорватії почалися мітинги протесту проти політики сербських правлячих кіл. Створилася загроза збройного протистояння.

Боротьба проти політики сербізації. Проти політики **сербізації** в Королівстві також активно виступали різні політичні сили **Словенії, Боснії і Герцеговини, Македонії**. Прагнучи здійснити централізацію держави, сербська влада повністю знищила ті політичні установи, які існували в національних районах Австро-Угорщини до утворення Королівства сербів, хорватів і словенців. Хорватські і словенські підприємці були вкрай стурбовані економічною експансією сербської буржуазії, яка прагнула підпорядкувати собі всі ринки нової держави. Загострення національних протиріч призвело до військово-монархічного перевороту в січні 1929 р.

Державний переворот 1929 р. і встановлення монархічної диктатури

6 січня 1929 р. в країні відбувся *державний переворот*. У цей день король *Олександр* опублікував маніфест, у якому заявив, що «парламентаризм став перешкодою для всякої плідної діяльності в державі». Скасувавши Видовданську конституцію і розпустивши Народну скупщину, король *узяв владу у свої руки*. Всі політичні партії й організації, запідозрені в антидержавній діяльності, розпускалися. Держава перейменовувалася на *Королівство Югославія*, що мало символізувати єдність «трийменного народу». Нові внутрішні кордони між новими адміністративними одиницями були проведені так, щоб сербське населення становило в них більшість. Саме ця обставина зумовила в майбутньому багато трагічних подій.

Встановлення «диктатури 6 січня», як називали переворот 1929 р. у Югославії, означало *перехід від парламентської монархії до диктаторського режиму*, покликаного зміцнити панування сербської влади.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Назвіть ім'я правителя Угорщини у 1920–1944 рр.
2. У яких сусідніх з Угорщиною країнах проживало численне угорське населення?
3. Яка важлива подія відбулася в Угорщині в березні 1919 р.?
4. Назвіть південнослов'янські землі, що увійшли до складу Королівства / сербів, хорватів і словенців.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Чому Хорті вдалося встановити диктаторський режим у країні?
2. Які політичні сили і організації брали найбільш активну участь у створенні Королівства сербів, хорватів і словенців в 1918 р.?
3. Назвіть основні положення Видовданської конституції.
4. Визначте особливості економічного розвитку Королівства сербів, хорватів і словенців у 1920-х рр.

III. Для обговорення в групі

1. Чи можна назвати хортістський режим в Угорщині фашистським?
2. Як склалися передумови загострення сербо-хорватських протиріч?

IV. Робота з географічними назвами

З перерахованих південнослов'янських земель і країн назвіть ті, які в 1929 р. увійшли до складу Югославії: Сербія, Чорногорія, Словаччина, Боснія і Герцеговина, Далмація, Чехія, Польща, Словенія, Україна, Білорусія, Воеводина.

V. Творчі завдання

Як Ви вважаєте, які історичні події 1920-х рр. впливали на подальші події на Балканах у XX столітті, на міжнаціональні та міжрелігійні відносини в регіоні?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1 грудня 1918 р.	утворення Королівства сербів, хорватів і словенців
1920–1944 рр.	диктаторський режим Хорті в Угорщині
28 червня 1921 р.	прийняття Видовданської конституції
6 січня 1929 р.	державний переворот і встановлення монархічної диктатури в Югославії

1. РУМУНІЯ

Становище країни після Першої світової війни

Румунія в роки війни. У ході Першої світової війни правлячі кола країни постійно балансували між Антантою і державами Центрального блоку.

У країні різко загострилася внутрішньополітична обстановка, активізувалися радикальні політичні рухи. У пошуках виходу з такої ситуації румунський уряд пішов на укладання 9 грудня 1917 р. сепаратної угоди з *Німеччиною й Австро-Угорщиною* про припинення воєнних дій. У березні–квітні 1918 р. у Бухаресті був обговорений і 7 травня підписаний *Бухарестський мир з державами Центрального блоку*.

Бухарестський мир ще дужче загострив внутрішньополітичне становище в країні. Німецькі й австро-угорські окупанти піддали Румунію методичному розграбуванню. Однак поразка Німеччини і її союзників спричинила нове перегрупування сил у правлячому таборі Румунії. 10 листопада 1918 р. румунський уряд пред'явив ультиматум командувачу окупаційних військ генералу *Макензену*, вимагаючи негайного звільнення від німецьких і австро-угорських військ румунської території, і заявив про денонсацію Бухарестського миру. Так, *за день до закінчення війни Румунія, повернувшись у стан Антанти, опинилася серед держав-переможниць*.

Важка спадщина війни. Румунія втратила убитими на фронті й померлими в тилу від голоду і хвороб 800 тис. чоловік, що становило 10 % довоєнної чисельності її населення. Окупанти вивезли за межі країни величезну кількість хліба, худоби і нафти. Загальний матеріальний збиток, завданий Румунії війною, досяг 31 млрд лей золотом.

Анексія сусідніх територій. Після закінчення війни уряд країни знову очолив лідер *Націонал-ліберальної партії І. Братіану*. Румунія почала процес анексії сусідніх територій. У 1918 р. була окупована *Бессарабія*, яка проголосила в грудні 1917 р. незалежність під назвою *Молдавська Республіка*. У листопаді 1918 р. до Румунії була приєднана *Південна Буковина*, а потім окупована і *Північна Буковина*, де українське населення вело активну боротьбу за возз'єднання з *Україною*. У грудні 1918 р. з'їзд румунів у *Трансільванії* проголосив створення тут союзної з Румунією держави і сформував Тимчасовий уряд.

Навесні 1919 р., виконуючи вказівки Антанти, Румунія ввела свої війська до *Угорщини*. 170-тисячна румунська армія була основною силою Антанти в боротьбі з *УРР*. Одночасно Румунія надавала велику допомогу російським *білогвардійцям*, постачаючи їм зброю і продовольство.

Подальше розширення територій. Зусилля Румунії були оцінені в Лондоні і Парижі. За *Сен-Жерменським* (1919) і *Тріанонським* (1920) мирними договорами за Румунією була закріплена *Буковина*, *Трансільванія* і східна частина *Банату*. За *Нейським* мирним договором (1919) з *Болгарією* Румунія зберегла за собою *Південну Добруджу*, віддану їй ще після

підписання Брестського миру між Радянською Росією і Німеччиною (березень 1918 р.). Румунія анексувала і *Бессарабію* під гаслом об'єднання всіх румунів в одній державі.

Мовою цифр

Територія Румунії збільшилася більш ніж у 2 рази порівняно з 1913 р., а її населення – відповідно з 7,9 млн (1913) до 17,3 млн чоловік (1919). Близько 6 млн осіб населення Румунії належало до національних меншостей (угорці, болгари, українці, серби, німці та ін.), права яких обмежувались. Українське населення в Румунії (700 тис. чоловік), на відміну від Чехословаччини, зазнавало національного гноблення і насильницької румунізації.

Економічна відсталість. Румунія продовжувала залишатися аграрною країною. Як і колись, більшість її населення – 81,6 % – була зайнята в сільському господарстві. У промисловому виробництві переважали легка і харчова індустрія. У важкій промисловості була зайнята менш ніж третина всіх робітників. В економіці Румунії продовжував панувати іноземний капітал, що мав особливо сильні позиції в нафтовидобувній промисловості.

Зовнішня політика. У зовнішній політиці Румунія в 1920-ті рр. орієнтувалася на *Францію*. Зростав вплив Румунської держави на Балканському півострові. Разом з *Чехословаччиною* і *Королівством сербів, хорватів і словенців* Румунія в 1920–1921 рр. утворила *Малу Антанту*, була підписана низка договорів з *Польщею*. Однак з *Угорщиною* і *Болгарією* відносини залишалися напруженими через територіальні проблеми.

Конституція 1923 року

Конституційна монархія – основа державного ладу. У 1920 р. *Великі Національні збори* (парламент) Румунії констатували завершення процесу національного об'єднання всіх румунських земель. У березні 1923 р. парламент ухвалив нову Конституцію Румунії. Основний закон країни проголосив *конституційну монархію як основу державного ладу*. Вперше в історії Румунії запроваджувалося загальне, пряме і рівне виборче право при таємному голосуванні, яке було обов'язковим для громадян країни.

Законодавча влада належала двопалатному парламенту (Палата депутатів і Сенат). **Виконавча влада** повністю була під контролем короля, який мав право призначати і зміщувати міністрів, розпускати неугодний для нього парламент, а також переглядати текст Конституції Румунії.

Подібно до багатьох конституцій інших країн, румунська конституція декларувала *демократичні права* для всіх жителів країни незалежно від їхнього етнічного походження, мови чи релігії, проголошувала національну і соціальну рівність, гарантувала основні громадянські свободи. Однак на практиці ці положення конституції грубо порушувалися владою.

Адміністративна реформа. У 1925 р. у країні була проведена адміністративна реформа, яка уніфікувала адміністративне законодавство і поширила його на всі приєднані території. Таким чином, у Румунії затвердилася бюрократична централізована державна система управління.

Політична боротьба. На політичній арені боротьбу за владу вело багато партій, серед яких найбільший вплив мала *Національно-ліберальна партія (НЛП)*, за якою стояли великі фінансисти і підприємці. Вона була найтісніше пов'язана з королівським двором. Лідер партії *І. Братіану* з 1922 по 1926 рр., а потім і в 1927 р. очолював уряд країни.

Великий вплив мала *Народна партія* на чолі з генералом *А. Авереску*, яка представляла великих землевласників.

Інтереси румунського населення Трансильванії відстоювала *Національна партія* (лідери – *А. Вайда-Воевод* і *Ю. Маніу*). Вона виступала за подальший розвиток сильної централізованої румунської держави.

Близькою до Національної партії була утворена після війни *Цараністська партія* (царани – селяни), очолювана сільським учителем *І. Михалаке*. Ця партія виступала за створення «селянської держави».

У 1926 р. Цараністська і Національна партії об'єдналися в *Націонал-цараністську*, а її лідер *Ю. Маніу* в 1928 р. очолив уряд країни.

У січні 1926 р. *націонал-ліберали* домоглися позбавлення принца *Кароля* (сина короля) прав на престол. У 1927 р. після смерті старого короля *Фердинанда* главою держави було проголошено 6-річного сина Кароля *Міхая*, а регентську раду очолив брат прем'єр-міністра *В. Братіану*.

Румунія продовжувала залишатися монархією.

Економічний розвиток країни в 20-ті рр.

Аграрна реформа. У 1920–1921 рр. румунський парламент прийняв закони про аграрну реформу. Відчужувалися і підлягали викупу державні, королівські, поміщицькі та частина церковних земель. Вони повинні були продаватися безземельним і малоземельним селянам для того, щоб стабілізувати становище на селі, але викупувати ці землі могли лише заможні селяни. На плечі селян лягли *високі викупні платежі*.

Аграрна реформа сприяла розвитку ринкових відносин у румунському селі, хоча в ньому збереглися численні *пережитки феодальних відносин*: залишки панщини, відробітки та інші. У національних окраїнах – *Бессарабії, Північній Буковині, Південній Добруджі* – під виглядом аграрної реформи селян зганяли з землі, яка передавалася румунським колоністам.

Пожвавлення промисловості. З 1921 по 1928 рр. було побудовано близько 1 тис. нових промислових підприємств. Видобуток нафти порівняно з довоєнним часом збільшився удвічі. Однак загострювалися *соціальні проблеми*. Заробітна плата румунських робітників була однією з найнижчих у Європі. Робочий день збільшився до 16 годин.

Економічна криза завдала удару Румунії вже в 1928 р. Найбільшої глибини криза досягла в 1931–1932 рр. Лише видобуток нафти постійно зростав. Багато банків і підприємств збанкрутували. У роки кризи різко погіршилася внутрішньополітична обстановка, результатом чого була часта зміна урядів. З 1929 по 1933 рр. перемилося 10 кабінетів, майже усі вони очолювалися *націонал-цараністами*.

2. БОЛГАРІЯ

Економічне і політичне становище Болгарії наприкінці світової війни

Болгарія в роки Першої світової війни. Болгарія вступила в Першу світову війну в жовтні 1915 р. на боці *австро-німецького блоку* і на 1918 р. повністю виснажила свої людські й економічні ресурси. Затяжна війна вимагала мобілізації майже всього працездатного чоловічого населення, завдала значної шкоди промисловості, сільському господарству, ремісничому виробництву. У країні процвітала *корупція, зловживання владою*.

Криза влади. Навесні 1918 р. під впливом воєнних невдач Центральних держав частина керівництва країни почала виявляти невдоволення залежним становищем Болгарії в коаліції Центрального блоку. У країні посилювався *антивоєнний рух*. Солдати вимагали припинення війни, відмовлялися йти в наступ, масового характеру набуло дезертирство. У селах селяни чинили опір командам, які проводили реквізиції.

За цих обставин правляча верхівка намагалася маневрувати. Цар *Фердинанд I* у червні 1918 р. сформував уряд із прихильників Антанти на чолі з *О. Малиновим*. Проте жодних змін у політиці Болгарії не сталося.

Революційний рух у 1918–1919 рр.

Загострення ситуації восени 1918 р. У середині вересня 1918 р. болгарська армія зазнала поразки на *Салонікському фронті*. У відступаючій болгарській армії народилися гасла: «*На багнет винуватців розгрому!*». Солдати рушили на столицю, щоб розправитися з царем. Царський уряд випустив із в'язниці популярних лідерів селянської партії *Болгарський землеробський народний союз (БЗНС) О. Стамболійського і Р. Даскалова*, куди їх відправили за виступ проти війни і пронимецької політики болгарського керівництва. Їх випустили за умови, що вони переконують солдатів припинити повстання, але лідери БЗНС перейшли на бік солдатів.

Владайське повстання. На мітингу солдатів у Радомирі Даскалов проголосив повалення монархії і встановлення *республіки* в Болгарії. Він став командувачем повсталих військ, а Стамболійського було обрано президентом країни.

а) Початок повстання. 18 вересня армія повстанців рушила на Софію. 29 вересня уряд, наляканий розвитком подій, підписав перемир'я з країнами Антанти. Болгарію почали окупувати війська країн-переможниць, а повстанці пішли далі і захопили село *Владай* неподалік від столиці.

б) Поразка повстанців. Уряд за допомогою передислокованої німецької дивізії в бою 30 вересня завдав поразки повстанцям. Виступ солдатів був затоплений у крові.

Олександр Стамболійський

в) Зміна ситуації в країні після Владайського повстання. Болгарія першою з країн *Четверного союзу* вийшла з війни. Цар Фердинанд відкрісся від престолу на користь свого сина, який був проголошений царем під ім'ямем **Борис III**. Уряд Малинова склав свої повноваження. Сформований коаліційний уряд **Тодорова** почав здійснювати демократичні перетворення.

У країні поширювався вплив *лівих партій*, здебільшого **БЗНС**. Активізувалася *партія «тісних» соціалістів*, яка була різновидом більшовицької партії на болгарському ґрунті.

Політика уряду О. Стамболійського

Формування уряду Стамболійського. На перших післявоєнних парламентських виборах у серпні 1919 р. перемогу одержали *ліві сили* – **БЗНС** і **Болгарська комуністична партія (БКП)**, утворена в травні 1919 р.

Лідер БЗНС **О. Стамболійський** сформував уряд разом із *Народною* і *Прогресивно-ліберальною партією*. «Тісняки» не увійшли до уряду.

Укладання Нейїського договору. 27 листопада 1919 р. держави Антанти підписали в *Нейї-сюр-Сен* (поблизу Парижа) мирний договір з Болгарією (*Нейїський договір*). За цим договором, *Південна Добруджа* передавалася *Румунії*, *Західна Фракія* – *Греції*, чотири округи на заході країни – *Королівству сербів, хорватів і словенців*. Болгарія втратила вихід до *Егейського моря*. Запроваджувалися обмеження для армії та флоту. Болгарія повинна була виплатити 2 250 млн золотих франків у рахунок репарацій.

У Софії відбулася масова демонстрація проти грабіжницьких умов Нейїського договору, зростання податків і дорожнечі. 27 грудня 1919 р.

страйк залізничників переріс у *загальний політичний страйк*. Народні збори прийняли закон про покарання винуватців національної катастрофи, у країні проголошувалися реформи.

Однопартійний уряд БЗНС і його реформи. Після поразки страйку залізничників Стамболійський сформував однопартійний уряд БЗНС. На його думку, реформи у селянській республіці мали сприяти ліквідації недоліків у ринкових відносинах при збереженні їхніх основ.

Соціально-економічні реформи уряду Стамболійського

Закон про загальну трудову повинність для всіх громадян.
Аграрна реформа передбачала відчуження на користь держави великих земельних володінь та їх розподіл між безземельними і малоземельними селянами.
Селянським кооперативам надавалось монопольне право на вивіз за кордон сільськогосподарської продукції, окрім зерна (останнє залишалося за державою).
Нове оподаткування на діяльність банків, торговельних організацій.

Державний переворот у червні 1923 р.

Підготовка державного перевороту. Навесні 1922 р. сформувалася *«Народна змова»* – організація, яка об'єднала праві сили болгарського суспільства і ставила своїм завданням скинути уряд БЗНС і встановити авторитарний режим. Влітку 1922 р. три провідні праві партії створили **Конституційний блок**, що проголосив мету – відновити «зневажені конституційні права і свободи». Опору вони бачили у *«Військовій лізі»*, створеній у 1919 р., яка об'єднала незадоволених своїм матеріальним і суспільним становищем офіцерів.

Державний переворот і його наслідки. Керівництво «Народної змови» і «Військової ліги», таємно направлене **Борисом III**, у ніч з 8 на 9 червня 1923 р. здійснило *державний переворот*. Міністри і депутати БЗНС були заарештовані змовниками. О. Стамболійський, який намагався організувати опір, був жорстоко вбитий. До влади прийшов уряд на чолі з одним із лідерів «Народної змови» **О. Цанковим**. Офіцери мали найважливіші посади в державному апараті. *Новий режим мав авторитарний характер.*

Вересневе повстання 1923 р.

Після встановлення військової диктатури комуністи разом із лівими угрупованнями БЗНС взяли курс на збройне повстання з метою захоплення влади в країні. Дії болгарських комуністів повністю скеровував Комінтерн. Було створено *Головний революційний комітет* на чолі з **Г. Димитровим, В. Коларовим і Г. Генювим**.

Повстання почалося в ніч з 22 на 23 вересня. У Софії заколот підняти не вдалося. На 30 вересня повстання було придушене урядовими військами. Почалися репресії проти учасників збройного виступу, багато хто з них емігрував до СРСР. Компартія перейшла до *терористичної діяльності*. У січні 1924 р. болгарський парламент заборонив діяльність БКП.

Уряд Цанкова проголосив політику «соціального миру». Була підвищена платня військовим і чиновникам, надавалися податкові пільги ремісникам, прийнятий закон про страхування робітників. Проте уряд не мав у своєму розпорядженні матеріальних ресурсів для проведення наміченої програми і згодом змушений був піти у відставку.

Уряд центристів. У 1926 р. був сформований уряд «Демократичної змови» (об'єднання *центристських партій*) на чолі з **А. Ляпчевим**, який мав давні ділові й політичні зв'язки з країнами Заходу. Він проголосив програму, яка базувалася на поверненні до конституційного порядку і парламентських методів управління. Була дозволена діяльність багатьох заборонених раніше організацій. Комуністи зареєстрували свою нову партію – *Болгарську робітничу партію (БРП)* і відновили політичну діяльність.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Якими були наслідки Першої світової війни для Румунії?
2. Які території увійшли до складу Румунії у 1919–1920 рр.?
3. Сформулюйте основні положення Конституції Румунії 1923 р.
4. Хто очолив болгарський уряд, що проводив реформи, у 1919–1923 рр.?
5. Назвіть території, які Болгарія втратила згідно з Нейїським договором.
6. Яка подія відбулася наприкінці вересня 1918 р. в селі Владай у Болгарії?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Якою була політика румунського керівництва в роки Першої світової війни?
2. Визначте особливості економічного розвитку Румунії в міжвоєнний період.
3. Які основні реформи провів уряд Стамболійського?
4. У чому проявилася криза влади в Болгарії 1918 р.?
5. Які цілі й наслідки мало вересневе повстання в Болгарії в 1923 р.?

III. Для обговорення в групі

1. У чому полягали передумови державного перевороту в Болгарії у 1923 р.?
2. Чи могло народовладдя у формі селянської республіки, як його бачив Стамболійський, вирішити соціально-економічні проблеми у країні?

IV. Робота з географічними назвами

З перерахованих земель і країн назвіть ті, які за мирними договорами 1919–1920 рр. увійшли до складу Румунії: Сербія, Хорватія, Буковина, Трансільванія, Східний Банат, Південна Добруджа, Північна Кароліна, Бессарабія.

V. Творчі завдання

Які сучасні проблеми міжнаціональних та міжнародних відносин на півдні Європи своїм корінням сягають подій історії Румунії 1920-х рр.?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

27 вересня 1918 р.	проголошення республіки в Болгарії
29 вересня 1918 р.	початок Владайського повстання
27 листопада 1919 р.	підписання Нейїського мирного договору
березень 1923 р.	прийняття Конституції Румунії
червень 1923 р.	державний переворот у Болгарії, встановлення військової диктатури

§26. Найважливіші досягнення в галузі освіти, науки і техніки

1. УДОСКОНАЛЮВАННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ. ЗРОСТАННЯ РІВНЯ ЗАГАЛЬНОЇ І ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ Й АМЕРИКИ

Масовий характер освіти. Зміна її структури і змісту. Новий технічний рівень виробництва, його ускладнення і спеціалізація, масовий характер і стандартизація вимагали поліпшення загальноосвітнього рівня та технічної підготовки населення. У XX ст. істотно змінювались структура і зміст освіти в різних країнах, вона ставала все більш масовою і доступною.

Змін зазнавав *зміст* освіти, що було обумовлено *нагромадженням і систематизацією* знань у різних галузях науки. Визначилась *спеціалізація і диференціація* освіти. Освіта все більше набувала *прикладного характеру*.

Особливості розвитку освіти в різних країнах. США. У США раніше, ніж в інших країнах, була впроваджена *загальна безкоштовна початкова і середня освіта*. У 1920-ті рр. багато штатів ухвалили закони про *загальну середню освіту*, що забезпечило доступ до неї широких верств населення. Професійні школи, молодші коледжі випускали висококваліфікованих робітників. Система *вищої освіти* включала університети, інститути, коледжі з різними термінами навчання. Провідними навчальними закладами, всесвітньо відомими науковими центрами ставали *Гарвардський, Стенфордський, Принстонський, Колумбійський, Єльський університети, Массачусетський технологічний інститут* та інші.

Велика Британія. У Британії в 1918 р. був оприлюднений закон про освіту, за яким діти з 5 до 14 років обов'язково повинні були навчатися в школах. *Лондонський, Кембриджський, Оксфордський, Единбурзький університети* – стали своєрідною Меккою для кращих наукових сил світу і залучали талановиту молодь з багатьох країн *Європи, Америки, Азії та Африки*. Освіта ставала доступною для різних соціальних верств суспільства. З 1920 р. жінки могли одержувати вищу освіту в Оксфорді.

Франція. Ще наприкінці XIX ст. в країні було обов'язкове навчання дітей незалежно від статі з 6 до 13 років. На початку XX ст. була затверджена нова структура середньої школи, яка зрівняла класичні та реальні навчальні заклади у праві надання подальшої освіти.

Німеччина. Центрами освіти і зосередження наукових сил країни стали *Гейдельберзький, Кельнський, Лейпцизький, Берлінський університети*.

Радянська Росія і СРСР. У Радянській Росії наркомат освіти прийняв у 1918 р. радикальну програму розвитку безкоштовної, обов'язкової й атеїстичної освіти. Одним із головних завдань «культурної революції» було формування нової «соціалістичної культури». Разом з тим нова влада багато зробила для ліквідації безграмотності в країні, де на 1917 р. 75 % населення не вміло читати і писати. Розвивалося навчання мовами народів СРСР, на 1921 р. у країні нараховувалося 244 вузи. При багатьох з них

діяли *робітфаки* (робітничі факультети), які здійснювали підготовку робітничої молоді для одержання вищої освіти. Проте система освіти, як і все культурне життя країни, була підкорена *ідеологічним догмам* влади.

У міжвоєнний період соціальна і практична значимість освіти в усьому світі помітно зросла, але в тоталітарних державах вона була поставлена на службу правлячим у них режимам.

2. НАЙВАЖЛИВІШІ ДОСЯГНЕННЯ НАУКИ

Фізика. 1920–30-ті рр. були етапними в розвитку багатьох наук і на-

Нобелівські премії – міжнародні премії, названі на честь їхнього засновника шведського інженера-хіміка, винахідника динаміту А. Б. Нобеля. Присуджуються щорічно з 1901 р. за видатні роботи в галузі фізики, хімії, медицини і фізіології, економіки (з 1969), літератури, за діяльність у зміцненні миру.

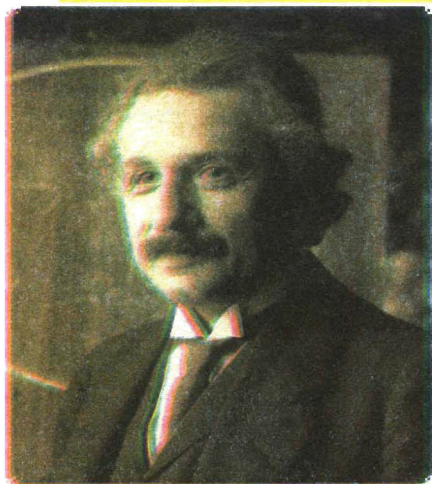

Медаль Нобелівського лауреата

самперед фізики. У 1897 р. англійський фізик **Дж. Томсон** відкрив першу елементарну частку, яка входить до складу атома – *електрон*. У 1901 р. німецький фізик **М. Планк** встановив, що енергія виділяється не суцільним потоком, а окремими *пучками* – *квантами*. За розробку квантової теорії відомому вченому у 1918 р.

було присуджено *Нобелівську премію*.

У 1905 р. німецький фізик **А. Ейнштейн** заклав основи теорії відносності, яка змусила переглянути багато традиційних уявлень про простір, час і рух. Визначаючи рух світла у вакуумі, залежність його напрямку і швидкості від джерела світла, вчений зробив висновок, що абсолютного, незалежного від спостерігача, простору і часу не існує.

Альберт Ейнштейн

Ейнштейн Альберт (1879–1955) – видатний фізик-теоретик, один із засновників сучасної фізики, почесний іноземний член АН СРСР (1926). Народився у Німеччині в м. Ульм, жив у Швейцарії (з 1893), Німеччині (з 1914) і США (з 1933). Створив спеціальну і загальну теорію відносності. Відкрив закон взаємодії маси й енергії. Автор основних праць з квантової теорії; запровадив поняття фотона (1905), встановив закон фотоэффекта, основний закон фотохімії. З 1933 р. працював над проблемами космології і єдиної теорії поля. У 30-ті рр. активно виступав проти фашизму і війни; у 40-ві рр. – проти застосування ядерної зброї. У 1940 р. підписав лист президенту США про небезпеку створення ядерної зброї в Німеччині. У 1921 р. удостоєний Нобелівської премії.

Значний внесок у розвиток сучасної теоретичної й експериментальної фізики зробив видатний італійський фізик **Е. Фермі**, один із творців ядерної і нейтронної фізики, Нобелівський лауреат.

Розглянувши закони мікросвіту з позицій теорії відносності, відомий англійський учений **П. Дірак** у 1926–1927 рр. розробив новий напрямок фізичного знання – *релятивістську квантову механіку*.

У 1932 р. американський учений **К. Андерсон** знайшов цю «анти-частку» у складі космічних променів і назвав її *позитроном*. Було також встановлено, що при деяких умовах електрони і позитрони можуть взаємопоглинатися, перетворюючись на частки електромагнітного випромінювання (*фотони*), чи, навпаки, виникати з фотонів. У цьому ж році англійський фізик **Дж. Чедвік** відкрив ще одну елементарну частку – *нейтрон*, – що не мала електричного заряду. Завдяки цьому відкриттю фізична інтерпретація періодичної системи елементів була в цілому завершена.

Відомий голландський фізик **П. Дебай** розширив знання про зв'язки між *атомами і молекулами*. Він розробив дипольну теорію діелектриків, а також рентгенівський метод дослідження полікристалічних матеріалів.

Досягнення фізики мали вплив і на інші науки. Поняття і методи, вироблені при вивченні мікросвіту, засвоювалися та застосовувалися в біології, хімії і медицині, збагачували всі галузі природознавства.

Математика. Універсального значення для природознавства у 1920-і рр. набули досягнення *математичних наук* – дослідження в галузі математичної логіки, теорії чисел, функціонального аналізу, топології та інших.

Найбільших успіхів досягли математичні школи в *Німеччині, Франції, СРСР, США*. Широку популярність здобули праці відомих математиків **Д. Гільберта (Німеччина), Ж. Адамара (Франція), І. Виноградова (СРСР), Дж. Біркгофа (США)**.

Астрономія. Радіус доступної для досліджень частини Всесвіту надзвичайно збільшився. У 1930 р. за допомогою фотографії була відкрита дев'ята планета нашої сонячної системи – *Плутон*, існування якої раніше було визнано в результаті відповідних обчислень. Було відкрито безліч інших *Галактик*, що до цього здавалися скупченням первинної матерії. Те, що ці «скупчення» є «позагалактичними» (розташованими за межами нашої Галактики) зоряними системами, довів **К. Лундмарк** у 1920 р.

Біофізика і біохімія. Широке застосування фізичних і хімічних методів у дослідженнях з біології привело до створення *біофізики і біохімії*.

Учені проникли в таємниці будови *білка*, розпочали вивчення процесів *обміну речовин*, знайшли, а потім і отримали штучно *перші вітаміни й антибіотики* (стрептоміцин, пеніцилін). У дослідженні біологів використовувалися рентгеноскопія, електронні мікроскопи.

Медицина. У медицині почали використовуватися *електрокардіографи і електроенцефалографи* – апарати для дослідження діяльності серцевого м'язу і головного мозку. Великого прогресу було досягнуто у дослідженні живих тканин.

Іван Павлов

Величезне значення як для фізіології, так і для медицини мало вивчення *вищої нервової діяльності* академіком **І. Павловим** та його школою. Розроблена Павловим *теорія умовних рефлексів* дозволила розкрити зв'язок між зовнішніми подразнюючими агентами (зовнішнім середовищем) і відповідною діяльністю організму. Проблема взаємодії організму і зовнішнього середовища посіла центральне місце в розробці ключових питань теорії еволюції.

Значна роль у розвитку *медицини і психіатрії* в цей період належить австрійському вченому **З. Фрейду**. Він розробив теорію *психосексуального* розвитку індивіда. У формуванні характеру і його патології він відводив головну роль переживанням ран-

нього дитинства. Фрейд був одним з ініціаторів практичного застосування методу *психоаналізу* при лікуванні різних захворювань.

Науки про землю. Успіхи фізики і хімії вплинули на розвиток наук про Землю (*геофізика, геохімія*). Розвідка корисних копалин здобула у своє розпорядження нові методи пошукових робіт, нові прилади й інструменти.

3. ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС

Науково-технічний прогрес. Досягнення фундаментальних і галузевих наук почали широко впроваджуватися на практиці і сприяли появі та повсякденному використанню нових технологій, машин і механізмів.

Починаючи з XX ст., наука поступово перетворювалася на *безпосередню продуктивну силу*. У 1920-ті рр. почалася *науково-технічна революція (НТР)*, яка багато в чому визначила розвиток сучасної цивілізації.

Масове виробництво і використання електроенергії. Електрика перетворилася у *вирішальний фактор* становлення нових енергоємних галузей промисловості та здійснення різних систем механізації й автоматизації технологічних процесів. Виробництво електроенергії зростало переважно за рахунок будівництва *теплових електростанцій (ТЕЦ)*, на які в цей період припадало близько 80% обсягів вироблення продукції. У країнах, які володіли великими водними ресурсами, почали будуватися *гідроелектростанції (ГЕС)*. Інтенсивно створювалися енергетичні системи зі спільними електротехнічними мережами, що дозволили регулювати розподіл енергії між споживачами. З 1920-х рр. у США, а потім і в інших країнах розвивались засоби автоматизації в управлінні електростанціями.

Двигунобудування. На початку 1920-х рр. провідне місце належало *двигунам внутрішнього згоряння*, сумарна потужність яких становила 75% загальної потужності всіх первинних двигунів у світі (1920). Вели-

чезний попит на двигуни внутрішнього згоряння переживала автомобільна і тракторна галузі промисловості. Широке застосування вони знайшли на морському та річковому транспорті й особливо в авіації. Тоді ж поряд з поршневими двигунами все більшої уваги фахівці почали приділяти газотурбінним і реактивним двигунам. Газотурбінні двигуни розроблялися вченими й інженерами *Німеччини, Франції, Росії* ще на початку ХХ ст.

Реактивні двигуни конструювалися на основі теоретичних робіт *Р. Есно-Пельтрі (Франція), Р. Годдарда (США), Г. Оберта (Німеччина)* та інших. У 1926 р. у США, а в 30-ті рр. в Німеччині і СРСР відбувся запуск перших ракет на рідкому паливі.

Тривалий час залишалися маловідомими на батьківщині розробки в галузі ракетобудування *талановитого українського вченого Ю. Кондратюка*. Його праці, перекладені англійською мовою, широко використовувалися в США для підготовки космічних експедицій на Місяць.

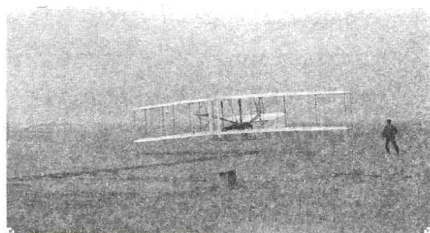
Машинобудування. Найбільш важливим нововведенням у техніці машинобудування стало спеціалізоване *потоково-масове (конвеєрне) виробництво*. Саме в такому великосерійному машинобудуванні широко здійснювався перехід до використання напівавтоматичних і автоматичних металообробних верстатів із твердосплавними різальними інструментами.

Масовий випуск виробів настійно вимагав їхньої стандартизації, зменшення різнотипності, добору найдоцільніших конструкцій і матеріалів, забезпечення взаємозамінності вузлів та деталей. Роботи з *промислової стандартизації* набули великого розмаху і були прирівняні до категорії державних програм спочатку у *Великій Британії (1901)*, потім у *США і Німеччині (1917)*, *Франції (1918)*, *СРСР (1924)*, у *Японії й інших країнах*.

Автомобілебудування. У першій половині ХХ ст. автомобілі ставали все більш *дешевими, швидкими та доступними* для покупців. Автомобіль став найпопулярнішим транспортним засобом, а автомобілебудування – найважливішою галуззю промисловості. Лідером автомобільної промисловості стали *США*, де фордівська модель у 1908 р. поклала початок масовому виробництву автомобілів. У 1929 р. на 100 жителів *США* припадало 21,7 автомобілів; у *Британії і Франції* – 3,2; а в *Німеччині* – 1. Центром автомобільної промисловості США став *Детройт*, де розмістилися корпорації «Форд», «Дженерал моторз» і «Крайслер моторз кар».

Видатна роль у розвитку світового автомобілебудування належить відомим інженерам і організаторам виробництва *К. Бенцу, Г. Даймлеру, Ф. Порше (Німеччина), П. д'Левассору (Франція), Д. Дуранту, Г. Форду (США)*.

Авіація. Надзвичайно швидко зростали темпи розвитку авіації. У 1903 р. брати *Райт* здійснили перший керований політ на своєму «Флайер-1», виготовленому з дерева, дроту і тканини. Аеродинамічні дослідження, поступовий перехід до

Перший польот «Флайера-1»

суцільнометалевих конструкцій (*Г. Юнкерс у Німеччині, А. Туполєв у СРСР*), підвищення потужності двигунів визначило наростання швидкості польотів. У міжвоєнний період починається широкомасштабне застосування авіації як одного з *основних засобів транспорту*. Цьому передували льотні випробування і прокладання нових повітряних шляхів. У червні 1919 р. британські авіатори *Дж. Елкок і А. Браун* вперше перетнули *Атлантичний океан*, політ тривав 16 годин і 27 хвилин. У 1926 р. англійський пілот *А. Кобем* здійснив авіапереліт з *Південної Англії в м. Кейптаун (Південна Африка)*. У 1927 р. американець *Ч. Ліндберг* за 33 години і 30 хвилин зробив безпересадковий переліт з *Нью-Йорка до Парижа*.

Телебачення. Із середини 1920-х рр. почали здійснюватися телевізійні передачі. Перша система телепередач була продемонстрована в 20-ті рр. у *Великій Британії Дж. Бердом*.

Телеграф і телефон. У 1926 р. був установлений трансатлантичний телефонний зв'язок між *Лондоном і Нью-Йорком*, заснований на використанні досягнень радіотехніки. Перші досліди у сфері радіомовлення були виконані в 1919 р. у *Радянській Росії, Франції, Великій Британії (1922), Німеччині (1923)* та в інших країнах.

Розвиток технічних можливостей кінематографа. У 1920-ті рр. після багатьох невдалих спроб окремо відтворити зображення і супроводжуючий його звук, записаний на грамофонних дисках, у *Німеччині, США, СРСР* удалося розробити оптичні методи звукозапису на плівці, що поклав початок широкому поширенню *звукового кіно*.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Які країни досягли найбільших успіхів у розвитку освіти у 1920-ті рр.?
2. Назвіть декілька імен відомих Вам лауреатів Нобелівської премії у галузі фізики, хімії, медицини і фізіології.
3. Про кого йде мова? Австрійський лікар-психіатр зробив значний внесок у розвиток психіатрії. У формуванні характеру та його патології головну роль він відводив переживанням дитинства. Був одним з ініціаторів застосування методу психоаналізу при лікуванні різних захворювань.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Розкажіть про прогрес автомобілебудування в міжвоєнний період.
2. Який внесок зробили в розвиток науки А. Ейнштейн, Н. Бор, Е. Фермі?
3. Якими були основні передумови переходу до масового виробництва і розширення застосування електроенергії?
4. Назвіть передумови появи нових зразків техніки і технологій у 1920-ті рр.
5. Визначте нові тенденції в розвитку освіти у 1920-ті рр.

III. Для обговорення в групі

1. У чому полягає практичне значення досягнень науки і техніки у 1920-ті рр.?
2. Як розвиток науки стимулював процес розвитку виробництва і як розвиток виробництва стимулював розвиток науки?

IV. Творчі завдання

Наскільки нові відкриття в науці визначали загальний прогрес людства?

§27. Основні ідеї й течії у розвитку культури. Нові напрямки в літературі

1. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ У РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Творчість письменників «втраченого покоління». 1920-ті рр. ознаменувалися новим явищем у літературі – творчістю письменників «втраченого покоління» – *Е. Хемінгуей (США), Р. Олдінгтона (Велика Британія), Е.М. Ремарка (Німеччина)* та інших. Їхнє творче становлення відбулося *в роки війни*, тому саме ці письменники найбільш гостро зобразили зміну цінностей, що відбулася після її закінчення. Герої їхніх романів – сильні молоді люди, які багато пережили і розчарувалися. Здебільшого вони не стали циніками: вони знають ціну чоловічій дружбі, відданості, любові, для них усе це, можливо, останнє виправдання сенсу життя.

Однак нерідко такі люди не могли знайти для себе застосування в насколишньому світі, почували себе «пригніченими» у величезних промислових містах, де людина уподібнювалася до гвинтика якогось великого механізму. Для визначення такого роду героїв і виник термін **«втрачене покоління»**, який вперше використала американська письменниця *Г. Стайн*. Одночасно ним почали позначати напрямок у літературі ХХ ст., який відобразив протест проти нелюдської бойні Першої світової війни.

Література Австрії і Німеччини. Істотно змінили спрямованість літературного процесу нацизм, що тільки зароджувався, і загроза нової світової війни. У зв'язку з цим у літературі *Західної Європи* все частіше розкриваються філософські, загальнолюдські проблеми. Так, у відомій трилогії *Т. Манна «Йосип та його брати» (1933–1934)* у поетичній формі роману-міфу та біблійної історії порушується питання про красу й гармонію людської природи, про жахи насильства над особистістю.

Манн Томас (1875–1955) – німецький письменник, народився в стародавній бюргерській родині. Популярність Манну приніс уже перший роман «Будденброки» (1901) – розповідь про долю чотирьох поколінь любекського патриціанського роду. Червоною ниткою через увесь твір проходить думка автора про загальний занепад німецького суспільства, почуття вичерпаності колишніх форм життя. Світове визнання завоював роман «Чарівна гора» про життя в Німеччині наприкінці Першої світової війни. Головний герой проходить складний шлях до усвідомлення гуманізму, неприйняття насильства. У 1929 р. Т. Манну була присуджена Нобелівська премія. У другій половині 20-х рр. Т. Манн активно виступає як критик і публіцист. Він бореться проти зростаючої небезпеки гітлеризму (статті «Німецька мова», «Звернення до розуму» та ін.). Антифашистськими ідеями перейнята його новела «Маріо і чарівник», історична трилогія «Йосип і його брати». Перехід до широкого зображення історичної і сучасної дійсності та висування масштабних героїв дозволили письменнику безпосередньо і повно зобразити гострі проблеми епохи.

Томас Манн

Антифашистський пафос пронизує й історико-філософський роман **Л. Фейхтвангера** *«Іудейська війна»*, у якому руйнування і варварство переборюються вірою в розум і справедливість. Антивоєнна тема гостро звучала у трагічному романі **Е.М. Ремарка** *«На Західному фронті без змін»* (1929), у творчості поетів-експресіоністів **Г. Тракля**, **Г. Бенна**, **Ф. Верфеля**. Багато хто з них пережив жахіття Першої світової війни, а деякі, як, зокрема **Г. Бенн**, загинули. Видатний австрійський поет і прозаїк **С. Цвейг** у своїх творах привернув увагу до цінності людської особистості.

Література Італії. Майже одночасно в цій країні з'явилися два маніфести – «Маніфест фашистських інтелектуалів» і відповідний «Маніфест антифашистських інтелектуалів». У романах **А. Моравія**, видатного італійського прозаїка, розкриваються такі проблеми 20–30-х рр. як байдужість, конформізм, моральне безсилля (*«Байдужі»*, 1929).

Література Франції. Антивоєнна тематика у французькій літературі представлена творчістю **А. Барбюса**. Його романи *«Вогонь»* (1916) і *«Ясність»* (1919) написані за кращими традиціями реалізму. У 20-ті рр. він став одним з організаторів антивоєнної групи *«Кларте»*, яка об'єднала прогресивних письменників різних країн для боротьби проти насильства.

Широкий спектр моральних і соціальних проблем розкривається у творчості **Р. Роллана**, у 1915 р. удостоєний Нобелівської премії. Антивоєнні погляди Роллана по-різному висловлені в драматичній сатирі *«Лілюлі»* і в ліричній повісті *«П'єр і Люс»*. Разом з **А. Барбюсом** Ромен Роллан був натхненником міжнародного антифашистського руху. Основний художній твір Роллана після Першої світової війни – роман *«Зачарована душа»* (1922–1933), який застерігає людство від небезпеки фашизму.

Література Великої Британії. В англійській літературі яскравим виразником ідей «втраченого покоління» став **Р. Олдінгтон**. У своєму романі *«Смерть героя»* (1929) він розповів про трагедію молодого покоління, зломленого жахами війни. Сам письменник назвав свій роман *«надгробним плачем, слабкою спробою створити пам'ятник поколінню, яке на багатотисячох сподівалося, чесно боролось і глибоко страждало»*.

Дж. Голсуорсі, почавши літературну діяльність як неоромантик, все більш тяжіє до соціально-психологічного роману. Так виникає ідея створення циклу про долю однієї родини – Форсайтів – на тлі складних суспільних явищ часу (трилогія *«Сага про Форсайтів»*). Виступаючи як публіцист, Голсуорсі виражав гуманістичні погляди, а у своїх статтях розвивав принципи реалізму. Він був удостоєний Нобелівської премії у 1929 р.

В англійській літературі розвивалися традиції соціального реалістичного і психолого-аналітичного роману (творчість **А. Кроніна**, **В. Вулф**).

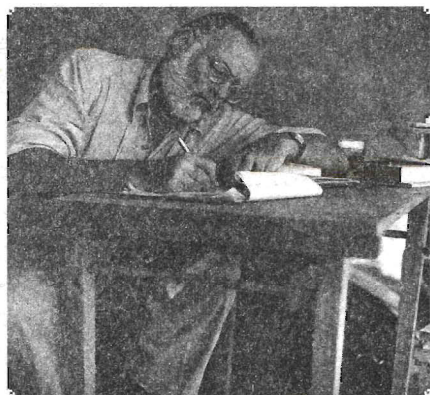
Вірші **Т. Еліота** створили особливу поетичну мову того часу.

Своєрідною енциклопедією літературних жанрів і форм стали п'єси найвидатнішого англійського письменника-драматурга **Б. Шоу**. Вже у перших романах визначилося ядро його творчого методу – парадокс як засіб повалення ідеологічних догм. У п'єсі *«Будинок, де розбиваються*

серця» Шоу викриває паразитизм офіційного суспільства, втрату ним духовних цінностей. У 1925 р. йому було присуджено Нобелівську премію.

Література США. «Ера великого процвітання» Америки піддалася нещадному аналізу в знаменитому романі *Т. Драйзера* «Американська трагедія». В образі Клайда Гріффітса, одержимого жагою наживи, Драйзер втілює тип середнього американця, який живе ілюзіями, що нерідко штовхають його на злочини.

Легенда американської літератури – *Е. Хемінгуей* – учасник бойових дій в Іспанії, блискучий журналіст. Герої його твору «*Прощай, зброє*» (1929) показані в буденних воєнних ситуаціях, що не послаблює сили трагічного узагальнення і філософського підтексту. Війна в його творах є загальнолюдською трагедією, зумовленою ланцюговою реакцією насильства. Письменник підкреслює, що протест проти війни породжує внутрішній розлад, відчуття самотності й неспроможності людини.

Ернест Хемінгуей

Всесвітню славу здобув роман *М. Мітчелл* «*Розвіяні вітром*», виданий у 1936 р. Гострі соціальні проблеми життя американського суспільства відобразив роман *Дж. Стейнбека* «*Грона гніву*».

Література Іспанії. Іспанська література відгукнулася на події 20–30-х рр. видатними творами поетів *Р. Альберті* й *А. Мачадо-і-Руїса*, романіста й філософа *М. де Унамуну*.

Однак найбільш яскраво й повно відобразив дух епохи, трагічну долю іспанського народу поет і драматург *Ф. Гарсія Лорка*. Він створив яскравий поетичний стиль, насичений особливою «іспанською» образністю, у якому нерозривно сплелися пристрась і смерть, контрасти в природі й людині, воля і рабство. Збірка віршів «*Циганський романсеро*» (1928) – це натхненна пісня про Андалусію, про іспанську душу та її фантазії.

Література Індії. *Р. Тагор* поєднав у своїй творчості традиції індійської літератури з європейськими художніми течіями (романтизм, експресіонізм). У 1913 р. він отримав Нобелівську премію. Підсумки Першої світової війни, власні враження від поїздок у післявоєнну Європу і роздуми над долями народів відобразилися в публіцистичних творах поета.

Пошук нових ідей і засобів вираження. У нових творах відображалися сучасні, найбільш хвилюючі питання життя. Різко змінилися засоби вираження: письменники виступали в ролі «першовідкривачів» нових можливостей мови літератури. Так народжується велика група творів, зокрема й літературних, котрі прийнято називати *авангардними*.

У своєму багатотомному романі «*У пошуках утраченого часу*» *М. Пруст* показує світ, життя через суб'єктивне сприйняття; поточні враження, що змінюють одне одного. Тому події в романі розгортаються не

Авангардизм – умовна назва художніх течій і напрямків у літературі й мистецтві ХХ ст., що поривають з існуючими, усталеними нормами і традиціями художньої практики, насамперед з реалізмом. Для авангардизму характерні пошуки нових, незвичайних засобів художньої виразності. Авангардисти розглядають літературу і мистецтво як особливе, позбавлене соціальної значимості естетичне середовище.

за хронологією, а лише в тому порядку, як вони з'являються у свідомості героя. Своєрідним «героєм роману» стає *пам'ять, почуття часу*, пережиті кожною людиною по-своєму.

Психологічні «екскурси» авангардної літератури призвели до створення нового художнього методу – *«поток свідомості»* – передачі безперервності людського мислення. Цей метод уперше визначився в романі *Дж. Джойса «Улісс» (1922)*.

Проблеми «зацькованої» і самотньої людини розкриваються у творчості **Ф. Кафки**, що тісно пов'язана з традиціями *Бальзака і Достоевського*. Вже у збірці новел *«Споглядання» (1904–1910)* письменник занурює своїх героїв у безглузді й абсурдні ситуації, оголюючи жахливе знецінювання самого людського життя. Страшно, що покарання людині найчастіше у Кафки виносить родина (*«Вирок»*). Сторонність, відчуженість людини від навколишнього світу розкривається у знаменитій метафорі Кафки: перетворенні людини в таргана (*«Перетворення»*). А в романі *«Процес» (1914–1915)* суд над людиною – це щось величезне, невизначене. Так судить героя вся реальність навколишнього світу. Головне питання, яке мучить героя: *«За що?»* – може вирішитися лише в його моральному суді над самим собою. Однак це теж навряд чи можливо. Реальність виявляється не можливою, а ілюзорною, фантазмагоричною, безглуздою.

Російська література. Надзвичайний розквіт російської літератури на початку століття, що увійшов в історію як *«срібний вік»* російської культури, був пов'язаний насамперед із творчістю російських поетів *А. Ахматової і М. Цветаєвої, О. Мандельштама і М. Волошина, К. Бальмонта і С. Єсеніна*. Унікальна розмаїтість художніх манер, глибоке розкриття можливостей поезії, духовність і могутній оновлюючий пафос – все це ставить *російську поезію «срібного віку»* на одне з головних місць у світовій літературі ХХ ст. Психологізм наповнив сторінки оповідань *О. Купріна та І. Буніна*, герої яких нерідко були незвичайними людьми, однак програвали у зіткненні з російською дійсністю.

У прозі **М. Горького** приваблюють романтичний пафос, прагнення людини до високих ідеалів, унікальність людської особистості. У циклі оповідань *«По Русі»* письменник розмірковує про російський національний характер, розкриває його різноманіття й унікальність.

Особливий напрямок у російській літературі 1920–30-х рр. становили твори **М. Зощенка, А. Платонова, М. Булгакова, Б. Пильняка, Є. Замятіна, В. Набокова, І. Ільфа та Є. Петрова**.

Трагічною була доля **М. Булгакова**, романи і п'єси якого значно вплинули на розвиток світової літератури, а роман *«Майстер і Маргарита»*

(1929–1940) і донині вважається неперевершеним зразком переплетіння філософських і сатиричних мотивів, психологізму і фантазмагорії, високої біблійної образності і «знижених» гостро-суспільних типів. Його широко відомі п'єси «Дні Турбіних», «Біг», роман «Біла гвардія» змушують глибоко задумуватися над трагедією громадянської війни.

2. УМОВИ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРИ В ТОТАЛІТАРНИХ І ДЕМОКРАТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ

Література в країнах з тоталітарними режимами (СРСР, Німеччина, Італія, Японія) використовувалася для формування необхідної владі суспільної свідомості й контролю над нею. Вона перетворилася на інструмент пропаганди і засіб впливу на особистість.

СРСР. У СРСР основним методом у літературі вважався «соціалістичний реалізм». Чиновники від літератури ревно захищали принцип «партиїності» літератури, який ще в 1905 р. обґрунтував **В. Ленін**. Усе, що йому не відповідало, не мало права на існування. Під принципом «партиїності» сталінський режим розумів насамперед «вірність ідеалам соціалізму і марксизму-ленінізму». Письменників зобов'язували прославляти радянську дійсність. До тих, хто не міг чи не хотів пристосовуватися, використовували репресивні методи. Жертвами сталінізму стали **Б. Пильняк, І. Бабель, О. Мандельштам, Б. Ясенський, М. Кольцов, М. Клюєв** і багато інших відомих майстрів слова.

З іншого боку, більшовицький режим намагався використовувати авторитет «червоних письменників» для зміцнення своєї влади. У пошані були тільки ті письменники, що зуміли пристосуватися до потреб офіційної ідеології. Серед них – **Д. Бедний, В. Маяковський, М. Тихонов, О. Жаков, М. Светлов, М. Шолохов, Е. Багрицький** і багато інших.

Німеччина. Діяльність німецьких письменників була під невисипущим контролем міністерства пропаганди. Вірних слуг нацизму заохочували, а супротивників і хитких спочатку залякували, «невиправних» відправляли в концентраційні табори. Після встановлення в Німеччині нацистської диктатури з країни змушені були емігрувати **Т. Манн, Л. Фейхтвангер, Е.М. Ремарк, Л. Франк, Б. Брехт, А. Зегерс, Е. Вайнерт** і багато інших.

Італія. Прихід до влади фашистів в Італії спричинив відхід частини майстрів слова від реалістичних традицій і соціальної проблематики. Ілюзорною втечею від дійсності були «магічний реалізм» **М. Бонтемпеллі**, фаталізм історичних романів **Р. Бакеллі**, де історія суспільства розглядалася з релігійною зумовленістю. У поезії 20–30-х рр. панували мотиви самотності, трагічного відчуття світу, виражені у витонченій поетичній формі (**Дж. Унгаретті, Е. Монтале, У. Саба**).

Японія. У 1930-ті рр. в японській літературі панували тенденції прославлення «священної війни». На сторінках книг і журналів за допомогою всіх доступних засобів прославлявся імператор, непохитність його влади. Віддати своє життя за японського монарха, як закликали численні твори літератури, вважалося метою життя і проявом вищої доблесті для японців.

Література в країнах Заходу. У західних демократичних країнах письменники, звичайно, мали набагато більше *свободи* у своїй літературній творчості. Однак література на Заході була значною мірою *комерціалізована*, змушена реагувати на смаки і потреби масового читача. Особливу популярність тут мали *пригодницька література, фантастика, психологічні романи*. Велику популярність мали твори *детективного жанру*. Масовими тиражами видавалися книги *А. Крісті (Велика Британія), Р. Стаута та Е. Гарднера (США), Ж. Сіменона (Франція)*.

У політичному відношенні та ідеологічній орієнтації література Заходу була досить різноманітною і, як правило, відображала реалії життя. Проте на перше місце поступово виходили *проблеми боротьби особистості* за виживання в непростих умовах буття, прагнення людини до волі, незалежності та самовдосконалення. Письменники західних країн переважно вороже ставилися до фашизму, до будь-яких проявів насильства і спроб обмеження демократії.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Назвіть ім'я німецького письменника, автора роману «Будденброки», «Йосип і його брати» та інших.
2. Назвіть декілька письменників, які були удостоєні Нобелівської премії.
3. Про кого йде мова? Відомий французький письменник, громадський діяч. Разом з А. Барбюсом був організатором і натхненником міжнародного антифашистського руху. Автор низки книг про Французьку революцію кінця XVIII ст., діячів світової культури. У романі «Зачарована душа» застерігав від загрози фашизму, що насувалася. У 1915 р. удостоєний Нобелівської премії.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Коротко розкажіть про тематику творів Т. Манна.
2. Що Ви знаєте про термін «втрачене покоління», який з'явився у світовій літературі в 1920-ті рр.?
3. Розкажіть про творчість письменників авангардистського напрямку.
4. Яке місце у творчості письменників міжвоєнного періоду займала антивоєнна і антифашистська тематика?
5. Порівняйте умови розвитку літератури в тоталітарних і демократичних державах.
6. Чому так званий метод «соціалістичного реалізму» став визначальним у розвитку літератури Радянського Союзу?

III. Для обговорення в групі

1. Яке місце в міжвоєнний період займала так звана «масова література»? Чим можна пояснити комерціалізацію літератури в західних країнах?
2. Чому, на Вашу думку, в літературі 1920-х рр. провідні позиції займали твори про людину та її внутрішній світ?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «втрачене покоління», «авангардизм».

V. Творчі завдання

Як Ви вважаєте, чи змінилася в міжвоєнний період значимість літератури в суспільстві? У якій мірі вона формувала суспільну свідомість людей у ці роки?

§28. Нові цінності європейців і американців у 1900–1920-х роках. Нові напрямки в мистецтві

1. НАЙВАЖЛИВІШІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МИСТЕЦТВА

Ідеологізація та політизованість мистецтва були пов'язані з посиленням громадянської активності в багатьох країнах Європи, соціальними потрясіннями, встановленням диктаторських режимів.

Виражаючи боротьбу між демократією і тоталітаризмом, між гуманізмом і жорстокістю, мистецтво, з одного боку, набуло рис плакатності й публіцистичної гостроти у затвердженні благородних ідеалів. З іншого боку, тоталітарні системи, що продовжували виникати, зумовили існування свого «обслуговуючого» мистецтва, не менш «голосного» і агітуючого.

Зростання песимізму і розчарованості. Віра в прогрес людства, пов'язана з блискучими успіхами науки і зростанням добробуту людей, поступово замінювалася хворобливими сумнівами, переоцінкою цінностей, почуттям тривоги за майбутнє людства. Характерною рисою суспільної свідомості міжвоєнного періоду стало відчуття занепаду європейської цивілізації, відчуття, що на початку століття було поширене серед частини європейських інтелектуалів, названих *декадентами*.

Значну популярність здобула книга німецького історика і математика **О. Шпенглера** «*Присмерк Європи*». У цій книзі історія людства була представлена не як звичний лінійний процес розвитку від дикунства до цивілізації, а як ланцюжок не зв'язаних одна з одною культур, кожна з яких народжується, живе, зазнає піднесення, а потім хилиється до занепаду і вмирає, залишаючи після себе похмурі спогади і руїни. Так і Європа, на думку автора, переживши вищу точку свого розвитку в XVIII ст., вступила в період занепаду, яку раніше минули інші цивілізації.

Художні напрямки та авторські стилі. Усе багатство художніх пошуків у всіх видах мистецтва виникало ніби між двома полюсами: *реалізмом і модернізмом*. Для реалізму характерний раціональний, близький до «матеріалістичного» підхід до життя й навколишнього світу. Для модернізму – ірраціональний підхід до життя й навколишнього світу, запровадження новаторських методів у відображенні дійсності.

Художня географія світу. Величезну роль у висуванні самостійних національних шкіл мали міжнародні виставки, що проводилися в *Берліні, Лондоні, Парижі, Мюнхені, Венеції*. Розширювалися творчі контакти, що сприяло розумінню зростаючої

Освальд Шпенглер

Цікаві подробиці

Внесок українських митців у світову культуру.

У 2009 р. британська газета «Таймс» склала рейтинг 200 найкращих художників світу, які жили в період з початку ХХ століття до наших днів. Перші місця в цьому рейтингу зайняли іспанець Пабло Пікассо, французькі імпресіоністи Поль Сезанн і Клод Моне, основоположник австрійського модернізму Густав Клімт.

До «списку двохсот» увійшли 4 художники, життя яких пов'язане з Україною:

– **Олександр Архипенко**, український художник, скульптор, засновник кубізму;

– **Енді Воргол**, засновник поп-арту, народився у США в родині лемків, емігрантів із Австро-Угорщини;

– **Василь Кандинський**, російський художник, зростав в Одесі;

– **Казимир Малевич**, польський художник, народився в Києві.

значущості мистецтва в добу соціальних катаклізмів і НТР.

Найважливішим регіоном розвитку світового мистецтва цього періоду, крім Європи і США, стала **Латинська Америка**, яка відкрила здивованому європейцю прошарок індіанського фольклору (*Перу, Мексика*), первісне мистецтво племен (*Бразилія*).

У країнах Азії своєрідно поєднувалась естетика східного мистецтва і новоевропейські віяння. Так, на цій основі в *Індії* виникає «бенгальське відродження», у *Китаї* – школа «го-хуа» – відродження національного мистецтва в поєднанні з європейським досягненнями, у *Туреччині й Цейлоні* співіснують традиції середньовічної східної мініатюри, народного живопису та європейські тенденції.

Саме в ХХ столітті виявляється зв'язок мистецтва з усіма сферами життя суспільства.

2. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ МИСТЕЦТВА

Реалізм. Соціальні теми, аналіз дійсності залишаються визначальними для цього напрямку розвитку мистецтва, однак життя бачиться «**новому реалізму**» більш різноманітним, що підлягає не тільки критиці.

Для російських художників **А. Архіпова, Ф. Малявіна** реалістичність пов'язана із зображенням картин народного побуту.

Принципам реалізму відповідають портрети **В. Серова**, пейзажі **І. Грабаря, К. Коровіна (Росія), Ф. Ходлера (Швейцарія)**.

Символізм. Символізм насичує тканину творів яскравими, обов'язково «зримими» образами. Символу завжди властива недомовленість, тому що справжній, духовний зміст світу, як вважали представники цього напрямку, не можна передати звичайними словами. Символісти продовжували прагнення романтиків до пошуків Вічної Краси, яку неможливо знайти в «зримому» житті.

Герой серії картин **М. Врубеля** – *Демон* – символ розчарування, самотності, бунту.

А. Архіпов. Жінка в червоному (1919)

У прелюдиях литовського художника і композитора **М. Чюрльоніса** зустрічаються образи зірки, весни, нудьги і творчості. Вони стають символами світлої краси та гармонії людини і світобудови.

Абстракціонізм. Абстракціонізм – напрямок у європейському мистецтві 1910–20-х рр., який відходить від традиційних образів. Головним завданням абстракціонізму став «прорив» у нову духовну реальність, тому що все зрима і матеріальне, на думку його представників, – оманливе. У цьому переконували й відкриття у науці, які поставили під сумнів багато колишніх уявлень про світ.

В. Кандінський – російський художник, родоначальник абстракціонізму, який працював у Німеччині та інших європейських країнах, починав свою творчість як реаліст. Пошуки привели художника до ідей «розкодування» навколишнього світу, який він представляв у вигляді геометричних фігур, ліній, крапок. Своє бачення світу художник втілював у серіях картин «Імпровізації», «Композиції».

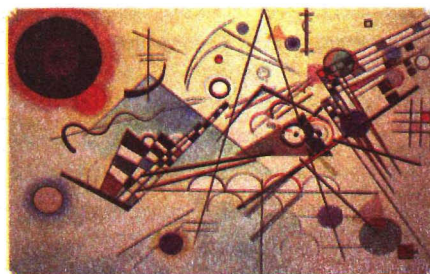
У роботах **К. Малевича**, **П. Мондріана**, які розвивали не просто абстрактне, а *безпредметне мистецтво*, зображення позбавлені всяких зримих зв'язків з будь-якими життєвими формами. Скандально відомий «Чорний квадрат» К. Малевича – образ універсальної і загальної структури світобудови, новий вимір простору і часу. Невипадково свій варіант абстракціонізму Малевич назвав «*супрематизмом*» (від лат. «вищий»).

Кубізм. Кубізм спирався на геометричний аналіз форм реальності. Предмет для кубіста мислився ніби в декількох вимірах – звідси знамениті й характерні «зрушення» на площині, сполучення декількох точок зору на предмет. У результаті кубістського аналізу картина перетворювалася на мозаїку геометричних елементів, а в «синтетичному» кубізмі плоскі фрагменти предметів поєднувалися в мальовничі композиції.

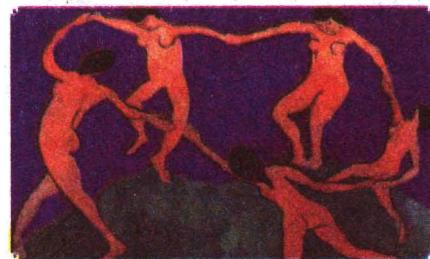
Фовізм. Фовізм (від фр. *fauve* – дикий) – напрямок у мистецтві ХХ ст., який одержав назву в одній з рецензій на виставку Осіннього салону (Париж, 1905). Живопис «без правил», без урахування світла і тіні, обсягу і перспективи – усе це пропонувалося фовістами в особі **А. Дерена**, **А. Марке**, **А. Матісса** й інших. Емоційно-

М. Чюрльоніс. Казка (1908)

В. Кандінський. Композиція VIII (1923)

А. Матісс. Танок (1909)

А. Марке. Париж взимку.
Набережна Бурбон

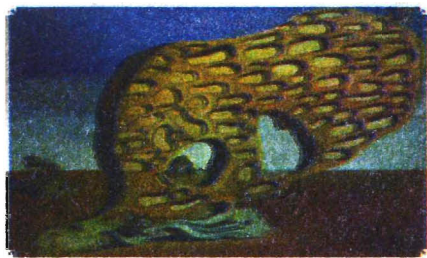
образний аспект зосереджувався здебільшого в незвичайних, яскравих, «диких» сполученнях колірних плям.

Експресіонізм. Експресіонізм (від лат. *expressio* – вираження) – напрямок у мистецтві ХХ ст., який висунув принцип виразності мови і форми як ознаки «перемоги духа над матерією». Експресіонізм як художнє явище сформувався на 1905 р. і виражав насамперед емоційний стан людини. Деформація натури, різкі, пронизливі об-

рази жаху і самотності, ворожості міста, неприхований жахливий вигляд війни визначили особливості художньої мови і тем творів експресіоністів.

Конструктивізм. Конструктивізм – напрямок у мистецтві ХХ ст., який створює абстрактні форми з нових промислових матеріалів і тісно пов'язаний з науково-технічним прогресом. Конструктивізм прагнув за допомогою безпредметної форми знайти компроміс мистецтва і техніки, домогтися яскравого відновлення предметної реальності. Конструктивізм відіграв важливу роль в архітектурі, дизайні та промислового будівництва.

Сюрреалізм. Сюрреалізм (від франц. *surrealisme* – надреалізм) – напрямок у мистецтві ХХ ст., який спирається на людську підсвідомість як єдину справжню реальність. Його представники вважали джерелом мистецтва сферу підсвідомого (інстинкти, сновидіння, галюцинації). Сюрреалісти на чолі із всесвітньо відомим художником **С. Далі** намагалися зобразити ірраціональний світ.

С. Далі. Загадка бажання (1929)

На їхніх картинах, на відміну від аб-

стракціоністів, присутні пізнавані предмети, але часом вони дивно виглядають і знаходяться в незвичайних композиціях, як у сновидіннях. У 30-ті рр. вплив сюрреалізму переходить кордони Європи і поширюється насамперед у США, куди переїхали найвидатніші сюрреалісти.

Практично всі великі напрямки мистецтва цього періоду вплинули на становлення художньої творчості другої половини ХХ ст.

3. ТЕАТР

Театральне мистецтво в СРСР. Торжество реалізму виявилось передусім у визнанні системи **К. Станіславського**, який заснував один з провідних театрів світу – *Московський художній театр (з 1919 р. – МХАТ)*. Його творчість базувалася на глибокій психологізації образу, досягненні максимального «вживання» у роль.

Розвиток умовного, чи експресіоністського, напрямку був багато в чому зобов'язаний впливу режисерської школи **В. Мейерхольда**. Свою

систему підготовки актора він назвав «біомеханікою». Вона поєднувала в собі елементи спорту, циркового мистецтва та наукових досліджень у галузі руху і часу.

У театрах країни працювали видатні актори свого часу – *М. Єрмолова, І. Москвін, В. Качалов, М. Черкасов* та інші.

Доля багатьох акторів і режисерів склалася трагічно: одні були репресовані сталінським режимом, інші покінчили життя самогубством. Радянську сцену заповнили псевдореалістичні спектаклі, які прославляли «досягнення соціалістичної держави», керівну роль ВКП(б) та її вождів.

Театральне мистецтво Німеччини. Видатне значення в розвитку світового театрального мистецтва мала діяльність німецького режисера *М. Рейнхардта*, майстра яскравої театральної виразності, який прославився мистецтвом постановки масових сцен і епізодів.

Творчість *Б. Брехта* була сповнена сміливими експериментами, синтезувала в собі найпрогресивніші тенденції німецької драматургії, увібравши в себе багато з минулого і сучасного світового театру. Його творчість була пройнята гуманістичним і антивоєнним духом. Світову популярність принесла *Брехту* постановка його п'єси «*Трьохгрошова опера*» (1928).

Театральне мистецтво Франції. У Франції в 30-ті рр. великою популярністю користувалося новаторське творче об'єднання – театр «*Картель*». Творча діяльність «Картелю» була в опозиції як до цитаделі класичних традицій – театру «*Комеді Франсез*», так і до розважальних «*театрів бульварів*». Головним гаслом і естетичною програмою «Картелю» було художнє відновлення, а також пошук гармонії і краси, акцент на витончений інтелектуальний стиль.

Одним з найталановитіших режисерів цього театру був *Ш. Дюплен*, який прагнув вижити зі сцени натуралізм і декадентські елементи.

Театральне мистецтво Великої Британії. Відхід від традицій минулого на сценах театрів Великої Британії відбувався набагато повільніше, ніж в інших країнах Західної Європи. Новаторські течії в режисерському мистецтві виявлялися тут дуже слабо. Частково це було пов'язано з тим, що в англійському театрі центральною фігурою завжди був актор, а не режисер і не драматург. Серед англійських акторів найбільшими майстрами показали себе *Дж. Гілгуд, С. Торндайк, Е. Еванс*.

Театральне мистецтво Італії. Герой *Л. Піранделло* – «маленька людина», змушена грати нав'язану їй роль. Страждання і співчуття, що відкрито звучать у п'єсах Піранделло, не відповідали ідеям і догмам фашистської держави. Сам драматург вийшов з фашистської партії, членом якої

К. Станіславський і М. Ліліна у виставі
«Вишневий сад» (1904)

він був, і не бажав співробітничати з Муссоліні. Трагедія втрати людиною самої себе яскраво розкрита ним у п'єсі «*Хто, ніхто, сто тисяч*» (1926).

4. МУЗИКА

Музичне мистецтво Німеччини. Плідно працювали найвидатніші композитори Німеччини *П. Хіндеміт, К. Вайль*, які дотримувались у своїй творчості гуманістичних позицій. Всесвітню славу здобули *Берлінський філармонічний оркестр, Лейпцизький симфонічний оркестр, Дрезденський і Берлінський оперні театри*.

У цей час в Європі розвивалися жанри політичної і масової пісні. У Німеччині в цьому напрямку успішно працювали *Г. Ейслер і Е. Буш*, однак їхня творчість переслідувалася нацистським режимом.

Музичне мистецтво Франції. Після Першої світової війни в музичному мистецтві Франції утверджувалися тенденції неокласицизму, експресіонізму, конструктивізму. Молоді французькі композитори на чолі з *Е. Саті* виступали проти витонченості, відстоювали право на життя «мистецтва повсякденності».

Музичне мистецтво Італії вважалося одним із провідних у світі. Всесвітню славу здобули італійські майстри оперного мистецтва *Е. Карузо, Т. Руффо, Б. Джильї*. Центрами світового оперного мистецтва стали театри «*Ла Скала*» (Мілан), «*Сан-Карло*» (Неаполь), *Римська опера*.

Музичне мистецтво США. На основі національного фольклору розвивалися *блюз* (стиль, що виник із сільської церковної негритянської музики XIX ст.), *джаз* та інші стилі й напрямки. Під впливом джазової музики

Джаз (англ. Jazz) – форма музичного мистецтва, що виникла на межі XIX – XX століття в США як синтез африканської та європейської культур. Серед особливостей джазу – своєрідний ритм, поліритмія; – характерні гармонічні послідовності; – особливості тембрової палітри інструментального та вокального виконання; імпровізаційність, чим особливо славилися джазові музиканти.

всесвітньо відомий американський композитор *Дж. Гершвін* створив свою знамениту оперу «*Поргі і Бесс*». У США зосередилися великі музиканти з усього світу: композитор і піаніст *С. Рахманінов*, диригенти *А. Тосканіні і Л. Стоковський*, піаністи *Я. Хейфіц і А. Рубінштейн*. Світову славу здобули американські симфонічні оркестри – *Бостонський і Філадельфійський*.

Масова естрадна музична культура. З появою радіо починається епоха масової естрадної музичної культури. Пісні буквально відразу, завдяки їх виконанню по радіо і тиражуванню на грамплатівках, ставали надбанням мільйонів слухачів. А їхні виконавці піднімалися до рангу «зірок». Найпопулярнішими серед них були *М. Дмитріх (Німеччина), М. Шевальє (Франція), В. Козін, І. Юр'єва (СРСР)*. Радянська масова пісня, представлена творчістю *І. Дунаєвського, М. Блантера, Д. Шостаковича* та інших композиторів, з одного боку, відображала радість праці та сподівання на краще майбутнє, а з іншого – прославляла «звершення соціалістичного суспільства».

Перші кроки кінематографа. Видатний американський режисер **Д. Гріффіт** вперше розробив систему акторської гри в кіно й основні різні засоби кіномистецтва: монтаж, зйомку за допомогою різних планів, деякі специфічні прийоми кінодраматургії. Поряд із Гріффітом активно працював режисер і продюсер **Т. Інс**, творець «ковбойського» жанру в кіно і, одночасно, один з піонерів реалістичного напрямку в кіномистецтві.

З 1908 р. у передмісті Лос-Анджелеса **Голівуді** (штат Каліфорнія) починається масове виробництво кінофільмів. У 1927 р. компанія «Фокс» починає випуск новин зі звуковим супроводом, звук при цьому вперше у світі записувався безпосередньо на плівку. У 1928 р. **У. Дісней** випускає перший мультфільм з **Міккі Маусом**.

Уолт Дісней з братом Роем Діснеєм

Кіномистецтво Франції. У Франції на початку 20-х рр. виник рух за відновлення кіномистецтва, за надання йому самобутніх національних рис. Його учасники прагнули до створення реалістичних кінофільмів, які б зображували життя народу та відтворювали атмосферу середовища, у якому розвивалися події. На цьому ґрунті формувалася творчість таких чудових режисерів-реалістів, як **Р. Клер**, **Ж. Фейдер**, **Ж. Ренуар**.

Кіномистецтво Німеччини. У Німеччині, яка переживала лихоліття кризи і непевності в завтрашньому дні, надзвичайно яскраве вираження здобув експресіонізм. Він відрізнявся насамперед відхиленням від дійсності, зверненням до фантастичного й потойбічного світу. Екран населили вампіри, примари, душевнохворі, убивці. Фільми реалістичного напрямку («Остання людина» **Ф. Мурнау**, «Безрадісна людина» **Г. Пабста**) не легко проторювали собі шлях. А після приходу до влади нацистів кіно перетворилося на знаряддя гітлерівської пропаганди.

Кіномистецтво СРСР. Керівництво країни покладало на кіно місію затвердження і прославлення «духу соціалістичного будівництва». Одночасно майстри кінематографа домоглися вражаючих професійних висот. Значний внесок у розвиток радянського і світового кіномистецтва зробили **С. Ейзенштейн**, **В. Пудовкін**, **Д. Ветров**, **О. Довженко**, **Г. Александров**. Всенародну славу здобули в ці роки блискучі актори **Л. Орлова** і **Л. Утьосов**. Фільм «Веселі хлопці» з їхньою участю став справжнім явищем у кінематографії країни.

Любов Орлова

Деякі кінострічки С. Ейзенштейна несли ідеологію більшовицького режиму, хоча були створені з високою професійною майстерністю.

Кіномистецтво США. У 1920-ті рр. провідні позиції у світовому кінематографі займали США. Зірками американського кіно міжвоєнного періоду були *Д. Фербенкс, М. Пікфорд, К. Гейбл, Г. Ллойд* та інші.

Чарлі Чаплін

Справжню епоху в історії американського і світового кінематографа становила творчість **Ч. Чапліна**. Він виступав як сценарист, режисер-новатор і неперевершений актор. Найхарактерніші його фільми 20-х рр. – «Малюк» (1921), «Пілігрим» (1923) – відобразили характерне для Чапліна сподівання на щастя в бездушному світі. Він створив своєрідну трагічну маску «маленької людини», яка загубилась у ворожому для неї світі. Поступово у фільмах Чапліна ексцентрика доповнювалася ліризмом, а образ комічного героя набував трагедійних рис (фільми «Золота лихоманка» (1925), «Вогні великого міста» (1931)).

Кінематограф міжвоєнних десятиріч, як жоден інший з видів мистецтва, став знаком нової епохи, нового століття, відображував ритм часу.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Назвіть передмістя Лос-Анджелеса (штат Каліфорнія), де у 1908 р. почали вперше в масовому порядку виробляти кінофільми.
2. Назвіть відомих акторів і режисерів світового кінематографа у 1920-ті рр.
3. Назвіть ім'я всесвітньо відомого американського режисера і актора кіно, що створив фільми «Малюк», «Вогні великого міста», «Золота лихоманка» та інші, в яких він виконав головні ролі. У своїй творчості він вперше створив своєрідний трагічний образ «маленької людини».

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Розкажіть про основні досягнення музичного мистецтва.
2. Якими були основні досягнення театрального мистецтва?
3. Охарактеризуйте основні напрямки розвитку світового кіномистецтва.
4. Охарактеризуйте особливості нових напрямків у розвитку мистецтва.
5. Які нові явища з'явилися в розвитку світового мистецтва у 1920-ті роки в порівнянні з попередніми періодами?

III. Для обговорення в групі

У чому полягали відмінності умов для розвитку мистецтва при тоталітарних режимах і в демократичних країнах?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «реалізм», «символізм», «абстракціонізм», «джаз».

V. Творчі завдання

У чому, на Вашу думку, полягала суспільна значимість мистецтва у 1920-ті рр.?

1. МАСОВА КУЛЬТУРА

«Масова культура» виникла в ХХ ст. не стільки завдяки розвитку техніки, зручних засобів передачі інформації, скільки *завдяки розвитку демократії*. Бо найбільш розвинутою та поширеною «масова культура» є у розвинутому демократичному суспільстві, наприклад – у Сполучених Штатах з їх Голівудом, що став справжнім символом «масової культури».

Важливою передумовою «масової культури» стала поява можливостей її розповсюдження завдяки *розвитку засобів масової комунікації*. Не тільки газети, а й радіо, кіно тиражували та швидко переносили зразки масової культури з міста до міста, з країни до країни, з континенту на континент. І ось уже італійська пісня стає популярною в Сполучених Штатах, а американський джаз швидко захоплює європейців; *мюзикл*, поставлений у Парижі, вітають глядачі на Бродвеї в Нью-Йорку.

Мюзикл, як жанр, виник у США у 1920-х роках. До найкращих зразків мюзиклу належать «Оклахома» Р. Роджерса, «Ті, що співають під дощем» Дж. Келлі, «Вестсайдська історія» Л. Бернстайна, «Моя чарівна леді» Ф. Лоу, «Привид опери» Е. Вебера.

Рисою «масової культури» є те, що її продукти мають бути цікавими, нехай і досить простими, але «гарно зробленими» – з чітким сюжетом, захоплюючими перипетіями, відповідного жанру. Серед таких жанрів у кіно, яке бурхливо розвивалась у 1920-х рр. – комедія, мелодрама. Пізніше з'явилися фільми жахів, фантастика тощо.

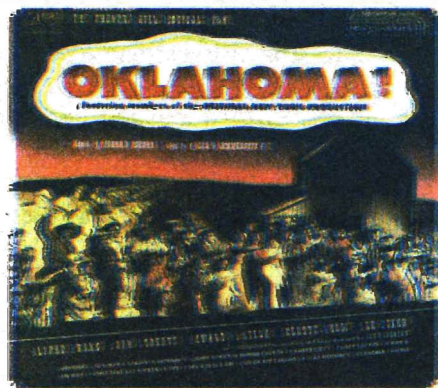
«Масова культура» є *комерційною*, її зразки мають добре продаватися, стосується це книжок чи фільмів, театральних вистав чи музики.

Масова культура – культура, що є популярною й переважає серед широких верств населення в суспільстві.

Цікаві подробиці

Передумови формування масової культури закладені в тому, що суспільство має певну структуру і, за теорією філософа Хосе Ортега-і-Гассета, поділяється на меншу частину – «творчу еліту», і на «масу» – що кількісно переважає. Відповідно виникає протиставлення культури еліти («елітарної культури») культурі «маси» – «масовій культурі».

Мюзикл (від англ. musical play – музичний спектакль) – музично-сценічна вистава, в якій поєднуються різноманітні жанри і виражальні засоби естрадної та побутової музики, хореографічного, драматичного і оперного мистецтва. Від оперети відрізняється наскрізним драматургічним розвитком, використанням вокально-хореографічних ансамблів, драматичним змістом.

Реклама мюзиклу «Оклахома»

Тому, з одного боку, творці «маскульту» орієнтуються на смаки пересічної людини, особливо не переймаючись її культурним чи інтелектуальним розвитком. З іншого боку, твори «масової культури» мають бути якісними, інакше вони просто не будуть користуватись попитом.

«Масова культура» не є синонімом поганого смаку, а користування її плодами не є ознакою низького культурного рівня. Люди ХХІ століття, як і двадцятого, користуються творами масової культури, серед яких є і справжні шедеври, що увійшли до скарбниці світової культури, відомі музичні твори, мюзикли, популярні пісні, кінострічки, мультиплікаційні фільми, кращі комікси, детективні та пригодницькі романи тощо.

Роздуми з приводу

Відомо, що газета була дуже важливою для «творчої лабораторії» великого російського письменника Федора Достоевського. З газет він брав сюжети для своїх геніальних робіт – «Злочин і покарання» та інших. Але уявимо собі, яких би змін знала його творчість, якби він жив у ХХІ столітті – у добу інтернету, кіно, телебачення, анекдотів, коміксів, моди, політичних гасел, агресивної реклами тощо?

2. ПОВСЯКДЕННІСТЬ

ХХ століття змінило роботу та дозвілля людей, устрій їхнього життя та побут. Змінилися суспільні звичаї, традиції, родинні стосунки, які мали пристосовуватися до нових умов «божевільного століття». Звичайно, деякі норми поведінки, предмети одягу та побуту людей 1920-х рр. можуть сьогодні нам здаватися дещо дивними. Проте, ще дивнішим здавався світ перших десятиліть ХХ століття людям, які звикли до темпу життя більш спокійного та менш квапливого ХІХ століття.

1920-ті рр. були роками підйому, Європа одужувала від воєнних труднощів. Економічне зростання, розвиток промисловості – все формувало стиль «золотих двадцятих років». «Втрачене покоління», яке пережило війну, квапилося надолужити втрачене в нескінченних розвагах.

Цікаві подробиці

Переможець однієї з перших автомобільних гонок заявив журналістам після заїзду: «Я їхав зі швидкістю 20 кілометрів на годину. Це – безумство».

У 1921 р. відбувся перший в історії конкурс краси. Небачену популярність здобули польоти на аеропланах і гонки на автомобілях.

Виробництво побутової техніки та зміни в побуті людей. Технічні но-

винки входили в повсякденне життя людей. На ринку споживчих товарів індустріально розвинутих країн з'явилися *радіоприймачі, пилососи, холодильники, пральні машини* й інша електропобутова техніка. Звичайно, це суттєво змінило побут людей, звільнило більше часу для дозвілля. Виробництво побутової техніки ставало масовим, однак широкого попиту ці вироби ще не знаходили: позначалася недостатня платоспроможність населення. До «ери масового споживання», яка розпочалась наприкінці ХХ ст. в розвинутих країнах Європи та Америки, було ще далеко.

Звуковідтворювальна техніка. На початку ХХ ст. дуже популярними були *патефони*, які отримали назву від компанії виробника кіноапаратури і звукозаписуючої техніки «Брати Пате», і *грамофони* (патент на винахід був виданий ще в 1887 р. німецькому винахіднику Е. Берлінеру). Ці пристрої були досить компактними, хоча якість звучання не завжди задовольняла цінителів музики, гучність музики була достатньою і для влаштування прослуховування музичних новинок, і для організації танців. Виробництво портативних патефонів і грамофонів, яке швидко розвивалось у 1920-ті рр., продовжувалось аж до 1950-х, коли на зміну апаратам з акустичним посиленням звуку прийшли електропрогравачі.

Грамофон

На початку століття було ще далеко до електронних музичних синтезаторів та акустичних систем, але вже у 1920 р. був створений перший у світі електронний музичний інструмент, названий ім'ям його творця *«терменвокс»* – «голос Термена». Ідея створення цього незвичного інструмента виникла у автора, коли він проводив досліди у Фізико-технічному інституті під керівництвом А. Іоффе в Москві. Висота звуку інструмента змінювалась під час наближення руки до електроємного електроду. Для публіки було справжнім дивом, коли людина, не торкаючись до предметів, проводила руками то ближче, то далі від терменвоксу, і звучала дивна музика – «музика ХХ століття», як тоді її називали.

«Терменвокс»

Кінотеатри. У Європі та Америці на екранах «великого німого», як називали кіно без звукового супроводу, сяяли зірки екрану, які грали у кіномелодрамах, комедіях.

Серед найвідоміших зірок «німого кіно» була геніальна *Віра Холодна*. Під час демонстрації фільмів «Пісня торжествуючого кохання» («Песнь торжествующей любви») і «Полум'я неба» («Пламя неба», 1915) відбувався нечуваний ажіотаж. Заради того, щоб подивитись на велику акторку, люди вишукувались у довжелезні черги. У Харкові, наприклад, під час стовпотворіння в кінотеатрі «Ампір» були розбиті всі вікна, двері зірвані з петель. Для того, щоб приборкати натовп, який штурмував залу, викликали загін кінних драгун. Такий успіх у актриси був по всій Росії. І мало

Віра Холодна

хто знав, що недосяжна для мільйонів прихильників «Раба кохання» народилась не під «небом Аргентини», а в Україні, і за гарний апетит мати називала доньку «полтавською галушкою». Віра знімалась у кіно в Москві і померла у zenіті слави в 1919 р., коли їй було лише 26; похована Віра Холодна (Віра Левченко) в Одесі.

Кіно ставало все популярнішим. Глядачі вимагали більш цікавих і захоплюючих видовищ. У перші десятиріччя ХХ ст. з'явилися такі кіножанри, як пригоди та фантастика. Для їх зйомок стали використовувати нові технології, покадрову зйомку. Перший ляльковий фільм «Прекрасна Люканіда», створений у Росії режисером *Владиславом Старевичем* у 1911 р., зробив фурор. Глядачі були переконані, що

бачать на екрані дресированих комах! У 1925 р. був створений перший кіноваріант «Загубленого світу», глядачів якого вражали екранні динозаври (для фільму знімали ляльок динозаврів розміром 60 см).

Ще не з'явилися професійні кінокаскадери, але цирковий артист *Гленн Морріс* вже демонстрував на екрані карколомні трюки у ролі Тарзана (1924). А у 1929 р. свою першу роль у кіно зіграв *Джонні Вайсмюллер*, який з 1930-х рр. стає неперевершеним виконавцем ролі Тарзана.

На зміну «великому німому» прийшло *звукове кіно*. Першим звуковим фільмом у прокаті стала американська кінострічка «Співак джазу» («The Jazz Singer», 1927). З 1929 р. звукове кіно стало переважати на екранах Сполучених Штатів. Перегляд кінострічок ставав все привабливішою формою дозвілля, все більш популярним, входив у моду.

Мода. Мода в усі віки була різноманітною, але найбільш сміливою,

Моделі Поля Пуаре (1908)

розкутою, екстремальною вона стала саме в ХХ столітті. Звичайно, перш за все вона цікавила жінок. Саме в ХХ столітті – з появою кінематографа, модельного бізнесу, реклами і журналів мод – жінкам довелося піти на серйозні фізичні випробування та фінансові витрати, щоб стати схожими на акторок, манекенниць та «дівчат з обкладинок», від котрих божеволів увесь світ.

Не встиг *Поль Пуаре* – законодавець мод 1910-х рр. – звільнити дам від корсетів, як з'явилися інші види білизни, не дуже зручні, але модні. Під час Першої сві-

тової війни і після неї модно було виглядати «як хлопчик», популярними були короткі жіночі зачіски. Цю тенденцію підтримала славнозвісна **Коко Шанель**: вона нарядила жінок у чоловічий одяг, доповнивши дамський гардероб піджаками, брюками і строгими сорочками з краватками. У 1921 р. з'явились духи «Шанель № 5», які стали ознакою жіночності та смаку, а в 1926 р. – маленька чорна сукня, найвідоміша модель XX ст. Вона стала символом стильності та елегантності, не підвладної часу, що пасувала усім без винятку жінкам. Достатньо було однієї деталі, щоб перетворити таку сукню на ділове або вечірнє вбрання. Габріель Шанель, її зачіска, парфуми, сукні та біжутерія стали символом 1920-х років.

У цей період модниць Європи захопила мода на екзотику. Розкопки гробниці фараона Тутанхамона викликали хвилю «єгиптоманії». Всюди були малюнки лотосу, скарабея, Клеопатри.

Іншою, не менш екзотичною для західної людини модою був «російський стиль». Емігранти з більшовицької Росії шили і вишивали сукні і білизну, робили біжутерію і сумки, розписували шарфи і шалі. 1921 р. – пік популярності «російських» вишивок. У Парижі, Берліні, Лондоні та інших центрах російської еміграції були відкриті російські дома моди.

Повсякденність за радянських умов. У Радянській Росії та Радянській Україні, а згодом у СРСР у повсякденному житті людей поєднувались різні тенденції.

З одного боку, люди втомились від війн та революцій і прагнули нормального, звичайного життя, створення відносного комфорту, слідування світовій моді тощо. У роки непу до радянської моди проникає західний стиль «арт деко» і тенденція унісексу – жінки активно використовували короткі зачіски, брюки, гімнастерки, палили разом з чоловіками. Ще не скоро повернулась мода на жіночність.

З іншого боку, багатьох людей захопили «революційні ідеї», які вони поширювали і на побут, і на всі інші елементи нормального людського життя. Такі «революціонери» відмовлялись від «старої та міщанської звички» приготування смачної домашньої їжі, пропагуючи обіди в «комуністичних» громадських їдальнях, бажано – вегетаріанські. Опікування побутом, зручним одягом теж вважалось «міщанством».

У 1921 р. в Радянській Росії був популярним рух «Геть сором», члени якого ходили по містах оголеними або прикриваючись вузьким шарфом на стегнах із написом «Геть сором!». Проте ця спроба відмовитись від «буржуазних пережитків» (одягу) в холодній Росії не вдалася.

Модниця (1920-ті рр.)

Селяни теж прагнули до людських умов життя, але між матеріально-побутовими умовами міста і села існувала прірва. Акценти у «боротьбі за новий побут» більшовики робили на антирелігійну роботу, «розкріпачення жінок», поширення комуністичних ідей.

«Перетворення побуту та дозвілля» радянських дітей. Партія більшовиків особливу увагу приділяла дітям – «майбутнім будівникам комунізму». Організація дозвілля дітей була підпорядкована завданням «комуністичного виховання». Більша частина дітей у радянських республіках залучалась до всіляких *клубів, гуртків*, майстерень, спортивних секцій тощо. Участь кожного радянського школяра в клубній роботі була обов'язковою, він мав лише обрати форми занять. Найбільш поширеними гуртками були: громадсько-політичний (радянські освітяни вважали його наважливішим), а також юннатів, літературний, театральний, музичний, фізкультурний тощо. Головним у гуртках був ідеологічний зміст будь-якого заняття. Будь-яке дійство, виставу політгурток мав перетворити на «політичну доповідь-інсценізацію». Серед таких «видовищ» популярними були, наприклад, «живі газети» про останні суспільно-політичні події чи «інсценовані суди», наприклад, над матір'ю, яка не дозволяла своїй дитині вступати до піонерської організації, чи політичні суди над капіталістами-фабрикантами або Р. Пуанкаре і В. Вільсоном, які «допомагають білогвардійцям розстрілювати та вішати робітників».

Ідеологічне навантаження носили навіть заняття фізичною культурою. Серед зразків «тем занять» не дивною, як на той час, виглядає така тема: «Принципова відмінність радянського спорту від спорту буржуазного».

Спорт. Важливою формою активного використання вільного часу на перші десятиліття ХХ ст. в країнах Європи та Америки став спорт.

З періодом кінця ХІХ – початку ХХ ст. пов'язане і відродження Олімпійських ігор. Ініціатором поновлення Олімпійських ігор був французький барон *П. де Кубертен*.

У 1894 р. він скликав у Парижі конгрес, який прийняв рішення про створення Міжнародного олімпійського комітету (МОК) і проведення Олімпійських ігор раз на чотири роки. Правила Ігор визначалися Олімпійською хартією.

Переможцями перших Олімпійських ігор сучасності ставали, як правило, атлети США, Британії, Франції, Німеччини, Швеції. У цих країнах заняття фізкультурою і спортом мали масовий характер, для спортсменів були створені відповідні умови для тренувань. Спортсмени Росії брали участь в Олімпійських іграх 1908 і 1912 рр., хоча великих успіхів не досягли.

Літні Олімпійські ігри 1920 р. Плакат

У міжвоєнний період Радянський Союз в олімпійському русі участі не брав, що було пов'язано насамперед з політичними мотивами. З 1924 р. регулярно почали проводитися й зимові Олімпійські ігри. У період між двома світовими війнами літні Олімпійські ігри проводилися в Антверпені (Бельгія, 1920); Парижі (Франція, 1924); Амстердамі (Голландія, 1928).

Поряд з аматорським спортом, коли спортсмени тренувалися і змагалися у вільний від навчання і роботи час і не одержували за це фінансових винагород, у ці роки відбувався розвиток **професійного спорту**. Спорт ставав професією для тих, хто присвячував йому увесь свій час, причому професією досить високооплачуваною.

У 1917 р. у Канаді виникла одна з перших професійних спортивних організацій – Національна хокейна ліга (НХЛ), що поєднувала у своїх лавах хокейні команди США і Канади. Вони грали за Кубок Стенлі, заснований ще у 1893 р. генерал-губернатором Канади лордом Стенлі.

Найпопулярнішими видами спорту в ці роки були легка атлетика, футбол, плавання, баскетбол, гімнастика.

Розвиток спорту й олімпійського руху сприяв подальшому самовдосконаленню людини і зміцненню контактів між країнами і народами.

Команда «Квебек бульдогз», 1917 р.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Що означає комерційність «масової культури»?
2. Як називався перший у світі електронний музичний інструмент?
3. Який внесок у моду ХХ ст. зробила Коко Шанель?
4. Хто був засновником сучасного олімпійського руху?
5. У якій країні виникла Національна хокейна ліга (НХЛ)?
6. Назвіть найпопулярніші види спорту на початку ХХ ст.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Дайте загальну характеристику «масовій культурі».
2. Що нового з'явилося у повсякденному житті людей у 1920-х рр.?
3. Якими були основні тенденції моди у 1900–1920-х рр.?
4. Опишіть повсякденне життя радянських людей.
5. Як змінилася роль спорту в громадському житті? З чим була пов'язана його комерціалізація?

III. Для обговорення в групі

1. Якими були передумови розвитку «масової культури» в 1920-ті рр.? Як було її призначення у суспільстві?
2. Які, на Вашу думку, були позитивні та негативні сторони організації дозвілля радянських дітей?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «масова культура», «мюзикл», «олімпійський рух».

V. Творчі завдання

Що є спільного і відмінного у масовій культурі 1920-х рр. і сьогодення?

§30. УЗАГАЛЬНЕННЯ

з теми 5. Період стабілізації в Європі та в Північній Америці (1924–1929)

1. «ДОБА ПРОЦВІТАННЯ» США. ВИЗРІВАННЯ ПЕРЕДУМОВ КРИЗИ

США не зазнали на собі того масового руйнування, якому піддавалася упродовж чотирьох років війни Європа.

США стали **головним постачальником** військових матеріалів, продовольства і сировини для воюючих держав і отримали великі прибутки.

Гігантські кошти, які опинилися в розпорядженні корпорацій, забезпечили **нові великі інвестиції** в американську економіку.

США перетворилися на основного **кредитора європейських держав**, а Нью-Йорк став міжнародним фінансовим центром.

Величезну роль у зміцненні країни відіграла імміграція до США.

Проте в країні визрівали передумови кризи. Вчені, суспільствознавці висувають різні **причини кризи**, що настала у 1929 р. Серед них:

- зростання населення, поліпшення рівня життя сприяло тому, що значна частина громадян жила в кредит, і потрапляла, таким чином, до «групи ризику»;

- недосконала фінансова система, помилки у політиці Федеральної резервної системи США, у тому числі – в монетарній політиці;

- біржеві махінації; біржеві брокери могли вимагати негайного погашення боргів за попередніми угодами;

- криза перевиробництва в США;

- «бульбашка» на фондовому ринку, коли інвестиції (капіталовкладення) перевищили потреби економіки у грошах, та ін.

? Як Ви вважаєте, чи можна порівняти передумови кризи 1929–1933 рр. з передумовами кризи 2008 – 2009 рр.?

2. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ В 1900–1920-х рр.

У 1918 р. в країні був сформований коаліційний уряд консерваторів, лібералів і лейбористів на чолі з лідером реформістського крила лібералів **Д. Ллойд Джорджем**. **Реформи уряду.**

а) Промисловість, фінанси і торгівля.

1919 р. – відмова від золотого стандарту фунта стерлінга, що перетворило державу на єдиного контролера випуску паперових грошей.

1921 р. – рішення про часткове відновлення контролю над залізницями, об'єднання залізничних компаній в чотири регіональні групи.

б) Сільське господарство.

Курс на виробництво власних продуктів харчування і сировини.

в) Політична сфера. Демократичні реформи. На початку 1918 р. у країні була проведена чергова виборча реформа.

г) Соціальна сфера. Розширювалися соціальні функції держави. Уряд брав участь у здійсненні програм допомоги безробітним, житлового будівництва, у тому числі і для малозабезпечених, у розвитку системи освіти.

д) Ірландське питання.

Надання незалежності південній частині Ірландії, що одержала назву «Ірландська вільна держава». Велика Британія одержала офіційну назву – «Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії».

Перший в історії країни лейбористський уряд у 1923 р. очолив лідер партії **Р. Макдональд**. Промисловцям надавалися пільги, знижувався податок на прибуток корпорацій. Були збільшені розміри допомоги безробітним і пенсій, державні асигнування на житлове будівництво, поліпшена система соціального страхування. Зростала політична нестабільність.

4 травня 1926 р. Генеральна рада британського конгресу тред-юніонів оголосила загальний страйк – *перший в історії країни*. Його унікальність полягала в тому, що він відбувався на тлі стійкої економічної стабілізації в країні. Кількість учасників загального страйку (разом з родинами) досягла близько **18 млн. чоловік, тобто понад 40% усього населення країни**.

3. ФРАНЦІЯ В 1900–1920-х рр.

Економіка Франції:

- глибокі структурні зміни; з країни аграрно-індустріальної Франція перетворилася на індустріально-аграрну;
- концентрація виробництва і капіталу;
- високі темпи економічного розвитку.

Зовнішня політика спрямована на встановлення гегемонії в Європі. Під егідою Франції утворилася Мала Антанта в складі Чехословаччини, Румунії та Королівства сербів, хорватів і словенців (Югославії).

Уряди Ж. Клемансо, А. Мільєрана, Р. Пуанкаре, Е. Ерріо.

Р. Пуанкаре сформував уряд Національної єдності (1926–1929).

4. БУДІВНИЦТВО «КОРПОРАТИВНОЇ ДЕРЖАВИ» В ІТАЛІЇ

Створено **22 корпорації**, що об'єднували різні підприємства й господарства: промисловості, сільського господарства, торгівлі, банків, транспорту й т. ін. На чолі всіх організацій була *Національна рада корпорацій*, до складу якої, крім представників роботодавців і трудящих, входили делегати фашистської партії, міністри, різні експерти та фахівці.

Результатом корпоративної політики було безпрецедентне зростання впливу держави і її органів на все економічне і соціальне життя країни.

5. НІМЕЧЧИНА В ПЕРІОД ВЕЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

31 липня 1919 р. прийнята Веймарська Конституція Німеччини, *одна із найдемократичніших у світі. Вона створювала сприятливі умови для розвитку німецької держави та суспільства.*

Труднощі в країні, що призвели до радикалізації суспільства: економічна криза; втрата колоній; репарації; обмеження стосовно армії; національне приниження.

6. НЕП. УТВОРЕННЯ СРСР

Сутність непу

а) В економічній сфері:

- запроваджувалися різні форми власності;
- здійснювалася денационалізація дрібної промисловості;
- дозволялася оренда підприємств;
- *заміна продрозкладки продподатком* – головний захід;
- скасовувалася трудова повинність;
- відбувалася відносна стабілізація фінансів;
- створювалися сприятливіші умови для розвитку торгівлі;
- скорочувались державні витрати;
- селянам надавалася свобода вибору форм землекористування.

б) У політичній сфері:

- збереження і зміцнення авторитарної системи;
- завершення розгрому опозиційних політичних партій;
- відносна демілітаризація суспільства;
- звуження сфери державного втручання в громадське життя;
- політичні судові процеси над опозицією.

в) У духовній сфері:

- впровадження у свідомість людей марксистської ідеології;
- реформування системи освіти;
- ідеологічний контроль, відповідальність за переконання;
- боротьба з неграмотністю;
- антирелігійна кампанія;
- висилка за кордон найвизначніших представників інтелігенції.

Створення СРСР

Дискусія про шляхи і методи об'єднання радянських республік в єдину державу: *автономія, федерація, конфедерація*.

1922 р. – створення СРСР на принципах федерації.

1929 р. – остаточна перемога Сталіна в боротьбі за владу, початок утвердження сталінського тоталітарного режиму в СРСР.

7. ОСНОВНІ ІДЕЇ Й ТЕЧІЇ У РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

Ідеологізація та політизованість мистецтва були пов'язані з соціальними потрясіннями, встановленням диктаторських режимів.

Віра в прогрес людства, пов'язана з блискучими успіхами науки і зростанням добробуту людей, поступово замінювалася хворобливими сумнівами, переоцінкою цінностей, почуттям тривоги за майбутнє людства.

Основні напрямки розвитку мистецтва

Реалізм. Символізм. Абстракціонізм. Кубізм. Експресіонізм. Конструктивізм. Сюрреалізм.

Новим явищем стає *«масова культура»*.

Радикально змінилось повсякденне життя людей. *Формуються «радянський» та «західний, ліберальний» способи життя.*

ДОДАТКИ

1. ДОДАТКОВИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЬЯТЬ

Агітація – безпосереднє звертання до людей, **заклик до конкретних дій**.

Громадянське суспільство – сукупність соціальних утворень (груп, колективів), що реалізуються **поза сферою діяльності держави** і дозволяють контролювати дії державної машини.

Декадентство (франц. decadence, від лат. decadentia – занепад) – течія у мистецтві кінця XIX–поч. XX ст., що характеризується опозицією до загальноприйнятої моралі, культом краси як самодостатньої цінності, переживанням відрази до життя й одночасно насолоди ним.

«Лінія Керзона» – умовна назва лінії, яка була рекомендована в грудні 1919 р. Верховною радою Антанти як східний кордон Польщі. Це була лінія, за межами якої (на схід) поляки не становили більшості населення. Назву одержала від прізвища міністра закордонних справ Великої Британії в 1919–1924 рр. Дж. Керзона.

Модернізація – удосконалення, оновлення, зміна стосовно нових сучасних вимог і умов.

Опозиція (від лат. oppositio – протиставлення) –

- 1) протидія, опір певній політиці або діям, поглядам;
- 2) партія або група, що виступає проти більшості, веде політику протидії.

Пропаганда – **розповсюдження, популяризація** ідей, теорій, поглядів.

Протекціонізм – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції.

Революція – якісний стрибок, докорінна зміна в розвитку яких-небудь явищ природи, суспільства або пізнання.

«Середній клас» – широка соціальна група, що об'єднує середню буржуазію, верхівку дрібної буржуазії, а також представників технічної і творчої інтелігенції (інженери, лікарі, юристи, викладачі тощо), високооплачуваних службовців приватних компаній і державних установ, офіцерів. Функціями «середнього класу» вважаються стабілізація суспільства і відтворення кваліфікованих працівників.

Цивілізація (від лат. civilis – громадянський, державний) –

- 1) рівень матеріальних, технічних, духовних досягнень тієї або іншої групи народів або країн на певному етапі розвитку;
- 2) тип культури групи народів та країн, що склався історично, на певній території, у певних хронологічних межах. «Культура, що досягла меж самоідентифікації» (за А. Тойнбі).

2. САЙТИ В ІНТЕРНЕТІ З ДОДАТКОВОЮ ІНФОРМАЦІЄЮ

ВСТУП. ТЕМА 1. СВІТ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Зростання чисельності населення світу:

http://www.chronos.msu.ru/RREPORTS/kapitsa_teoria.htm

Німеччина у XX ст.: <http://www.hrono.ru/1900ge.html>

Російська імперія у 1900–1914 рр.: http://scepsis.ru/tags/id_46.html

Національні рухи в Індії:

<http://svit.ukrinform.ua/India/india.php?menu=history>

ТЕМА 2. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914–1918 рр.

Міжнародні відносини наприкінці XIX – на початку XX ст.:

<http://www.readbookz.com/book/167/5106.html>

Перша світова війна: <http://www.firstwar.info/>

<http://www.hrono.ru/1914voina.php>

<http://www.ukrcenter.com/LIBRARY/read.asp?id=7216&read=true>

ТЕМА 3. ПОВОЄННЕ ОБЛАШТУВАННЯ СВІТУ

<http://h.ua/story/158958/>

<http://kimo.univ.kiev.ua/MVZP/47.htm>

Створення Ліги Націй:

http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/LIGA_NATSI.html

Вашингтонські договори 1921–1922 рр.:

<http://www.readbookz.com/book/167/5111.html>

Зміна статусу жінки в суспільстві в ході війни:

<http://www.yspu.yar.ru/hreader/1/?in=1>

ТЕМА 4. ПЕРІОД ПОВОЄННОЇ КРИЗИ ТА РЕВОЛЮЦІЙ (1917–1923)

Формування тоталітарних режимів: фашизм, нацизм, комунізм:

http://ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/part3/702.htm ; <http://h.ua/story/73761>

Громадянська війна в Росії: <http://iz-istorii.biz/str.php?zag=122533282&podzag=795831091&n=1&p=557127859>

Діяльність Комінтерну: <http://www.komintern-online.ru>

Революції 1918 р.: <http://www.readbookz.com/book/167/5109.html>

Прихід до влади Б. Муссоліні:

<http://www.readbookz.com/book/167/5121.html>

ТЕМА 5. ПЕРІОД СТАБІЛІЗАЦІЇ (1924–1929)

Доба «процвітання» в США: <http://www.grinchevskiy.ru/>

Німеччина в період Веймарської республіки:

http://scepsis.ru/library/id_456.html

Утворення СРСР: <http://h.ua/story/77100/>

Неп: <http://festival.1september.ru/articles/210725/>

Нові напрямки в мистецтві та літературі: <http://visaginant.nm.ru/MOD/kub.htm> ; <http://www.arthistory.ru/cubism.htm>

Повсякденність, мода: <http://www.fashiontime.ru/article/5359.html>

3. ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

- Дейвіс Н. Європа. Історія. – К. : Основи, 2008. – 1464 с.
- Кук К. Европа в двадцатом столетии. Справочник / Кук К., Стивенсон Дж. – М. : Международные отношения, 2005. – 464 с.
- Світова історія: ХХ століття : енциклопедичний довідник / За ред. Ігоря Підкови та Романа Шуста. – Львів : Літопис, 2008. – 976 с.
- Харенберг Б. Хроника человечества : энциклопедия. – М. : Большая энциклопедия, 1996. – 1200 с.
- ВСТУП. ТЕМА 1.** Ватлин А. Ю. Германия в ХХ в. – М. : РОССПЭН, 2002. – 336 с.
- Григорьева И. В. Италия в ХХ веке. – М. : Дрофа, 2006. – 256 с.
- Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – К. : Грані-Т, 2008. – 232 с.
- Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 рр. / Пер. з пол. – К. : Києво-Могилянська академія, 2007. – 237 с.
- Ирошников М. П. Россия в ХХ веке: народ, власть, войны, революции, общество : учебная книга по отечественной истории / М. П. Ирошников, А. З. Ваксер. – СПб. : СПбГУ, 2005. – 606 с.
- Согрин В. В. История США. – СПб. : Питер, 2003. – 192 с.
- Язков Е. Ф. История стран Европы и Америки в новейшее время (1918–1945). – М. : МГУ; ИНФРА-М, 2000. – 352 с.
- ТЕМА 2.** Зайончковский А.М. Первая мировая война. – СПб. : Полигон, 2002. – 878 с.
- Стоун Н. Первая мировая война : краткая история / Пер. с англ. – Москва : АСТ; АСТ Москва, 2010. – 220 с.
- ТЕМА 3.** Бубнов А. Восток и Запад против России : Неуслышанные пророки грядущих войн / Алексей Вандам, Николай Головин, Александр Бубнов. – М. : АСТ; Астрель, 2004. – 368 с.
- Дюррозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів / Пер. з фр. – К. : Основи, 1995. – 903 с.
- ТЕМА 4.** Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2005. – 584 с.
- Баберовскі Й. Червоний терор : Історія сталінізму. – К. : К.І.С., 2007. – 248 с.
- Безансон А. Лихо століття : про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту / пер. з фр. – К. : Пульсари, 2007. – 136 с.
- Зонгтаймер К. Як нацизм прийшов до влади / Пер. з нім. – К. : Дух і літера, 2009. – 320 с.
- Кульчицький С. Російська революція 1917 року : новий погляд. – К. : Наш час, 2008. – 79 с.
- Фюре Ф. Минуле однієї ілюзії : нарис про комуністичну ідею у ХХ столітті / Пер. з фр. – К. : Дух і літера, 2007. – 810 с.
- ТЕМА 5.** Боффа Дж. История Советского Союза : в двух томах. – М. : Международные отношения, 1994. – Т.1 : От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917–1941. – 1994. – 628 с.
- Ветров І. Г. Червона армія і рейхсвер : військовотехнічна співпраця у 1922–1933 рр. / І. Г. Ветров, О. Т. Шевченко. – К. : Генеза, 2008. – 248 с.
- Дмитриева Н. А Краткая история искусства. – М. : Искусство, 1990. – 320 с.
- Каспи А. Повседневная жизнь США в эпоху процветания и «сухого закона» : 1919–1929 / Пер. с англ. – М. : Молодая гвардия, 2008. – 330 с.

Навчальне видання

ЩУПАК Ігор Якович
МОРОЗОВА Людмила Володимирівна

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Новітній період (1900–1929)

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 10 КЛАСУ

ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Редактори: Валентина Вороніна, Олена Колпакова,
Наталія Островська, Людмила Козіна

Макет, комп'ютерна верстка та дизайн: Юрій Матвеев, Ігор Щупак

Коректори: Артем Єрьоменко, Ольга Галєєва

Комп'ютерне опрацювання карт: Юрій Матвеев, Олег Лисенко

Підписано до друку 07.07.2010 р. Формат 70x100/16
Папір офсетний. Гарнітура School Book. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 22,1. Облік.-вид. арк. 23,00.
Наклад 205000 прим. Зам. № 2-150.

Видавництво «Прем'єр»

69035, м. Запоріжжя, пр. Маяковського, 3-Б

Тел.: (+38 061) 220 02 10, E-mail: premierkniga@bk.ru

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничою продукції серія ДК за № 1439 від 23.07.2003 р.

Віддруковано ТОВ «НВП Поліграфсервіс»
04053, м. Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 4, к. 25
Тел. (+38 044) 234-78-54.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничою продукції серія ДК за № 3751 від 01.04.2010 р.